

С. М. МЕЧНИК

НЕ СКОРЕНІ

S. M. METCHNYK

I N V I N C I B L E

**DOCUMENTARY NARRATIVE DEPICTING
THE HEROIC FIGHT OF UKRAINIANS
FOR THEIR INDEPENDENCE**

U K R A I N I A N P U B L I S H E R S L T D.
LONDON **1965**

С. М. МЕЧНИК

НЕ СКОРЕНІ

ДОКУМЕНТАЛЬНА ПОВІСТЬ ПРО ГЕРОЙСЬКУ
БОРОТЬБУ ЧЛЕНІВ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ
ОУН

diasporiana.org.ua

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
лондон **1965**

Н Е С К О Р Е Н І

Документальна повість з епізодів героїчної боротьби членів революційної ОУН за незалежність України. Факти, подані в повісті, мали місце в дійсності. Ряд прізвищ і псевд героїв-борців — справжні. Деякі епізоди подано в зміненій формі.

A v t o r

З друкарні Української Видавничої Спілки в Лондоні.

*Printed in U.K. by Ukrainian Publishers Ltd.
200, Liverpool Rd., London, N.1.*

ПЕРЕДМОВА

Поняття традиції треба розуміти як передачу давнину аж по теперішність, яка зі свого боку стає вже завтра також традицією. Але це поняття було б неповне, якщо б воно не було овіяне й почуттями. Без них, без піетизму і любові, як невід'ємних частин, не було б взагалі традиції, бо щойно вони творять основу нашого світогляду.

З цього погляду книжка С. Мечника »Нескорені« є тією частиною української традиції останніх десятиріч, яка серед інших складових елементів є для нас найдорожча, будучи етапом давньої боротьби проти всіх зaimанців нашої землі. Безпосереднє пережиття перипетій боротьби з почуттям любові і піетизму до її вояовників робить цю книжку цінною серед нашої визвольної літератури й різнистю її від подібних творів, що дотепер появивися, написані знаменитими авторами, які не брали особисто участі в змальовуваних подіях.

С. Мечник передає свої власні пережиття як учасник українського підпілля в боротьбі з більшевицькими й нацистськими зaimанцями. Виходячи з однієї місцевості, описані дії поширюються з бігом років аж по Сян, зглядно Краків, на заході, та по східні області, з переходом на Сибір (Челябінськ), бо заслання українського населення до Азії примушує Провід включити й цей сибірський простір в новий театр війни проти Москви.

Правдоподібно, особиста участь у боротьбі вплинула на С. Мечника, що він притемнів персонажі свого твору, і тим то вони являються, властиво, тільки органами збірного персонажу ОУН.

Описи боротьби з головною дійовою »особою«-організацією, без огляду на соціальне походження та освіту її членів — ось головна тема цієї книжки

з віddанням мілітантного духа всього гурту, серед якого нема ні ліпших, ні гірших, а тільки один суцільний тип, бо від нього ніхто не відхиляється. Тут нагадується вислів однієї спартанки, син якої упав у бою як найхоробріший: зле було б із Спартою, якщо б вона мала тільки одного такого хороброго, як мій син. З тієї причини треба так схарактеризувати завдання, яке поставив собі С. Мечник, і, на нашу гадку, добре його виконав: зібрати й передати у творчій розповідній формі маркантні і правдиві факти підпільної боротьби ОУН проти большевицьких і нацистських займанців, змалювати в акціях бойове підпілля та охопити психологічне наставлення спротиву всього народу. З літературного боку треба цей твір назвати не романом, а хронікою.

С. Мечник є відомий поза своїми організаційними друзями вже широкому колу читачів зі своїх споминів »Під трьома окупантами«, публіцистичної праці »Терористичні органи московського імперіялізму« і доброї сотні статей в »Українському Самостійнику« та »Шляху Перемоги«. Міркуємо, що теперішня літературна хроніка »Нескорені« заохочить його до дальнього писання, бо нею він здобув карту вступу до нашої баталістичної літератури, щоб бойова традиція останніх десятиріч стала близькою почуттям всієї нашої національної спільноти.

Німецький письменник Томас Манн назвав антикомунізм основною глупотою сторіччя. Виходячи з політичного становища вільного світу, саме його вислів стає основною глупотою сторіччя. Однак, щоб дійти до цього переконання, треба народам побільше творів, подаючих боротьбу з большевиками, і то таких авторів, які брали або беруть у ній безпосередню участь.

Ростислав Єндик

РОЗПАД ПОЛЬЩІ

Чистим безхмарним небом сонце котилося за обрій. Було тепло, наче у червні, і тільки павутиння »бабиного літа«, що пливло над спустілими полями, вістувало про осінню пору, яка зближалася. Таким був вересень 1939 року.

Виблискуючи в проміннях сонця срібними косами, на сіножаті працювали косарі. Селянки складали сіно в копиці. Але час від часу всі працюючі кидали роботу й задивлялися в безмежну глибину неба, де високо пролітали сріблясто-блесенькі літаки, несучи людям вістку, що, крім мирного життя, яке ще панувало в їхніх околицях, десь відбуваються бурхливі, далеко не мирні, події. Металеві птахи нагадували про німецько-польську війну...

Деколи над старим шляхом здіймалася високо курява-пилюка, наче збита великою чередою худоби. Тоді селяни знову кидали працю й дивилися вже не в небо, а на шлях, яким невідомо куди мчали невеликі віddіли польського війська. Дехто з косарів робив колючі зауваги на адресу польського уряду та його армії.

Серед косарів звертав на себе увагу вісімнадцятирічний парубок. Він зупинявся, гострив косу, а потім деякий час непорушно стояв, линучи своїми думками кудись далеко з цієї сіножаті. Але його думки перебивав веселий голос Фед'ка:

— Втікай, Романе, бо обріжу п'яти!

Тоді Роман нервово ловив свою косу, яка то свистіла, то аж гарчала, стинаючи стару, подекуди

вже пожовклу траву. Фед'ко — середнього віку селянин, — йдучи за Романом, приговорював:

— Так, так... Мабуть, скоро вже женитися захочеш...

Роман не звертав уваги на слова Фед'ка. Докопуючи свій покіс, він почув тупіт кінських копит і побачив, що по дорозі чвалом неслася ватага хлопців на чолі з його братом Теодосієм. Спокійно докінчив покіс, застромив косу в землю й тоді лише пішов назустріч братові, який так само прямував до нього, лишивши коні пастися. Не встиг Роман запитати брата про сільські новини, як той сам почав оповідати:

— У селі зупинився великий віddіл польської поліції. Вона втікає з Волині, і, кажуть, утікає від большевиків.

— Звідки ти довідався про большевиків? — перебив його Роман.

— Подавали в радіо. Всі, що були в Гасюковій крамниці, чули про це, — відповів Теодосій і вів свою розповідь далі: — Поліцаї приїхали великими автами з Рівного. Всі вони люті, нікого до себе близько не підпускають, тому не можна навіть добре придивитися, що вони мають на автах.

Потім він сказав уже тихіше:

— Наши збираються щось робити. До Семена приїхали двоє незнайомих людей. Місько, Андрій, Василь й Осип також ходили на коротку нараду до нього.

Після розмови з братом Роман згубив охоту косити далі. Йому схотілося якнайшвидше бути в середовищі своїх хлопців, говорити з ними. Але він знов, що батько не відпустить його додому раніше вечора. Ось і зараз батько уважно стежив за розмовою синів. Він уже кілька днів тому помітив схвильованість і рухливість сільських хлопців, а вчора говорив Романові й іншим, щоб вони нічого нерозважного часом не накоїли. Але

він зінав, що ніхто його застережень не брав до уваги серйозно, і що хлопці були здібні встругнути якусь штуку.

Роман почав знову косити і працював так взято, що, здавалося, він хотів своєю роботою приспішити наближення вечора. Дозьо йшов слідом і розкидав із покосу траву, щоб скоріше сушилася.

Уже було темно, коли косарі повернулися додому. Роман швидко переодягнувся і, не доторкнувшись до приготованої матір'ю вечері, випив у коморі з глечика молока, вкраяв шматок хліба на дорогу й зник із дому.

Було темно. Він швидко йшов і їв хліб. Ще не дійшов до перелазу на сіножать, що простягалася між двома садами й була місцем щовечірніх зустрічів для сільських хлопців, як побачив темні постаті друзів і почув приглушені голоси. Тут були Семен, Василь, Андрій, Місько і Микола. Вони обмінювалися уривчастими словами, а в їхніх голосах було чути невдоволення. Плян роззброєння не вдалося виконати, бо як тільки почало сутеніти, поліція несподівано виїхала зі села. Гадали, що метушню хлопців помітили місцеві польські »стшельци«, і хтось остеріг поліцію перед небезпекою. Всі були розчаровані.

Темноту раптом розтяло світло кишеневкою електричної лампки. Почувся тонкий голос Юрка — столлярського учня зі сусіднього села. Він прийшов у товаристві двох незнайомих парубків, які хотіли про щось секретно поговорити із Семеном.

Семен відійшов із незнайомими дещо далі. Інші терпеливо, але напружені чекали кінця довгої Семенової наради з незнайомими парубками. Всіх цікавило, чого ті чужі хлопці хочуть, що вони розказують, які новини привезли?

Наступила мовчанка. Осип — відомий жартівник — кілька разів намагався її розвіяти, але тим разом йому не вдалося це зробити.

Нарешті, незнайомі хлопці попрощалися із Семеном і зникли в темряві. Семен відвів набік Василя й Романа і коротко розповів:

— Наши люди роззброїли в Оглядові великий відділ польських вояків. Усі вони були морально розкладені і не чинили спротиву. Лише один сержант хотів стріляти, тож наші мусіли його прикінчити... Організація має відомості, що в Радехові є велике скupчення війська, яке може бути використане для приборкання і навіть знищенння непокірних українців. Ви, Василю і Романе, приготуйте своїх хлопців так, щоб кожної хвилини можна було виступити на допомогу оглядовцям боронити наші села. Мене тут не буде, я мушу від'ехати, маю інше завдання.

Семен потиснув Василеві й Романові руки і теж зник у темряві. Тоді до гурту хлопців промовив Василь:

— Бачимо на власні очі, як валиться, розлітається Польща... Поліцаї, які знущалися над нашим народом і грабували його, змогли нині безкарно втекти від нас. Але заслужену кару вони дістануть від наших людей в іншому місці...

Далі Василь говорив про те, що відсьогодні всі мусять бути напоготові, що в селі треба організувати стало вартування, приготувати зброю і, в разі потреби, йти на допомогу до другого села.

— Коли така допомога буде потрібна для нас, ми її також одержимо, — закінчив Василь.

Після Василевої промови котрийсь із хлопців почав зловідати збуджено про те, що Шкраба знайшов у діброві дві рушниці, що коли понишпорити, походити всюди — можна назбирати достатню кількість зброї. Потім хтось сказав, що, коли він орав стерню, бачив, як полем ішли польські вояки, яких можна було легко роззбройти.

Василь визначив на сьогоднішню ніч варту й пояснив її обов'язки. Було відомо, що часто ночами

поліція з військом робить несподівані наскоки на села й арештує свідомих українців. Нічна варта мала головне завдання: повідомити, кого слід, про прибуття до села таких непроханих гостей і цим самим зарадити лихові.

Із сіножаті Роман, Василь й Андрій пішли за село, на греблю. Стояла тиха, тепла ніч, і вони, досягши греблі, зупинилися на містку, оперлися об поруччя і деякий час мовчки вслушувалися в плюску води, у тихий шелест плакучих верб.

— Бачите, — почав Андрій, — як за двадцять років Польща насолила нашому братові. От і стаємося віддячти по-своєму полякам. Якби ми тепер усюди — на Волині і в Галичині — однієї ночі роззброїли поляків і створили свою українську владу — то мали б тоді Українську Державу. Польща нас ніколи у дев'ятнадцятому році не перемогла б, якби не отримала допомогу від Франції. А нам не допомагав ніхто.

— Чув, що сюди приходять большевики, — промовив понуро Василь. — Панують вони в Україні двадцять років, а тепер схочуть і над нами панувати так, як досі поляки. Але тепер ми, всі українці, житимемо разом, в одній хаті, і спільно боротимемося проти москалів — така боротьба набагато легша. Може, нарешті, вже прийде той час, коли самі будемо господарями на своїй землі, як писав поет і пророк, а варшавське сміття й грязь Москви більше нами не рядитиме.

— Так, може, справді буде легше, — відповів Роман.

— Але нам треба рахуватися з тим, що московське ГПУ безжалісне: арештовує, розстрілює, засилає на Сибір і морить голодом наш народ, — вів далі Василь. — Адже знаємо, скільки мільйонів нашого брата загинуло в тридцять третьому році...

Їхню розмову перебила велика заграва на заході. Вона щохвилини дедалі більше червоніла, наче заливалася чорне осіннє небо кров'ю.

— Десь у Сокальщині горить. Мабуть, ціле село, — зауважив Роман.

Молоді люди дивилися на заграву і кожний думав про себе, що завтра таке може скотися і з іхнім селом.

— Ходімо додому, — раптом сказав Василь.

Друзі потиснули руки й розійшлися.

Вереснева ніч була темна і тепла, а Роман лежав на возі і не міг заснути. В голові одна думка приходила на зміну другій, одне питання — на зміну другому: »Чому кожний народ не може жити спокійно на своїй власній землі?.. Чому ми маємо таких сусідів, що вічно пхаються на нашу землю, приносять нещастя нашому народові?..

Над головою ледь-ледь шуміло гілля дерев. Щось ніби нашпітувало — поривне й гарне, але незбагненне. Десь у прибережних очеретах спрощоння кумкнула жаба, а в поблизькому гаю різно-голосо перекликалися сичі. Мерехтіли в небі зорі, але іхнє блимання губилося у розливі заграви на заході.

Щойно перед ранком Роман заснув неспокійним сном.

* * *

Ранок був знову погожий і соняшний, вповитий строкатими барвами золотої осени. Радехівський ринок наповнився військовими возами. На возах і коло них ліниво дрімали давно неголені й неміті польські вояки. Вони давно вже втратили віру в своє командування й у польський уряд, були фізично змучені, морально зламані й прагнули тільки спокою.

Крамниці ще були зачинені. Поміж військовими возами можна було помітити молодих, по-селянському вбраних хлопців, які, тиняючись ринком,

часто запитували, де можна купити сіль, і нервово крутили в руках полотняні торбинки. Але по їхніх очах легко було зауважити, що вони більше цікавляться тим, що є на військових возах, ніж сіллю.

Тим часом у садку місцевого лікаря Мотлюка зібралися провідні громадяни міста, які, завдяки своїй відданій праці на користь української справи, користувалися загальними пошаною і довір'ям. Було їх близько десять чоловік, представників української інтелігенції, з яких ніхто не мав урядової посади, але кожний зазнав переслідування від польської шовіністичної влади. На станиці польської поліції для кожного з них була заведена окрема течка, в якій старанно реєструвалося все те, що робив той чи інший громадянин, зазначалося, хто був старшиною чи вояком української армії, вписувалося змісти промов, виголошених на різних святах, збиралося факти нельояльності супроти польського режиму тощо. Правда, серед тих течок знаходилася одна, що мала напис »Пожондни русін« і лежала окремо. В ній були вписані всі заслуги пана Гаврика — його стали намагання випнути своє прихильне ставлення до польської влади. Гаврик ніколи не підкреслював свого українського походження.

Садок М. Мотлюка був віддавна знаним місцем постійних зборів української інтелігенції. Саме тут часто велися наради, що ухваливали розгортання культурної праці перед народу, та обговорювалися дії запальної молоді, вчинки якої завдавали старшим багато турбот. І хоч, на думку тих, що тут збиралися, молодь часто діяла не дуже обережно, все ж, коли минала небезпека, старші люди говорили: »Що ж, і ми колись були молоді й запальні. Тепер для нас усе виглядає трохи інакше, ніж у молодих роках. Колись ці молоді люди постарі-

ються, і вони будуть мислити по-іншому, а свої бурхливість і запал передадуть наступному молодому поколінню». В кожному разі, ті, що збиралися в садку, пишалися такою молоддю.

Комендант поліції Вуйцік не раз пробував довідатися, що за розмови ведуть українці в садку лікаря Мотлюка, але так і не довідався. Та тепер було вже й надто пізно про ті речі дізнаватися — Польща більше не існувала.

У садку промовляв симпатичний чоловік, колишній старшина »Усусусів«, доктор Селезінка. Він пригадував присутнім ті часи, коли українці боролися проти червоних москалів, які напали на молоду українську державу, перечислював усе, що принесли москалі в Україну.

Присутні про це знали, але доктор Селезінка вважав, що саме тепер треба ще раз ці факти підкреслити. Він говорив і про злочинні дії Чека, ГПУ та НКВД.

— Невідомо, де зупиняться німці й де буде кордон між ними й советами, — казав Селезінка, — але відомо, що ми опинимося під владою москалів. Нам треба звідси зникнути — НКВД нікого з нас не помилує, хоч би ми й намагалися бути служняними (що, звичайно, не матиме місця).

— Німці стали над Бугом і далі не йдуть, — сказав Мотлюк. — Червона армія посувается на захід і в наших околицях буде за кілька днів.

Рантом тема розмови була змінена, бо в садок простував пан Гаврик. Він кивнув до всіх головою і почав нервово вигукувати:

— Ви знаєте, що ті шмаркачі по селях роблять? Розброяють польських вояків!.. Полковник польської артилерії хоче за це попалити всі довколишні села!

— Слухайте, — звернувся до нього Селезінка, — хіба нема когось із місцевих поляків, щоб стримати того полковника? Адже Польща вже розле-

тілася! Полковників треба було свого часу показати воявничість на фронті! Ні, ми просити того полковника не підемо!

— Наши села бачили таких «героїв» уже не раз! Вірю, що й цього полковника ніхто не злякається, — промовив молодий гарний бльондин, заступник директора Союзу.

Наступила мовчанка. Її порушив знову Гаврик. Він обтер спіtnіле обличчя й заговорив:

— Я оце тепер розмовляв із Пінхасом Брухом, і від нього довідався, що вже створено комітет для привітання Червоної армії, яка ось-ось мусить сюди прийти. Пінхас сказав ще, що вони можуть прийняти до складу комітету одного представника й від нас.

Гаврикові ніхто не відповів. Гаврик заявив, що він уже дав Пінхасові свою згоду вийти до складу комітету для привітання Червоної армії.

— Час на обід, панове, — сказав раптом хтось, і присутні відчули, що це було сказане до речі, щоб не вести з Гавриком непотрібні розмови.

Садок порожнів — люди почали розходитися.

Заступник директора Союзу довго блукав вулицями міста, прагнучи знайти когось зі знайомих. І ось недалеко від ринку він зустрів працівника Союзу Карчишина. Привітавшись із молодим чоловіком, тихенько сказав йому, що польський артилерійський полковник має намір палити й плюндрувати села, і що про це треба повідомити довкільних селян.

Карчишин метнувся на ринок. Поміж підводами він знайшов Семена й усе розказав йому. Семен, у свою чергу, оповів, що йому вдалося поговорити з кількома вояками — мобілізованими білорусами, які не люблять поляків так само, як і українці. Білоруси говорили Семенові, що й самі поляки вже втратили будь-яку надію на збереження польської держави. Вони лають політику свого уряду.

— Може, все це навчить поляків на майбутнє,
— закінчив Семен і попрощався з Карчишиним.

Ще перед вечором Семен поділився своїми відомостями на зборах районового проводу ОУН, на яких був також і провідник надрайону.

Після арештів, що відбулися рік тому, вище від надрайону зв'язків не було. Однак, настрій панував добрий. Районовий поінформував, що деякі українські підстаршини, які служили в польській армії, тепер утекли з війська й зголосилися до Організації. Вони зараз навчають наших невійськовиків мілітарної справи.

— Маємо достатню кількість зброї і добре місце для засідки. Хай той полковник спробує виконати свій намір!

Семенові районовий наказав повернутися додому й чекати на дальші вказівки.

* * *

*

ПРИХІД НОВИХ »ВИЗВОЛИТЕЛІВ«

Легкий осінній вітерець котив густу хмару куряви з-під коліс, небачених до цього часу на галицькій землі. В напрямку старого шляху, звідки було чути гуркіт машин і видно стовп куряви, бігли хлопці й дівчата з довколишніх сіл. За молоддю в тому самому напрямку йшли середнього й старшого віку чоловіки та жінки. Дорогою з туркотом і рокотінням котилися великі машини, на яких у сірих шинелях сиділи згорблені й запорошені вояки. За машинами, здіймаючи ще більший гуркіт, йшли танки, за танками — знову машини з

гусеницями замість коліс. Уздовж дороги стояв натовп людей. Старий селянин із прізвищем Працьовитий, який 1915 року був у російському полоні, голосом всезнайка заявив:

— Большевицькі солдати мають такі самі шинели, які мали й царські солдати.

На одній машині підвіся зі свого місця солдат. Він махнув рукою, і в повітрі пролетіло щось біле, впавши край дороги.

Василь, кремезний юнак, підбіг і підняв.

То була большевицька газета, друкована російською мовою. Довкола Василя зібралися Семен, Місько і цілий натовп інших людей. Почали з горем навпіл читати ту газету, не розуміючи всіх слів, бо по-московськи ніхто не вмів читати як слід.

На першій сторінці газети була надрукована велика карта колишньої Польщі, тепер розділеної кордоном поміж советським та гітлерівським союзними військами. Великими літерами було надруковане гасло: »Слава Великому Сталіну і Комуністичній партії!«. Далі йшли статті з описами великих переможних боїв проти польської армії й повідомлення про те, з якою великою радістю Червону армію вітають брати українці й білоруси.

Раптом читання газети перебив дядько Шкраба:

— Бачите, як москалі брешуть у своїх газетах? Де ж ті бої проти поляків? Хто їх бачив? Наши парубки палицями порозганяли польських герой!

— А де їх із радістю вітають українці чи білоруси? Навіщо вони нам тут здалися? — підхолив старий дід Макар.

Встряг у розмову й Місько. Дзвінким голосом він заявив, що большевицька газета пише неправду. А потім додав:

— Наши українські газети, що виходили у Львові, писали завжди правду. Тому поляки їх часто конфіскували.

Вечірній присмерк перешкодив натовпові розглядати колони совєтського війська. Люди почали розходитися.

Семен ішов поруч Василя досить довго мовчки, а потім промовив:

— Бог його знає, як буде далі.

— Вчора радіо з Києва дуже багато говорило про радянську Україну й приєднання до неї Західної України, — прибитим голосом сказав Василь. — Але про яку Україну може йти мова? Тепер над нами пануватимуть москалі так, як раніше панували поляки. Тепер усі українці будуть в одному ярмі.

— Тепер усі українці житимуть спільною сім'єю й спільно боротимуться проти червоних москалів! — обірвав його Семен. — Учора зв'язковий привіз естафету, в якій говориться, що слід дотримуватися більшої конспірації, ще суворішої, ніж раніше. Здобуту зброю треба добре сковати.

Василь зідхнув глибоко й промовив:

— Чую, що лихо буде. Щось із тією радянською Україною не є так, як говорить київське радіо...

Коло греблі під селом вони розійшлися.

Повечерявши вдома, Семен пішов спати до стодоли. Приємний свіжий запах сіна і різні плутані думки вже почали наводити сон, але знайомий стукіт у двері стодоли враз кинув його на ноги. Він підскочив до дверей і пізнав голос зв'язкового зі сусіднього села. Зв'язковий говорив пешепки:

— Збирайся швидко. На дванадцять годину мусимо бути на місці.

— Де?

— В лісі, коло гостерії, — відповів зв'язковий.

— Там, біля молодої соснини, на нас уже чекатимуть.

Семенові заколотилося серце. Він швидко вбрався й за кілька хвилин уже йшов разом із зв'язковим польовою межею на південний схід.

Вереснева ніч була темна. Але з часом стало видніше. Вони побачили густу сиву мряку, що тяглася долиною понад селом. Семен дивився на неї, і хоч від її клубів у полі ставало світліше, в душі народжувався неспокій.

Обидва наблизялися до мряки. Йшли мовчки. Звернули зі стежки на сіножатъ, а тоді зв'язковий, відомий Семенові як »Фед'ко«, тихо промовив:

— Ходімо вздовж річки аж до мосту, а там оминемо Оглядів і підемо просто.

Увійшли в мряку й рухалися вздовж річечки Родоставки. Кожний замислився. В Семеновій голові роїлися різні думки. Вони линули разом із водою Родоставки, яка вливається до Стиру, той впадає до Прип'яті, а та — в Дніпро, що котить свої бурхливі хвилі через усю Україну аж у Чорне море.

Коли дійшов у думках до Чорного моря, почув, як Фед'ко тихо промовив: »Чорне море«.

І Семен раптом зрозумів, що, йшовши мовчки, вони були пройняті однією думкою...

Нарешті, дібралися до того місця, де на них чекав друг, якого вони особисто не знали. Але його організаційне псевдо було чарівною силою, яка скріплювала свідомість, що всі вони принадлежні до однієї великої сили — ОУН.

Втрійку ввійшли до лісу й тепер рухалися один за одним у темряві, що огортала дерева. За деякий час хтось їх півголосом зупинив. Невідомий назвав свою кличку, і їх пропустили далі. Нарешті, вони побачили вогонь, що розганяв темряву між деревами. Коло вогнища метушилися молоді люди. Вони підійшли до стрункого чоловіка з худим обличчям, в котрому Семен пізнав Володимира, який нещодавно, завдяки війні, визволився з в'язниці.

Володимир привітався з ними, вказав на велику купу рушниць і сказав:

— Приступайте зразу до роботи. Намащуйте добре і загортайте в шматки церати. Все це треба

добре сковати, але так, щоб зброя не попсувалася.

Недалеко інші люди копали вузький глибокий рів. Володимир наглядав за працею і час від часу підкладав сухі гілки до вогнища.

Друзі працювали напружено, мовчки. Фед'ко й Семен з позакочуваними рукавами набирали з відра товсту темну мазюку, з тремтінням серця брали рушниці в руки, намащували їх, потім загортали в церату, перев'язуючи в двох місцях шнурками. Згодом уся запакована зброя була вміщена обережно в глибокий рів. Поклали згори бляху і заходилися засипати землею, добре притоптуючи її ногами. Працювали так завзято, що аж сорочки на парубках спіtnili й поприлипали до тіла. Коли все було зроблене, промовив Володимир:

— Про виконану працю ви не смієте нікому говорити. Фед'ко й Береза лишаються тут, щоб устигнути до ранку замаскувати скованку зброї листям. Решта йде зараз же додому. Слава Україні! І Володимир попрощався з усіма потиском руки.

Семен поспішав додому. Він, хоч і був змучений роботою, хотів прийти до хати ще перед ранком, котрий уже наступав і поступово розвіював темряву ночі, тієї самої ночі, в яку у всій Галичині й по всій Волині працювали члени ОУН, створюючи підпільний арсенал зброї. Він ішов швидкими кроками, свідомий того, що саме в цю ніч ОУН розпочала підготову до нових великих дій.

* * *

*

Минали дні — насторожені, непевні, тривожні.

В селі ніхто не мав охоти працювати. Всі з цікавістю вичікували, що буде завтра, що принесли з собою на ці землі большевики.

Якось уранці Семена розбудив Петро. Він повідомив, що до села приїхали на кількох автаках большевики й ведуть розмови з селянами, розказуючи їм про нову владу і про те »щасливе« життя, що має тепер початися.

Коли Семен прийшов на вигін, він побачив багато машин і людський натовп. Замішавшись у нім, почав прислухатися до розмов.

Найбільше людей купчилося коло одного військовика, який на руках мав дивну відзнаку — червону зірку із серпом і молотом в її центрі. Військовий говорив гарною українською мовою. Він довго розказував людям про колишнє, ще недавнє панування над ними панів, про визиск селян панами, і заявляв, що тепер цього вже не буде ніколи, що тепер панство згинуло, нарід став власником своєї долі і мусить перебрати землю в свої руки. Він говорив дедалі голосніше, і довкола нього збиралося більше й більше людей, навіть советських вояків із незрозумілими для місцевих селян відзнаками.

Семен приглядався до промовця. Той був середнього зросту, бльондин, з округлим обличчям і мав на комірі сорочки відзнаку у вигляді червоного прямокутника. Недалеко від нього стояв інший військовик, старшого віку. Він мав таку саму відзнаку на комірі, але не мав зірки із серпом і молотом на рукаві.

Промовець скінчив говорити і звернувсь до натовпу селян:

— Може, хто має питання?

Старшого віку селянин, на прізвище Вихованець, заговорив перший:

— От ви сказали, що тепер панів немає, — почав Вихованець, — і щоб ми називали вас товарищем. Але який я вам товариш? Ви — молода людина, а я старий чоловік. У нас паном називали

ту людину, котра була більше або менше вчена, не зважаючи на її багатство. Але наші українці, без різниці на їхню освіту, не могли працювати в урядах — там місце було лише для поляків. Поміщики українських у нас не було. А поляки наших хлопів карали в'язницею за те, що ті домагалися продажу української землі українським селянам.

Вихованець передихнув трохи, а потім продовжував.

— Цікаво, чи ваша влада дозволить нам самим бути в уряді, чи на місце поляків ви навезете з Росії своїх? Ви говорили про поділ землі, а потім про якісь колгоспи. Нам потрібна земля, а не колгоспи. Ми будемо на землі самі хазяйнувати, а державі справно платитимемо податок. Зрештою, — закінчив Вихованець, — мені минулого тижня один ваш солдат розповідав про біду в колгоспах.

Військовик, який перед тим промовляв, мовчав. Тоді з натовпу почувся новий запит:

— А чи ви, товаришу, українець? Ви говорили про Україну, а у вас немає нашого українського синьо-жовтого прапору.

Тоді військовик почав знову промовляти. Він говорив, що червоний прапор є прапором українського народу, а синьо-жовтий — це прапор української буржуазії. В натовпі зчинився галас:

— Яка з нас буржуазія? Ми — працюючий народ!

— Наш прапор нам забороняли австрійки, поляки, мадяри, румуни, його отут у 1915 році топтали ногами царські вояки, а тепер і ви це робите!

— У вас Україна тільки на словах!

Далі вже не можна було розібрати, про що говорив натовп. Перебиваючи один одного, кожний кричав, намагався щось довести советському промовцеві. Тоді большевицький старшина втратив охоту для дальших розмов із селянами. Він відійшов набік і почастував кількох селян папіросами.

Старий Бережний, затягнувшись папіросою, звернувся до нього:

— Знаєш, синку, ти — молода і, мабуть, гарна людина. Тільки я не вірю тобі, що в радянській Україні так добре живе народ, як ти отут розповідав. З нас поляки стягали великі податки, але подивись, які чботи мають наші парубки. А у вас усіх халяви — з полотна. У нас є стара приказка: »Пана піznати по халявах«.

Він знову затягся димом, кахикнув, а тоді додав:

— Я бачив російських солдатів у першу світову війну і добре з ними жив. За те мене австрійки заслали до Телергофу.

— Що це таке Телергоф? — спитав військовик.

— То було таке місце, як у Польщі Береза Карпузька.

Советський старшина кивнув головою, даючи цим зрозуміти, що він знає, про що йдеться, а старий Бережний казав далі:

— Між царськими солдатами і вашими все таки є різниця. Ті, як приїхали до села, мали повно хліба, сала й цукру, і шукали тут тільки, як весело провести час, залицялися до молодиць та дівчат. А ваші солдати, які повз наше село ми-нулиого тижня проходили, були голодні й раділи шматочкові хліба.

Семена хтось потягнув за рукав. Він обернувся й побачив Василя, який, киваючи вбік головою, давав зрозуміти, що треба ім разом кудись відійти.

Семенові шкода було лишати військовика й Бережного, хотілося дочекатися, чим скінчиться їхня розмова, але він пішов за Василем.

Коли вони вийшли з натовпу, Василь тихо сказав:

— Знаєш, до нашої хати прийшов солдат, був дуже голодний. Мама дала йому попоїсти, а батько почастував кількома чарками горілки. Він спочатку довго розглядався по хаті, пильно придивлявся до

нас, а потім почав оповідати. Жах, що він розказував. Говорив про нужду й голод у підсоветській Україні, говорив про арешти, заслання в Сибір, примусову організацію колгоспів. Він сам, той солдат, українець із Київщини. Як би ти почув, як він потім просив нас нікому не казати про його розповідь, доки він із своєю частиною ще в селі. Бо за те, що він нам розповів, його можуть розстріляти.

— Буде, Семене, ще гірше, ніж за поляків, — закінчив Василь.

— Так то виглядає радянська вільна Україна по-московськи, — сказав Семен. — Видно, як щасливо там живуть.

До Семена й Василя підскочив Місько й почав розповідати:

— Прийшов я до Грицаکів, а в їхній хаті сидить советський вояк. Побачив мене й замовк. А Марійка каже до нього: »Розповідайте, розповідайте далі, це наш сусід, добрий хлопець.« І той вояк почав говорити про тяжку працю в Советському союзі, про якогось там Стаханова, про колгоспи. Одним словом, друзі, біда там жахлива, і нема ніякої вільної України. Говорив він і про НКВД, котрого всі бояться.

— Що воно буде далі? — спитав Місько, а потім сам собі й відповів: — Думаю, всіх нас, молодих, вони заберуть до свого війська.

— Брехню тяжко сховати, — сказав Семен. — Поки той советський промовець годував громаду наших людей брехнею, за цей час бідні советські вояки розказали по хатах нашим людям правду про советську владу.

* * *

У простій кімнаті вздовж стіни сиділи юнаки. Вся їхня увага була звернена на чоловіка, який, стоячи посередині кімнати, промовляв до них. Поруч промовця стояв районовий провідник. Серед присутніх Семен був наймолодший віком. Всі з увагою слухали доповідача, баченого ними вперше, і відчували, що він — представник вищої організаційної клітини. Він говорив тихо, але виразно, помалу. Кожне його слово врізувалося в пам'ять слухачів. Зокрема велике зацікавлення виникло, коли він почав говорити про завдання ОУН за нових обставин, що тепер склалися:

— Члени ОУН мусять подбати про те, щоб на місцях праці в адміністрації опинилися чесні українці, серед яких повинні бути прихильники ОУН. Москва намагатиметься садовити на посади в місцеві адміністрації морально нестійкі елементи й не допускати людей, які в душі є свідомими українцями, бо кожний свідомий українець не може бути приятелем Москви, не може користуватися її довір'ям. Комуністична політична поліція НКВД вже починає всюди розбудовувати свою мережу конфідентів, що мусять доносити про все антисоветське. Більшевики кладуть натиск на організацію молоді, намагаються взяти її під свій контроль, обіцяють їй велике майбутнє. Водночас, вони привезли багато горілки й організовують гулянки, насаджують розпусту. Все це робиться для того, щоб молодь утратила своє поряднє обличчя, щоб відірвати її від старших і посіяти до них недовір'я, щоб учити цю молодь ненависті до релігії й Церкви, до наших традицій і звичаїв, до всього рідного, українського. Ви всі знаєте, що серед нас, українців, не було капіталістів, що всі дідичі були поляками, що нам поляки не давали змоги як слід учитися, а якщо комусь і щастило закінчити вищу школу — не давали йому праці. Наша держава, за яку бореться ОУН, не матиме

соціального визиску, в нашій державі не може бути один багатим, а другий бідним. Ми за справедливий соціальний лад. Наш народ на протязі довгих віків створив свою історію і культуру, тому має незаперечне право бути господарем на своїй власній землі. За досягнення цієї мети ми мусимо всі боротися. Ця боротьба буде пов'язана з великими жертвами. Але без цього не можна. Волю треба здобувати, за неї треба боротися. Все наше життя мусить бути присвячене боротьбі за визволення України, за досягнення власної незалежності.

Незнайомий скінчив говорити.

— Може, хтось має питання або хоче виступити?

— спитав присутніх районовий провідник.

Піднявся молодий чоловік із смагливим обличчям і заговорив спокійним голосом:

— Друзі, я походжу з найбільшого села в нашому районі. І я найбідніший у рідному селі. Не маю навіть власної хати, ані клаптика городу, а мушу утримувати ще стареньку матір. Польський дідич Краєвський мав більше землі в нашему селі, ніж селяни в усіх довколишніх сіл, разом узяті. Серед наших людей рідко хто має більше, ніж 20 моргів поля. Хіба ж можна таких людей назвати багатіями? Ні! Я нічого не маю, маю тільки одну думку, разом з усіми українськими націоналістами, про те, що ми всі були однаково гноблені й визискувані. Ми знаємо, що лише Українська Держава зможе забезпечити всіх наших селян землею справедливо. Зараз уже говорять про колгоспи. Значить, знову земля буде під контролем советської держави. А селяни знову працюватимуть, як на панщині.

Молодий чоловік сів на своє місце. В його короткому слові всі відчули ту правду, за котрою стойть увесь наш народ.

Районовий провідник, поговоривши тихенько з

незнайомим гостем, зупинив свій зір на Семенові і сказав:

— Друже Крук, ідіть сюди.

Семен підійшов до них, став струнко. Незнайомий подав йому руку, назвав Семена по прізвищу і сказав:

— Я знаю вас від Миколи й Михайла, — а потім обернувся до районового провідника: — Друг Крук відрізняється від усіх станичних найбільшою активністю в праці.

— Знаю це, — відповів районовий провідник, — до того ще друг Крук має більшу освіту, ніж ми.

Невідомий запитав Семена, що він збирається робити далі.

Семен відповів, що він ще не вирішив, як буде влаштовуватися, але сказав про свою відданість ОУН і підкresлив, що, крім організаційної праці, не думає про ніяку іншу.

— Треба вчитися або йти на працю до району. Я вам дам окрему кличку, і коли хтось зголоситься до вас із нею, знайте, що ця людина — не від вашого зверхника, а від вищої організаційної клітини. Ви нам будете потрібні. А покищо беріться до праці з другом районовим.

* * *

*

У кооперативі на лавках попід стінами сиділи старші селяни, а молодь товпилася на середині кімнати. Майже всі присутні безперервно курили махорку, і дим виїдав очі ледве не до сліз кільком некурящим, що також прийшли до кооперативи довідатися про новини. Крамар стояв за прилавком і поглядав на поліці, закладені пачечками цієї проклятої большевицької махорки. Крім горілки, махорка була одним-єдиним товаром, що з'явився

в українському селі після п'ятьох місяців московського хазяйнування.

Між приявними у кооперативі господарями розмова чомусь не клеїлася. Врешті старий Данило почав розповідати, як сьогодні підводи з цілого району возили картоплю до гуральні, майже цілий час під охороною двох міліціонерів, а советчик дбайливо записував кожного фірмана.

Грицькові не хотілося слухати ці нудні розповіді Данила, тож він, зустрівшись поглядом з Іваном Гунєю, кинув йому головою в напрямку дверей і пішов до них. Іван попростував за Грицьком.

Друзі вийшли з кооперативи, і морозний вітер зразу кинувся люто на них, обпікаючи обличчя й жадібно шукаючи щілин у стареньких сіряках. Намагався дібратися до тіла і вколоти шкіру своїм гострим жалом.

— Підемо до мене. Андрій також мусить надійти, — кинув Грицько.

Ішли мовчки, втягнувши шиї в коміри сіряків. Вітер безупину штовхав іх у плечі, а коли вони ввійшли у садок, кинувся на старі груші й почав розгойдувати їх із таким пронизливим скрипом, що стало моторошно. Хлопці приспішили ходу й незабаром опинилися коло новозбудованої Грицькової хати. Господар перший увійшов до темних сіней, за ним сунувся вздовж стіни, навпомацьки, Іван.

У холодній хаті Грицько засвітив лампу, розпалив у печі вогонь, вийняв із шафи пляшку горілки, налив дві чарки. Друзі мовчки випили.

— Скільки праці все це коштувало, — водячи очима по нових стінах, зідхнув Іван. — Гарував, як кінь, а тепер прийшла така влада, що людську працю не цінить. Твій власний труд відбере, бо він уже не твій, а наш, спільній, себто їхній . . .

Грицько зіпив зуби й мовчав. У печі потріскували сухі дрова, червоно-жовті полум'яні язички

блимали, кидаючи плями світла на худе, посіріле Грицькове обличчя.

Нарешті, Грицько прокинувся зі своєї журливої задуми, підійшов до вікна, затягнув на ньому заслону, пошиту з дешевої матерії. Повернувшись до столу, знову налив чарки.

— Бачиш, то таке: спочатку ті бандити казали, — мовив він, — що їхня держава відбирає майно лише в поміщиків, багатіїв, у панів, які кривдили нашого селянина-заробітчанина. Запевняли, що землю дістануть біdnі. А тепер виявляється, що й від нас, біdnоти, відберуть усе, прилучать клаптики нашої земельки до панської і зроблять колгосп. А що таке колгосп — про це нам добре розповідали самі вояки Червоної армії. Ти подивися, — Грицько сердито тицьнув пальцем у груди друга, — подивися лише, як вони по-шахрайськи це роблять. Кажуть писати заяви, що ми добровільно хочемо вступити до колгоспу й усе своє важко зароблене добро передати колгоспові, стати робітниками в спільному господарстві, такими самими форналями, як були панські наймити...

Грицько замовк, почав нервово скручувати цигарку, розсипаючи крихти махорки. Сірі плями на його обличчі потемніли. А в очах Івана Гуні з'явилася усмішка, що радше нагадувала біль, ніж радість, і він поспішно, немов хапаючись, почав скороговіркою:

— Минулого тижня в сільраді щоночі складали списки мешканців села, намагалися ділити їх на дві групи: біdnяків і куркулів... Той, що прибув із району, обурювався, коли йому люди говорили, що наші селяни біdnі, не багаті, що ніхто нікого не експлуатував... Представник із району спочатку кричав, а потім запитав, по скільки землі мають найбагатші в нашему селі. Йому сказали, що по 15-20 моргів. Він зразу зрадів і вигукнув: «Бачите, що у вас куркулі таки є!» Та як довідався, що

20 моргів дорівнює всього десятьом десятинам, присів, почав роздумувати і зателефонував до району.

— Ну, і як закінчилася справа? — запитав Грицько.

— Зателефонував советчик до району, пояснив, що, мовляв, так і так, у селі немає куркулів; середняків можна знайти, але... Йому з району відповіли, що радянська влада має завдання знищити куркулів, і тому їх треба знайти. Вони мусять бути. І от, Грицьку, я собі тепер думаю, що коли куркулі «мусять бути», то в групу «куркулів» запишуть усіх людей, які чинять спротив колгоспам, не хочуть вступати до них... Червоні прагнуть нас пересварити й руками наших темних селян знищити свідоміших.

На подвір'ї загавкав собака, почувся скрипіт снігу, й у хату ввійшов Андрій Зарічний.

— Ну ѿ зимниця! — вигукнув він ще на порозі.

— Визволителі відчинили сибірську браму й напустили нам такого холоду.

— А кожухи наказують здавати! — засміявся Іван.

Андрій розгостився на лаві.

— Я щойно з району, — почав він. — Возив на нараду наших голів — із сільради й колгоспу. Голова сільради — добрий українець, свідомий, але, коли б ви знали, як тиснуть його в районі, чого від нього вимагають, — то не приведи Господи! А голова колгоспу — це вже погань, і з ним матимемо багато клопоту...

На подвір'ї, майже коло дверей хати знову загавкав собака. Андрій одразу замовк. Друзі переглянулися між собою. Грицько вийшов на двір.

За хвилину він повернувся в товаристві післанця сільради Ілька. У нього пожадливо заблищають очі, коли він побачив на столі пляшку горілки. Грицько налив чарку, і вдоволений Ілько вибачливо звернувся до нього:

— Ти, той, не гнівайся, що я так ускочив до хати, але той... Півгодини тому до сільради телефонували з району, наказали дати із села підводи. На дванадцяту годину ночі мусять бути приготовані дванадцять підвід, інакше — усіх до суду. Отже, ти, Грицьку, і ти, Андрію, вже готуйтесь в дорогу, а я біжу далі...

— Так і не скінчили ми нашої розмови, — зідхнув Іван, коли післанець вийшов з хати.

Андрій підвівся.

— Нема ради, сусіде. Треба йти лаштувати санки. Бувайте!

Грицько глянув на стінний годинник. Добігало пів одинадцятої ночі. Треба було поспішати, щоб не спізнилися до району.

Вперта думка, як нерозгадана таємниця, не давала спокою: що сталося? Навіщо їм стільки підвід, та ще й уночі?

* * *

РОСТУТЬ НАРОДНІ СИЛИ

Морозний вітер обпікав вуха своїм крижальним дотиком, а обличчя палало вогнем. Семен спереду тер рукавицею кінчик носа, косо позираючи на свого супутника, який мовчки йшов поручнього, видихуючи густі клубки білої пари. Дорога до села Оглядова не була близька, а снігові замети ще більше утруднювали її, і Семен відчував, що починає втомлюватися. До того ж, колючий холод пролізав під одежду й досягав аж до тіла, ципав його. Щоб не охляти, Семен намагався скерувати думки в інше русло, уявляв собі майбутню зустріч у селі.

Після останньої організаційної відправи по всіх селах району пожвавішав, посилився пульс підпільного життя. Члени ОУН і симпатики взяли під свій вплив майже всю молодь району, і большевики почали насторожуватися, відчуваючи, що хтось стає їм на перешкоді. Молодь не ходила на гулянки, які намагався влаштовувати керівник комсомолу, приманюючи її гучними вечерницями з музикою та горілкою, а коли й з'являлася, то хлопці не пили, не бешкетували, тільки уважно стежили за всім, що діялося довкола них. Комсомольські керівники нервувалися, свідомо відчуваючи ворожнечу, що, немов стіна з імли, оточувала їх з усіх боків.

Районовий Семен голосно кректнув, і його супутник, надрайоновий Тарас, запитливо глянув на нього:

— Що сталося, друже Семене?

— Нічого, друже провіднику, це я тільки згадав про одну подію, — відповів Семен.

Ні, молодь не йшла на більшевицьку наживку. Дарма що в більшості це були бідні селянські діти, без належної освіти, — вони з молодечим запалом рвалися до праці на користь своїй батьківщині, з недовір'ям ставилися до нового окупанта, що помалу, але вперто й послідовно накидав загарбаним землям свій ненависний усім лад. В кожному селі вже сидів більшевицький наставник, все випитував, усе записував, намовляв селян вступати до колгоспу, кидав загадкові натяки в бік тих, які не виявляли особливого бажання виконувати розпорядження нової влади. Кожного вечора більшевики затягали молодь силоміць до новоствореного в домівці колишньої «Просвіти» клубу, приманливо обіцяючи їй усілякі блага, намовляючи її не слухати батьків, не ходити до церкви, берегтися лютих ворогів — націоналістів.

— Ось уже скоро ми й на місці, — перебив Семенові думки надрайоновий, коли перед ними

виринула долина села зі замерзлими болотяними сіножатями, за якими бовванів ліс.

Де-не-де в хатах блистало світло, і Семен зразу відчув, як ціле його тіло заливає хвиля тепла. »З цього ж села походив наш славний революціонер Юрко Березинський, який загинув од польських куль під час нападу бойовиків ОУН у Городку Ягайлонському«, подумав він. »А скільки ще згине? Бо новий окупант дикіший за попереднього. Та не можна жаліти життя, коли цього вимагає батьківщина, вимагає гноблений народ!«.

Семен пішов бадьоріше. Виконуючи плян, він із надрайоновим провідником ОУН вирішив якнайшвидше відвідати всі села свого району, переговорити із станичними, подати їм вказівки й напрямні, одержані від проводу. В кожному селі щовечора доводилося повторювати те саме: скільки молодих пішло із села до міста вчитися, які їхні адреси і псевда, чому інші не поглиблюють своїх знань, які заходи пороблено для приєднання до Організації нових членів, як провадиться підбір кандидатів у члени Організації тощо.

Коло однієї хати з'явилася тінь високої людини. Семен із своїм супутником затрималися на хвилину, пильно вдивляючись у неї. Вони були готові кожної хвилини зустріти небезпеку.

— Безпечно, друзі. Я проведу вас, — озвалася тінь людини під хатою, і Семен відпружив м'язи.

Коли районовий Семен і надрайоновий Тарас зайдли в хату того, котрий проводив їх, на них уже чекав відомий їм з організаційних відправ чорночубий, енергійний Гриць Музика. Привітавшись, друзі зразу почали ділову розмову.

Грицеве обличчя стало серйозним, аж суворим, коли він тихо відповів на запитання надрайонового:

— У нашему селі я належу до найбідніших, таких, що не мають навіть власної хатини. Живу з праші своїх рук, ще й стару мати годую. Раніше

я належав до читальні »Просвіта« та був членом аматорського гуртка в нашому селі, тож не дивно, що польська поліція мала мене на оці. Про свою працю в ОУН не буду розповідати — вона вам відома...

Надрайоновий тепло посміхнувся, кивнув головою.

— Доводилося не раз ночувати в поліції, — продовжував Гриць, — діставати добре ляпанці, вислухувати образи. Та все ж таки я завжди виходив щасливо, бо поліція не могла спіймати мене на гарячому... Лихо починається щойно тепер...

— Енкаведисти? — сухо запитав Семен.

Гриць стверджив поруком голови, а при цьому сказав:

— Усі польські поліційні акти моєї справи опинилися в руках Лопатинського НКВД, і тепер ті чорти не дають мені спокою. Кожного дня приїздять до мене або викликають до Лопатина. Лестять мені, що мовляв, я батрак, а таких ім треба, бо советська влада наділяє їх довір'ям та почестями. Передо мною, кажуть, велике майбутнє. Я можу стати головою сільради, а згодом піду ще вище...

Гриць Музика голосно засміявся.

— Тільки насамперед треба те довір'я у них заслужити, — сказав він.

— Себто, **послужити** ім! — докинув Семен.

— Аякже! Вимагають, щоб я підписав заяву, що буду з ними співпрацювати. Мушу розповісти ім про ОУН, подати опис та характеристики всіх мешканців села та виявити, хто з них уже належить, а хто може належати до нашої Організації. Досі я крутив, — зідхнув Гриць, — але як буде далі, не знаю. Правда, я погодився з ними, що головою сільради треба зробити бідну, але чесну

людину, бо цього домагаються наші селяни. Одначе, наміченого на голову влада не затвердила, і проти волі селян поставила п'яницю й ледацюгу, а до міліції покликано таких самих п'яниць та злодіїв. Я їм потім почав дорікати: ваша влада, мовляв, обдурює, каже, що ніби слухає народ і все робить для нього, а не хоче поставити на посаду голови сільради обранця народу. Ну, й перепало ж мені на горіхи від енкаведистів! Сказали, що я надто довгий час був під впливом »жовтоблакитників«, тому треба мене перевиховувати. Запитували теж, чи належу я до ОУН, бо, мовляв, я так різко говорю й відмовляюся від горілки, якою вони мене частують.

— I на чому закінчилися ваші розмови? — спитав Тарас.

— Останнього разу зо мною говорив якийсь незнайомий, мабуть, із області. Він дав мені тиждень часу для надуми, сказав, що як я не перестану думати »по-буржуазному«, то вони вилікують мене від націоналізму. Тому я вирішив, — голос Гриця задріжав від внутрішнього хвилювання й рішучості, — що більше на розмови з ними не піду, а втечу, щоб цілковито віддатися нашій справі...

Настала хвилина мовчанки. Тишу порушив Тарас:

— Ми забезпечимо вашу матір, вам поможуть наші люди, а ви, друже Грицю, вже відзавтра йдіть у підпілля. Деякий час ще можете жити в селі, але будьте обережні, ніде не показуйтеся. Полагодьте свої справи, а опісля пов'яжітесь зі мною, і я влаштую вас у безпечному місці. За той час я порозуміюся з нашими вищими чинниками...

Після розмови Семен попрощається з друзями й виrushив додому. Мороз кріпшав, зорі на темно-синьому небі ніби аж блідли від холоду, вітер зі сходу сипав сухим снігом, як піском.

Семен ішов навпростець, полями. З північного сходу, звідти, де була мазурська колонія, вітер доніс до нього тривожні голоси, схожі на людське голосіння і крик. Однаке, здавалося, що це плакав самий вітер. Дійшовши до річки, Семен попростував на великий міст. Його увагу раптом притягнули до себе чорні силуети верб, що росли при дорозі. Одна верба здавалася грубшою, ніж звичайно. Тому Семен зупинився, вдвівляючись у дерева. Несподівано від верби відірвалась якась постать, і Семен пізнав у ній людину. Лихий на себе, що не взяв пістоля, він обережно ступив кілька кроків назад і, напруживши всі м'язи ніг, стрибнув через вузьку річечку. Тонкий лід глухо тріснув, але Семенові вдалося швидко видряпатися на берег. Хильцем він побіг уздовж нього. Коли ж на мить зупинився і глянув назад, побачив, що за ним посугуваються дві темні постаті, а вітер доніс до нього виразний оклик: «Стой!»

Від цього оклику Семенове серце зойкнуло, і він метнувся від берега в поле. В цю ж мить два різкі постріли перервали свист вітру...

Він біг, не чуючи втоми, біг наввипередки зі смертю. Щойно тоді, коли втома з'явилася раптово й охопила все тіло, він, важко дихаючи, зупинився й оглянувся назад. Перед його зором біліло поле, чисте, без жодної темної плямки. Край неба яснішав усе більше й більше. Надходив ранок.

ВІЗВОЛИТЕЛІ ГОСПОДАРЮЮТЬ

Під'їхавши саньми до сільради, Грицько побачив, що біля неї вже стояла довга валка інших санок. До Грицькових саней підбіг один із сільрадівських післанців і, пізнавши по конях, хто приїхав, крикнув: «Вісімнадцять!» У відповідь почулося: «Готово! Вперед!» Валка рушила, і Грицькові коні почвалили за нею.

У Радехові зупинилися, бо виявилося, що вся дорога забита підводами, зігнаними з цілого району. Знявся гамір людських голосів, українська мова перепліталася з московською лайкою. Якісь люди бігали попри сани й голосно вигукували цифри.

— Тридцять! — почув Грицько біля себе й зrozумів, що підводи ділять на менші групи.

Коні самі рушили за чергою, а з-за саней виринули два вершники. Погоничів охопило тривожне почуття, і голоси замовкли, тільки коні форкали, немов би передчували небезпеку.

Сани повернули ліворуч на Львівську вулицю, опісля знову вліво, і перед Грицьком виринули хати мазурської колонії. Тут большевицькі вершники почали розділювати підводи. Один із них крикнув до Грицька, щоб той їхав за ним. Під хатою, де Грицько зупинив коні, стояли два вояки з рушницями, на яких були настремлені багнети. Вершник московською мовою наказав Грицькові повернути коні й чекати, а вартові почали прикладами рушниць грюкати в двері й кричати:

— Аткрай!

У хаті блиснуло світло, почувся жіночий плач. Грицькові стало моторошно, і він дрижачими руками схопив за вуздечки неспокійних коней.

Незабаром двері від сіней відчинилися. Надвір почали виходити люди. Старий чоловік вів під руку бабусю. Вона плакала, і її плач краяв Грицькову душу.

Вартовий наказав старим сідати на сани. Потім з хати вийшла молода жінка з немовлятком на руках, а за її спідницю чіплявся кількарічний хлопчик. Грицько підскочив до жінки, намагаючись допомогти їй уміститися на санях, але вартовий москаль грубо відштовхнув його, тукнувши: »Не твайо дело!« За жінкою з хати вийшов молодий чоловік, тримаючи в руках чималий клунок. Він миттю кинув його у сани, а сам підтюпцем знову кинувся у хату. Так він кілька разів бігав до хати, виносячи речі.

Грицькові стало дивно, чому мешканці хати не одягнулися тепло й тепер тряслися на лютому морозі. Не зважаючи на лайку вартового, він кинувся на допомогу молодому чоловікові, який саме тягнув важкий мішок із борошном. Опісля зняв із коней попони й накрив ними тих, що мерзли в санях.

Із-за рогу хати виринув привидом вершник і крикнув:

— Давай!

Сани рушили, а звідусіль знявся крик і жіноче голосіння. Грицько відчув, як у нього похолола душа. »Вивозять усіх на Сибір« — майнула думка. — »І як можна так по-нелюдському знущатися? І старих, і дітей викидають глухої ночі на сніг, не дозволяють одягнутися, ані забрати речі, везуть десь на загибелю!«

Грицько пригадав, що й місцеві українці не любили тих колоністів, яких польський уряд по-

селив на українських землях, відібравши ті землі від законних їх власників, українських селян, але його серце стискалося від болю, коли він спостерігав людські терпіння. Навіть ті польські зайди не заслужили на таку муку.

Валка санок під'їхала до довгого ряду вагонів, що стояли в полі, далеко від станції. Довкола було багато вояків — і піших, і на конях, і на санках. Розвиднілося цілковито, і Гриць побачив, що це не вояки Червоної армії, а енкаведисти. Кожний із них мав на рукавах відзнаку: змія і меч, ще й петлиці малинового кольору. Кидалося у вічі, що енкаведисти були добре відгодовані, тепло взуті й одягнені.

Нещасних виселенців під крик і плач позаганяли до вагонів. Хтось крикнув зовсім близько: »Уезжай!«, і він побачив поруч себе червоне, квадратове обличчя вершника-енкаведиста.

Тоді рвонув віжки й, оминаючи нову валку саней із виселенцями, погнав коней просто в поле.

* * *

Семен зрозумів, що коло верб він зустрівся з енкаведистами, які, у зв'язку з вивозом польських колоністів, вартували коло мостів і на роздоріжжях.

Перед вечором післанець із сільради повідомив Семена, що він мусить негайно з'явитися туди. Семен мовчки кивнув головою, але тривожна думка, що цей виклик може мати щось спільнє з нічною пригодою, занепокоїла його. Вибираючись до сільради, він узяв із собою пістоль, бо вже знав про підступні арештування, практиковані енкаведистами.

У сільрадівській кімнаті сидів голова і якийсь незнайомий представник районової совєтської вла-

ди. Вітаючись, Семен помітив, що лице незнайомця скривилося від штучної, нещирої усмішки.

— Сідайте! — сказав большевик і простягнув Семенові папіроси.

— Дякую, я не палю.

Усмішка на лиці незнайомого стала ще ширшою і ще нещирішою. Він запалив сам і, пускаючи кільцями дим, прижмуреними очима пильно розглядав Семена.

Семен сів на стілець і намагався бути байдужим, хоч відчував, як напружаються в нього нерви і потягає по спині холодком.

— Я вас, товаришу, спеціально викликав. У порозумінні з военкоматом і головою вашої сільради я призначаю вас старостою призовників.

— Провадитимеш нагляд над тими, що йдуть до війська, — буркнув голова сільради. — Розумієш?

Незнайомий почав пояснювати Семенові обов'язки, які мусить виконувати староста призовників. Потім показав рукою на копичку паперів і брошурок на столі.

— Візьміть із собою ці папери й ознайомтеся з ними. Призовники мусять вивчати сталінську конституцію...

— А котрий річник належить до призову? — запитав Семен, удаючи зацікавленого.

— Сімнадцятий, — відповів незнайомий.

— Чи не краще було б старостою тих призовників призначити сина нашого священика? — сказав Семен. — Він — студент, може гарно все пояснити.

Очі большевика звузилися до щілин і прошили Семена колючим поглядом:

— Н-да... — сказав він холодним голосом. — Значить, ви не хочете, відмовляєтесь від праці. яку вам довірює советська влада? Гаразд...

— Ні, я не відмовляюсь, лише думаю, що краще, коли цю відповідальну роботу візьме людина з вищою освітою...

— Якщо для вас ті брошури будуть незрозумілі, ви запитаєте мене. Я кожної хвилини вам поясню. Крім того, я часто сам приходитиму на збори призовників. Можливо, що ви в своїй праці матимете перешкоди — сунівці, буржуазні націоналісти, можуть перешкоджати і вам, і призовникам у зайняттях. Якщо це станеться, тоді...

В очах большевика спалахнуло холодне, як відблиск льоду, світло.

Із сільради Семен подався зразу ж до Василя й розповів йому про цю розмову.

— Значить, заберуть нас до війська, Семене?

— Перед тим, як забрати, ще будуть навчати московської конституції, щоб вірно служити соєтській »родині«. Ти, Василю, піді ввечорі до хлопців і перекажи, щоб вони були обережні. Скажеш Осипові, Міськові, Андрієві та іншим, щоб знали, що »товариш« із району даремно в нашому селі не сидить. Хлопці мусять дивитись, щоб наші писання не попали до його рук. Усіх членів відсьогодні зобов'язує найсуworіша конспірація.

Василь мовчки кивнув головою.

* * *

Наступного дня була неділя. Стіни церкви мало не дрижали від могутніх голосів хору. Семен дивився з хорів на своїх молодих друзів, що густими лавами стояли в церкві по правому боці, разом із старшими селянами й підлітками. Лівий бік виповнювало жіноцтво.

»Сьогодні ще вільно молимося, а що буде завтра?«, думав Семен. »Большевики довго не потерплять цього. Спершу приборкають непокірну

селянську волю колгоспами, новою панциною, заберуть від людей ту землю, яка віками годувала їх. Опісля замкнуть церкву, намагатимуться у людей вирвати віру з серця, віру в Бога... Бо любов до свого, до рідного, і релігія — це найбільші вороги московських дикунів, що прийшли тепер до Галичини. Знищивши релігію і селянство, большевики можуть закріпитися на нашій землі... Але чи їм то так легко вдасться — це ще велике питання...«

Семен глянув на голови своїх найвідданіших друзів, порослі густими парубоцькими чупринами, й посміхнувся.

»Со вірою ізойдемо...« — проказав панотець, і Семен перехристився. »Почнемо нашу боротьбу з вірою в перемогу.« — вирішив у душі.

Перед церквою він побачив цілий гурт своїх друзів, і йому спало на думку, що треба їх остерегти; надто вже демонстративно вони єдналися в громаду однодумців. А все таки і його потягло до гурту.

Високий, худий, як хворостина, Місько розповідав якусь історію, і в гурті широко реготали. Не знати було, чи оповідач говорить правду, чи дає волю своїй буйній уяві, але товариству розповіді подобалися, і воно домагалося нового оповідання.

Наблизившись, Семен почув дальші слова Міська:

— Того тижня в Холоєві одному дядькові вкрали коні. Дядько замислився, що йому робити: йти до міліції чи не йти? А в міліції, крім советських інспекторів, самі старі наші злодії, відомі ще за часів небіжки Польщі. »Піду краще до каведе«, — вирішив дядько, — їх усі бояться, бо кажуть, що вони все знають!«

Гурт знову зареготав.

— Приходить дядько до НКВД, а вартовий питает: »Чого тобі? « Та коні вкрали», каже дядько.

»Коні вкрали? Так іди до міліції, нас це не цікавить. Ми тільки дивимось, хто проти советської влади...« Але дядько вперся і все своє торочить: »Коні вкрали, шукайте коней!« Аж надійшов сам начальник. Послухав, послухав і каже, щоб дядько йшов за ним. Привів його до кімнати, посадив у крісло, дав закурити і почав випитувати чи люди будуть писатися до колгоспів, чи нарікають на советську владу. Дядько не втерпів і далі своеї: »Але ж мені коні вкрали!« Начальник знову спокійно запитує, а потім заспокоює дядька, мовляв, радянські кордони добре охороняються, то коней ніхто закордон до капіталістів не пожене. Коні лишаться в Радянському союзі і працюватимуть для побудови соціалізму. »А яка різниця, чи тими кіньми ти будеш їздити, чи інший громадянин нашого союзу?« — спитав наприкінці...

Василь прошепотів на вухо Семенові:

— Скільки йому не кажу, щоб не плескав язиком, а він не слухає. Ще біду на себе накличе. Може ти, Семене, його переконаеш?

* * *

*

Тієї ж неділі, після обіду відбулося перше зібрання рекрутів. Кілька слів сказав голова сільради, пояснивши хлопцям, що вони три рази на тиждень мусять збиратися вечорами в школі, де їх навчатиме вчитель і староста призовників. Після цього голова передав слово представникамі з району, товарищеві Толпекіну.

— Майбутні бійці доблесної Червоної армії і майбутні командири! — вигукнув Толпекін до Семена та його друзів, наче б виступав на якомусь величезному мітингу.

Семен не міг стриматися від посмішки. »Ого«, подумав він, »я вже в командири вскочив. Може, скоро зроблять і героєм«.

А Толпекін, захоплюючися власними словами, вів далі промову. Він розхвалював »прекрасне життя бійця« большевицької армії, лаяв »капіталістичних гадів« і »націоналістичних диверсантів«, які хочуть посіяти ненависть поміж »великим російським народом« та українським і привернути капіталістичний лад.

Хлопці слухали Толпекіна, як слухають люди блазня на ярмарку, підштовхуючи один одного ліктями в боки.

Від »почесної служби батьківщині« в лавах армії промовець перейшов на комсомол, закликаючи присутніх вступати до нього, взяти участь у посівній кампанії.

— Пильно приглядайтеся, хто погано працює, бо вороги хочуть зірвати посівний плян! — кричав Толпекін, і несподівано закінчив свій виступ пискливим вигуком: — »Хай живе товариш Сталін! Хай живе непереможна Червона армія!

Мовчанка, яка запанувала в кімнаті після промови, здивувала Толпекіна. Він нахмурився і запитав погрозливим голосом, чи призовники не знають, що після промови треба кричати »хай живе« й аплодувати?

Семен зрозумів, що можуть бути погані наслідки, і почав скороговіркою пояснювати большевикові, що хлопцям такі речі невідомі. Хлопці підтримали Семена. Тоді Толпекін перестав хмуритися і заходився говорити про »збаламученість«, »відсталість« і »темноту« західноукраїнської молоді.

Хоч-не-хоч хлопці мусіли вислухати нову промову Толпекіна. Коли ж він замовк на якусь мить, Місько зірвався зі стільця і крикнув на повне горло: »Хай живе армія! Хай живе...«

Вигук підхопили інші хлопці, і Толпекін обірвав

свою промову. Семен побачив, як большевицький висланець посміхнувся. Чого Толпекін був задоволений? Чи з того, що Місько допоміг йому скінчiti промову, чи з того, що всі крикнули »хай живе«...

* * *

Після вивозу польських колоністів мешканці села втратили всяку надію на те, що большевицька влада йтиме ім назустріч. Тепер усі зрозуміли, що колгоспи — примусове лихо і що кожний, хто виступатиме проти колгоспів, розділить долю колоністів. Селяни почали продавати худобу й купувати кращий одяг та взуття. Все це можна було дістати на чорному ринку за велику ціну, бо приватні крамниці позникали, а в сільському кооперативі продавали переважно горілку й махорку.

Грицько Дубик зарізав ялівку й корову, продав м'ясо львівським гандлярам, і почав готуватися до нового способу життя. Бажаючи вивчити ворога, якого зненавидів усією душою, він не ховався в хаті, а ходив вечорами до кооперативу, відвідував збори й мітінги, які скликав Толпекін, прислухався до потоку нечуваних досі слів, до лайки й брехні представника большевицької влади з району. Слухав мовчки, але в думках перевирав почуті слова, як хробачливе насіння, відкидав їх і створював собі власний погляд на те нове лихо, що прийшло на західноукраїнські землі.

Правда, збоку здавалося, що Грицько живе так само, як інші його односільчани, що він, із фаталістичною покірливістю сприймає нові зміни в своєму житті. Але це була зовнішня омана. В

душі Грицька Дубика йшла бурхлива боротьба різнородних почуттів, боротьба, що нагадувала та-кий же бурхливий чорт орій під гладкою поверхнею ріки. Він почав помічати, що хлопці — Семен, Василь, Роман, Осип, Місько, — з більшим до-вір'ям та привітливішою усмішкою, ніж до інших, підходять до нього, частенько забігають у його хату, простоюють годинами в розмовах із ним. І в нього підсвідомо народжувалася прихильність до них, бажання допомогти цим хлопцям, засту-питися за них у разі потреби, навіть чинно вис-ступити на їхню оборону. А з другого боку, Гриць-кові здавалося, що інші люди також цікавляться ним, намагаються спіймати в невидимій сіті, об-мотати його гідким павутинням, із тенет якого він ніколи не зможе виплутатися. Те павутиння сну-валося аж із району, летіло до села, як у »бабине літо«, хоч була весна.

Кожного разу, коли до Грицька заходив, ніби ненароком, Толпекін, чи коли доводилося їхати до міста, щоб відвезти якесь начальство із сіль-ради (а таке бувало дедалі частіше й частіше), Ду-бик відчував, що павутиння міцнішає.

Одного разу прийшов післанець із сільради й сказав, що наступного ранку він мусить відвезти в район »товариша« представника. Грицько лише кивнув головою й пішов ладнати воза. Він ви-мостиив його соломою, зробив високе сидіння, на-крив рядном і зосереджено почав свою щоденну працю. А вранці посадив »товариша« на воза й вирушив у дорогу. Пригорбившись зі звички, він тільки крутив батогом над кінськими спинами і, не звертаючи уваги на супутника, думав свою думу. Прийшло йому до голови, що треба підсушити он той шматок поля на Заріччі, бо збіжжя вимокне. Поринувши в свої думки, він навіть не помітив, як швидко доїхав до палаців колишнього графа Ба-

дені. Тоді підвів голову, і його думки знову змінилися:

»Був графом, дідичем, багатирем... мав добра в 11 селах. Одинадцять фільварків — це не жарт. У фільварках 36 тисяч гектарів землі. В той самий час наші люди мучилися на малесеньких клаптиках своїх нивок, не маючи змоги прогодувати родини. Польський дідич на споконвічній українській землі!« Грицько з досадою цвіохнув батогом. »А тепер хіба краще? Прийшли нові пани, нові дідичі, забрали не лише тисячі гектарів землі, а й людей тягнуть у неволю. Прийдеться в поті чола працювати від світанку до світанку, щоб задовільнити нових московських графів...«

— Пождіть хвилину на мене, — сказав раптом Грицьків пасажир, — може щось приайдеться передати до сільради, так я ще вийду до вас.

Дубик мовчки зупинив коні біля великої брами палацу й почав дивитися на велику вивіску на фронтовій стіні:

»Райпартком і Райвиконком...«

Час минав, і Дубик почав сердитися, бо коні були голодні, до того ж їх немилосердно тяли мухи. Несподівано коло воза з'явився якийсь незнайомий »товариш« і сухо сказав:

— Ідіть за мною!

Він завів Грицька в кімнату й показав на колишній панський стілець. Дубик обережно прімостиився на його краєчку і почав розглядати стіни з портретами якихось людей, плякатами й відзовами. В кімнаті за столом сидів привезений ним »товариш«. За хвилину до кімнати ввійшов інший чоловік у військовій уніформі. На його комірі були три »гречки«, а на рукаві — меч і змія. Грицько зразу здогадався, що це енкаведист, бо вже бачив так убраних військовиків під час вивозу колоністів.

Новоприбулий підійшов до привезеного Грицьком »товарища«, поклав перед ним папку з папе-

рами і виструнчився, чекаючи наказу. Не звертаючи уваги на енкаведиста, чоловік у цивільному ліниво вийняв папіроску, закурив, а потім недбало махнув рукою в його бік, даючи до зrozуміння, щоб енкаведист вийшов.

Коли вони лишилися удвох, незнайомий заходився розпитувати Грицька про всілякі речі: скільки йому років, як довго жонатий, чи має дітей та чи любить їх. Дубик відповідав механічно.

— А тепер розкажіть щось про своє село, — сказав незнайомий.

— Наше село — невелике, всього двісті хат. Було теж 50 хат мазурів. До фільварку належало яких 1400 гектарів землі і 700 гектарів лісу, а наші люди мали всі разом 700 гектарів.

— Я це знаю! — сухо перервав незнайомий. — Ви краще розкажіть мені, хто в селі виступає проти радянської влади, хто агітує, щоб люди не йшли у колгоспи. Ось про це я хочу знати!

— Якогось невдоволення з радянської влади я не запримітив, нічого поганого про неї не чув, агітації нема, але проти колгоспу є всі, і ніхто його не хоче. Я теж проти колгоспу, бо, як кажуть у нас: »гуртове — чортове«.

Побачивши, що незнайомий раптом витрішив на нього свої злодійські очі, Грицько зразу ж замовк, збентежився.

Злісно дивлячись на Грицька, допитувач дмухнув йому в обличчя густим димом своєї цигарки й процідив крізь зуби, наче просичав:

— Дурень ти, і всі ви у вашому селі! Колгоспи й радянська влада — нероздільні, ви всі маєте бути в колгоспах, а ні, то подохнете! Поїдете туди, куди поїхали польські колоністи — білих ведмедів колисати! Зрозумів?

Грицько мовчав, лише відчував, як зaniло йому серце. А большевик питав далі:

— Хто у вашому селі належить до ОУН?

Дубик тупо видивився на енкаведиста, немов не розумів питання, і той знову повторив:

— Хто належить до організації націоналістів, не знаєш?

— Я з політикою не мав і не маю нічого спільного, — відповів з удаваним обуренням Грицько.

— Я чесно працював досі й працею далі чесно.

Незнайомий іронічно посміхнувся.

— І чесно ти зарізав корову та ялівку, а м'ясо продав на чорному ринку, що? І теж чесно щовечора таємно шепочешся з Семеном, Василем та іншими молодчиками, правда?

Чекіст пильно подивився на Грицька, і йому стало гаряче, в голові майнула думка: »Тепер треба дати добру відповідь, бо інакше пропаду.« Він відкинувся на спинку стільця і щиро признався:

— Телицю й корову я зарізав, бо був змущений так зробити, адже не стає паші для тієї корови, що дойтися, і для коней. М'ясо я продав людям, які хотіли купити. А з хлопцями розмовляю часто, бож то сусіди...

Чекіст не сподівався такої відповіді. Він, ма-
буть, розраховував на те, що Грицько почне від-
мовлятися, заперечувати, приховувати свої вчин-
ки, а тоді він, начальник, витягне зі своєї течки
папери й відчитає Грицькові, коли й котрого дня
він зарізав худобу, кому продав м'ясо, подасть
точні дати його розмов із Семеном та іншими хлоп-
цями.

Після короткої мовчанки енкаведист нервово запитав:

— Ви читали підпільні газети? Хто вам їх давав?

— Нічого я не читав і навіть не бачив підпіль-
них газет.

— Не заперечуй, ми все знаємо! — крикнув чекіст.

Грицько теж відповів криком:

— Нічого ви не знаєте, якщо говорите неправду!

Чекіст мовчки запалив нову цигарку, закрив своє обличчя хмаркою диму. Потім ласково звернувся до Гриця:

— Бачите, які у вас нечесні люди? Роблять на вас наклепи й нам це доносять. Але я думаю, що ви хороший чоловік, тому будете разом із нами працювати на благо батьківщини й народу. Правда?

Він вийняв із течки картку паперу й поклав її перед Грицьком. Зацікавившись, Дубик присунув до себе папір і схилився над ним, щоб прочитати. А енкаведист тим часом відійшов до вікна й, спершись руками на підвіконня, здалеку слідкував за грою почувань, що, як тіні, мінялися на обличчі Дубика.

Грицько, немов школляр, водив шкарубким пальцем по рядках написаного й рухав губами, ніби нечутно вимовляючи кожне прочитане слово: »Я... добровільно погоджуєсь... співпрацювати з органами НКВД... свої звідомлення... буду підписувати прізвищем Кривенький.«

Піт дрібними краплинками всіяв чоло, але Гриць не витирає його, широко відкритими очима вдивляючись у чорні рядки зобов'язання. Енкаведист коло вікна нервово гриз кусник цигарки. Він збагнув, що зашвидко розкрив свої карти, не вивчив, як слід, цього проклятого »западника«. Треба було ще більше налякати його, загрозити арештом, а, може, й арештувати. На арештантському хлібі він швидко зм'як би і щойно тоді пішов би на співпрацю. Тепер чи не пізнувато вже? Арештувати сьогодні — незручно. В селі його вважають добрим, чесним господарем, до того ж він справжній бідняк. Такий крок викличе обурення селян...

Грицько мовчав, втягнувши голову в плечі, згорблений, ніби сидів на своєму возі й думав гірку думу. Енкаведист помалу підійшов до нього. Гриць підняв голову й проникливо подивився в очі во-

рога. Тоді рвучко відсунув на край столу лист паперу із текстом зобов'язання.

Начальник штучно посміхнувся і простягнув Грицькові пачку цигарок:

— Ну, не хвилюйтесь, — сказав він своїм тягучим голосом, в якому не відчувалося нічого погрозливого, а скоріше знудъованість і байдужість. — Подумайте, маєте доволі часу. Згодом самі переконаєтесь, що бути довіреною людиною советської влади — це не лише велика честь, а й чимала користь. Для вас особисто...

Дубик нічого не відповідав. Тоді начальник підсунув йому інший папір. Зморшки на лиці Грицька поглибилися, але голос начальника скоро вигладив їх.

— Читайте, читайте, не бійтесь. Цей папір можете спокійно підписати. Для вас же ясно, що наша розмова була дружня, і про неї не можна нікому навіть згадувати. Ну, підписуйте: «Все, що я тут почув, зобов'язуюсь тримати в таємниці, що стверджую своїм підписом». Підписуйте!

Грицько підписав, дбайливо вивівши літери свого прізвища. Потім звів очі на енкаведиста, ніби питуючи його, чи він може відійти. Енкаведист зrozумів це німе питання і кивнув головою. Вже коло дверей Грицько надів шапку й сказав:

— Бувайте здорові!

За собою почув притишений, низький голос, немов гадюки сичання:

— До побачення! ..

— До побачення... «бурмотів сам до себе Грицько, підганяючи коней. »А щоб тобі з чортами побачитися, заволоко московська! Таки не даси мені спокою, га? Ще будеш мене тягати по панських палацах, будеш намовляти на співпрацю з вами, кровопивцями... І це має бути чесна, довірена

робота? Це підла робота, така ж підла, як ти і твої допомагачі, шибенику!...«

* * *

*

Сонце вийшло з-за лісу й здивувалося, що від краю і до краю обрію лежала перед ним одноціла, велетенська рілля — ніде старих меж, тільки самітні камінні стовпчики, що стирчали де-не-де, вказуючи на колишні селянські »загони«, »кавалки«, »шматки«, »помірки«... Коні ліниво тягли плуги, обганяючись від настирливих мух, тут і там торхкотили большевицькі трактори, і їдкий дим від їхніх моторів стелився понад землею, як брудні повісма. А вгорі, під небесною синявою, як завжди, невидимими бадьюрими крилами тріпотіли пташки, виспівуючи свої безжурні пісеньки.

Вийхавши велосипедом на вузьку стежинку, Семен зупинився і довго дивився на поля й село, що заховалося в садах. З-поміж обсипаних білим квіттям дерев несміливо визирали хатини. Леткий квітневий вітер приємно лоскотав обличчя Семена й розчісував його хвилясту чуприну. Побачивши недалеко Грицька Дубика, що ходив за плугом, Семен пригадав, що цього сильного душою й тілом господаря вже третій раз кликали до району й погрозами та ласками намагалися завербувати до співпраці з НКВД. Із розмови з Грицьком Семен зрозумів, що енкаведисти дуже цікавляться деякими сільськими хлопцями, а спеціально ним, Семеном.

Семен і сам помітив, що ним опікуються висланці з району, бо завжди на зборах призовників бував якийсь большевицький наглядач, який уважно слідкував за заняттями молоді. До того ж, Семен випадково два рази натрапив коло своєї

хати на якогось типа, котрий, мабуть, намагався підслухувати розмови.

»Ну, мене так швидко не спіймають«, мислив Семен, »але з моїми Грицьками — біда. Чорнявого Гриця Музику з Оглядова так притиснули, що хлопець мусів піти в підпілля, а тепер прийшла черга на Грицька Дубика. Але цей, на жаль, не юнак, не може йти туди, не покине жінку й дітей, щоб з них знущалися большевики. Яку ж знайти розв'язку?«

Він сів на велосипед і поїхав далі. Але думка знову не давала спокою: »Хіба порадити Грицькові, щоб сповидно погодився на співпрацю з НКВД, а нам доносив про ворожі затії? Але як він буде »працювати« для НКВД? Що він ім передаватиме? Адже ж не зможе він протягом довшого часу крутити, що нічого не знає, що нічого не довідався. А як його притиснуть, то чи витримає?..«

* * *

ВОРОГ НАСТУПАЄ

Приїхавши до военкомату, Семен побачив, що перед будинком зібралося вже багато таких, як він — старостів для призовників-рекрутів. Незабаром з'явився сам военком, і старости пішли за ним до залі. Тут военком наказав Семенові зробити список присутніх. Серед зібраних Семен побачив чимало знайомих, друзів із свого організаційного району, але вирішив не признаватися до них і не встрювати з ними в розмову.

Нараду почав воєнком Єрохов, зразу накидаючись на присутніх за погану працю і недоліки в навчанні рекрутів. Семен стежив, як реагують його друзі на слова доповідача, і з радістю ствердив, що молоді хлопці знудьговано слухають крик воєнкома про »саботажників« та »самостійників« — ворогів народу.

Після закінчення наради на Семена впало нове лихо: воєнком наказав йому приїздити три рази на тиждень працювати у воєнкоматі. Це перекреслювало усі плани його організаційної праці. Зажурений, як позбутися цієї біди, він їхав велосипедом до зв'язкової Марійки. Вибрав бічні вулички, пильно приглядаячись, чи не стежить за ним якийсь висланець НКВД.

Зв'язкова Марійка здивувана глянула на Семена, і її великі очі зайшли темінню, коли вона почула сухе привітання Семена. Не кажучи про причину свого несподіваного приїзду, Семен сів до столу й почав писати записку-звіт до свого зверхника. У звіті він докладно описав всі свої розмови з Грицьком Дубиком, слова й накази воєнкома та свої спостереження із зібрання у воєнкоматі. Потім подав записку Марійці:

— Передайте це, як можна швидше, далі.

Зв'язкова Марійка мовчки кивнула головою. Семен простягнув їй руку:

— Вам напевно уже сказано, що треба відповідати большевикам, якщо запитають, чого я до вас заходжу? Ви повинні всім говорити, що я залищаюся до вас...

Дівчина соромливо накрила очі віями, і Семен відчув, як кров теплить його обличчя. Він мовчки міцно потиснув їй руку й прожогом вийшов надвір.

Доїжджаючи надвечір до своєї хати, Семен помітив, як у саду майнула тінь людини.

»Знову підслухував біля вікна, чортів син! Але хто він?«, намагався розгадати Семен. »Чия це

тінь, що вештається за ним вечорами? Кого ті дияволи з району вже встигли завербувати?»

* * *

*

Пізнього вечора Семен сидів у майстерні Василя. Він читав звіти з організаційних станиць, а Василь дбайливо зв'язував свіжо вибиті на примітивному циклостилі брошурки. Семен згадав, як він його змайстрував. Побачивши одного разу справжній циклостиль, Василь серйозно сказав:

— Я сам зроблю таку штучку, Семене.

Слова Василя не були нахвалюванням, а до того ж він ніколи не кидав їх на вітер. Вкоротці саморобний циклостиль був готовий, не вистачало тільки сітки. Та, дякуючи добрим зв'язкам із млинаревим помічником, і що трудність було переможено: млинарчук приніс сітку з млинарських валльців, і незабаром Василів циклостиль друкував не гірше, ніж фабричний.

Закінчивши читати звіти, Семен звернувся до Василя:

— Велике спасибі тобі, друже, — сказав він широ, — бо лише завдяки тобі маємо ми циклостиль, який саме тепер дуже важливий для нас. Запасу матриць вистачить на деякий час, тож зможемо всю літературу, яку отримуємо від проводу, помножувати у себе, додрукуємо ще дещо з історії України й це все поширимо між членами.

Василь поклав брошури в мішок і почав збиратися в дорогу.

— Поспішаю на зв'язковий пункт, — пояснив він другові, — щоб до півночі все було розіслане до станиць.

Повертаючись додому, Семен радів у душі. Завтра всі члени Організації в районі будуть читати

нову підпільну літературу, довідаються про наміри ворога, дізнаються про цілі нашої боротьби на сьогоднішньому етапі... Все це за день-два буде відоме нашим прихильникам, а згодом і широким колам українського громадянства... Але й ворог довідається про цю літературу, бо не всі такі, як Грицько Дубик. Хтось скаже комусь непевному, той донесе енкаведистам. Почнуться розшуки: хто й де друкує підпільну літературу, хто її розповсюджує, серед кого розповсюджує...

У саду пахло свіжою росою і квітами, десь із лук доходило вперте торохтіння деркача, перериваючи третмливе іржання коня. Семен зупинився коло перелазу й повними грудьми вдихнув пахуче вечірнє повітря.

»Шукатимуть нас, як пси«, думав він далі, »але не зможуть знищити. Треба сказати Василеві, щоб зробив кілька циклостилів. Примістимо їх на станицях і будемо друкувати на зміну. Коли провалиться одна станиця, працюватиме інша...«

Із сусіднього садка виплив дівочий голос, загойдався в повітрі, як легкий човник на спокійному плесі, і обірвав Семенові думки. »...А ми в парі ходить будем...« — змагалися слова пісні з сумною долею дівчини, яку роз'єднують з її милим...

Він іще довго стояв коло перелазу, вдивляючись, як мерехтять зорі над садком, і не бачив, що недалеко перелазу, біля тину, причаїлася чорна тінь висланця НКВД...

* * *

*

Ще не закінчилася весняна сівба, як у кожному селі з'явилися невеликі віddili червоноармійців. Вони робили різні поміри, і селяни тривожилися,

передчуваючи нове лихо. Найбільше терпіли ті, що не пішли в колгосп. Їх тепер примушували до всяких дармових робіт, найбільше ж — возити з району дрова та большевицьких »уповноважених«, які сараною налітали на західноукраїнські села. Кількість їх збільшувалася кожного місяця.

Старші селяни, що були боязливіші за молодших і перші під впливом страху записалися до колгоспів, ходили понурі й пригнічені. Із сумом дивилися вони на цілі гори сільсько-господарського реманенту, колишнього панського і теперішнього селянського, який валявся без належної опіки під голим небом та нищився. Для коней не вистачало паші, кіньми ніхто не піклувався. Господарі, які поздавали коней у колгосп, не пізнавали їх: тварини були замучені працею, худі, а шерсть на них куйовдилася, наче на ведмедях.

— Такої жебрацької господарки на нашій землі ще не було, — говорили люди.

Дух недбалства ширили уповноважені з району — організатори колгоспів. Для них важливим було лише те, щоб якнайшвидше позаганяти людей у колгоспи, поназивати ті колгоспи іменами Сталіна та інших большевицьких вождів, подати рапорт своїм зверхникам: мовляв, завдання виконав, колгосп організував, — можна одержати нагороду. А як люди жили в колгоспі — цього уповноважений не хотів знати, він їхав далі організувати. На запитання й скарги селян такі уповноважені відмахувалися руками і заспокоювали:

— Нічево, не торопіться, всьо буде!

Уже в перших днях колгоспного життя виникла чимала кількість різних глумливих приказок, які влучно характеризували дійсність: »У колгоспі добре жити: десять робить, сто — лежить!« І так справді було: декілька працьовитих робили, а інші тільки дивилися, чи сонце високо, й чекали, щоб день закінчився.

Місцеві колгоспні начальники — голова, бригадири, ланкові — намагалися брати приклад із начальства з району, шукаючи в нього підтримки. Вони вміло організовували постачання чужих зайд горілкою, добрими харчами. Сільські »товариші« теж почали підносити свої голови. А всі ті голодранці, що наїхали з Курської, Тамбовської та інших московських областей, пхалися в українські простори, як на обітовану землю, щоб понайдатися та понапиватися і лякати місцевих селян карами. Одноосібників, тих, що не пішли до колгоспів, вони мучили найбільше, накладаючи на них непосильні податки. Все це почало поглиблювати ненависть до нової, ворожої влади. Зростав внутрішній бунт. Село втратило свій веселий вигляд, замовкли співи. Дедалі частіше лунали лайка та прокльони.

Вдень по селах хазяйнуvalа большевицька влада, а вночі господарями ставали підпільники, молодь і молодші селяни, що сходилися на таємні збори, читали підпільну літературу й готувалися до практичних дій проти нового окупанта. Загал селян швидко довідувався про таємну працю і з прихильністю ставився до тієї підпільної сили, яка зважувалася творити своє життя, зважувалася кидати виклик непереможній, здавалося, потузі, що намагалася перетворити селян на безземельних рабів.

Грицько Дубик не вписався до колгоспу й не віддав свої сім моргів землі до спільногоЛ господарства. Він мовчав, терпів наругу, але не піддавався.

Найбільше лихо впало на голови одноосібників, коли недалеко села большевики почали будувати військове летовище. Всі селяни довколишніх сіл повинні були працювати від світанку до світанку, а найбільше ті, хто не вступив до колгоспів. Грицько сердився, але був зобов'язаний кожного

дня ходити, як на панщину, на будову летовища. Він знов, що НКВД лише чекає на якусь необережність з його боку, щоб помститися на ньому за те, що він не погодився працювати донощиком. Правда, Семен радив йому сповидно погодитися на співпрацю з НКВД і водночас повідомляти його, Семена, про все, що там діється. Але Грицько не погодився й на таке. Коли б не дружина та діти, він давно б уже пішов у підпілля, створив би партизанський загін і воював би проти большевиків, як це він робив за молодих своїх років у 1919 році. Та родинне життя не дозволяло йому зробити такий крок, і він, наче орел з обкарнаними крилами, мусів сидіти на місці. Тільки велика ненависть до ворогів давала йому сили тягти своє яро.

Грицько з розмахом викинув лопатою землю з рова. На мить він зупинився перепочити й витерти піт. Не помітив, як до нього з цигаркою в руці підійшов сусід по роботі.

— Дозвольте прикурити.

Грицько пильно подивився на бліде, виснажене тяжкою працею обличчя сусіда — йому незнайомого чоловіка — й витяг сірники.

— Ви звідтіля, правда? — спитав Грицько, показуючи рукою на схід.

— Так, звідтіля, — відповів той і обмацав очима Грицькове обличчя.

— Голодні? — спитав Дубик.

Незнайомий ще більш нахмурився і, замість відповіді, випустив густий клубок диму. Тоді Дубик нагнувся до своєї торби, добув з неї шматок хліба і кусень вареного м'яса.

— Вже й так час полуднувати, — сказав він, ніби виправдаючись, і поділив хліб та м'ясо на дві рівні частини. — Сідайте, перекусимо.

Полуднували мовчки. Щойно тоді, як усе з'їли та запалили цигарки, Грицько спитав сусіда:

— Здалека?

— З Вінниці. Нас приїхало півтори сотні. До села заходити нам заборонено, кажуть, що тут чимало диверсантів вештається, і вони можуть кривду зробити радянському громадянинові. Годують кепсько, приміщення для спання також погані...

— А чи ви справді вірите, що ми, тутешні українці, хочемо кривдити своїх людей?

— Ніхто з нас у таке не вірить. Але ми мусимо вдавати, що віримо...

Потім, примружившись, сусід сам запитав Грицька:

— А колгоспи ви вже маєте?

— Маємо. Спершу нам говорили, що до колгоспів можна вступати добровільно, а тепер тих, які не пішли до колгоспів, примушують тяжко працювати та обкладають непосильними податками. Ось і я мушу щоденно кидати працю на своїй нивці та їздити сюди на роботу. Але до колгоспу не пишусь і не буду, хай вони виздихають усі до ноги!

Вінничанин оглянувся довкола й відверто сказав Грицькові в обличчя:

— Не витримаєш, брате. Пишись до колгоспу, єчися слухати брехню і вдавай, що віриш у неї як у правду. Хай так усі роблять, усі твої знайомі, бо пропадете, їйбо пропадете ні за цапову душу. Пропадеш і ти, й твої діти. Так колись робив мій батько, як ти робиш, і так пробували робити сотні тисяч наших селян. Але всіх їх большевицька влада за те знищила. Вона не хоче, щоб народ мав свою власність. Усе мусить бути державною власністю, а господарями всього — купка людей. Серед них росіяни мають найважливіший голос.

Незнайомий замовк. Дубикові здалося, що він лише тепер почув чисту правду. Велике довір'я зродилося в його душі до цього злиденного, змарнілого від голоду й тяжкої праці, незнайомого досі

брата, який уже протягом десятків років терпить муки, страждає більше від Грицька, бо він, Грицько, все таки ще самостійний господар на своїх сімох моргах землі.

Слова земляка з Вінниці примусили Грицька задуматися.

»Так, треба зберегти себе, зберегти дітей, щоб можна було боротися проти ворога«, думав Грицько, копаючи рів. »А боротися треба хитро. Щоб не віддавати голодранцям у руки всю долю села, треба всім записатися до колгоспу. Гуртом зможемо завести свої порядки...«

Не знав Грицько, що не всі ті, які пішли в колгоспи, думають так, як він, що багато з них готові радше згинути, ніж піти до колгоспів і запрягти себе в ярмо. Грицькові Дубикові здавалося, що він зможе перемогти ту катанинську силу, яка разом із землею вирвала серце селянам, намагаючись зробити їх вічними рабами.

* * *

Коротка травнева ніч пройшла на організаційній нараді, що називалася відправою, як одна година. Тепер від самотньої хати коло лісу відривалися тіні підпільників і зникали в різних напрямках.

Семен натиснув на педалі свого велосипеда і поїхав швидко, ніби змагаючись навзаводи з днем, що вже наздоганяв його. Разом із народженням дня народжувалася симфонія пташиного співу. В лісі прокидалося зо сну життя, все купалося в проміннях сонця, веселилося. Тільки люди, які помалу волоклися до праці, були сумні й байдужі до краси природи.

Тяжко було й на Семеновій душі. Думка про те, що ворог починає дедалі сильніше натискати,

дедалі більше арештовує друзів, що вже є перші людські жертви, гнітила серце, викликала фізичний біль. »Яка ж твоя доля, Семене?«, питав він сам себе. »Чи застукають і тебе десь із-за рогу твоєї хати, обірвуть життя на порі його розквіту?« Одначе, згадка про слова Степового, заступника краївого провідника ОУН, прогнала журліві думки.

»Ніхто не боїться арештів«, говорив із запалом Степовий. »Арештовані друзі тримаються добре, на їхнє місце приходять інші, Організація посилюється, набирає розмаху, мов те велетенське колесо, що його не можна зупинити з маху.«

Сонце вибилося вгору, і його перше проміння освітило обличчя Семенові. Він зупинився, кинув велосипеда на землю. Вдихнув на повні груди свіже ранкове повітря.

Не хотілося додому. Хотілося довше побути серед вільної природи, милуватися з її краси, милуватися з травневого дня, його пахощів, із співом пташок...

Але треба було поспішати на 9 годину до воєнкомату, і Семен знову сів на велосипед. Згадка про воєнкомат прихмарила його радість. Він мимоволі затягнув пісню, вивчену нещодавно. Ту пісню склав якийсь невідомий автор, але вона швидко поширилася по довколишніх селах, стала власністю народу, стала »народною«.

»З московського болота«, співав Семен, витягаючи друй склад останнього слова, —

Налетіла сарана,
Большевицькая голота,
А на чолі — Сатана.
Кругом землю всю обсіла,
Голод ходить по полях,
Знову тюрми загатила,
Знов панує чорний жах...«

Сумна мелодія вилася понад польовою доріжкою, якою їхав Семен, зникала над межами розлогих нив.

Проспівавши останню стрічку, Семен затих і далі механічно крутив педалі. В душі лишився гнітючий осад від слів пісні, як передчуття чогось лиховісного.

В'їхавши до міста, Семен відразу попав у ритм його життя. Всюди вешталися люди, кудись поспішали, зосереджені в собі, з пониклими головами, зажуреними обличчями. На вежі ратуші годинник видзвонив восьму годину, і Семен вирішив заскочити до зв'язкової Марійки, щоб забрати організаційну пошту.

Він уже здалека побачив Марійку, яка ніби поспішала йому назустріч. Її рухи й постава всього тіла вказували на велику нервовість, і Семен сповільнив рух велосипеда.

Зв'язкова Марійка, наблизилась до нього й прошепотіла:

— Тікай, Семене, бо тебе мають арештувати... Через запасний зв'язок довідаєшся про все й отримаєш дальші вказівки.

Слова зв'язкової кинули тінь на обличчя Семена.

— Від кого вістка?

— Від Миколи, від «Ворона». Тікай мерщій!

Вона оглянулася і швидко пішла геть. Семен нижче похилився на велосипеді й з усієї сили натиснув на педалі.

Він вирішив заскочити ще додому, щоб забрати найконечніше потрібні речі. Але на півдорозі його перестрінув Василь. Василеве обличчя було так само стривожене, як і зв'язкової.

— Завертай, Семене! — крикнув він іще здялека. — Не пхайся чортові в зуби.

Коли Семен зіскочив із велосипеда коло Василя, той йому розповів:

— Автами приїхали, робили в твоїй хаті обшук.

Приїхали раненько, маєш щастя, що тебе не було вдома. Сонечко лиш із-за обрію, а ті енкаведистські собаки тут як тут, біля твоєї хати.

»Це сталося тоді, коли я любувався природою«, подумав Семен.

Він простяг Василеві руку й сказав:

— Уважай на себе. Будь обережний, Василю, бо ворог і до тебе може добрatisя, Зв'язок до вищих зверхників маєш. Я мушу йти в підпілля, і напевно мене заберуть із наших сторін.

Друзі глибоко глянули один одному в очі. На мить зродилося бажання кинутися в обійми й розцілуватися на прощання, бож, може, ніколи вже не доведеться зустрінутися знову. Але соромлива думка зупинила відрух серця: »Не розніжуйся! Ти ж член ОУН, воїк української революції!..«

Тому лише руки друзів міцно стиснулися в останньому прощанні, а уста кинули коротке, як військовий наказ:

— Слава Україні!

* * *

ПІДПІЛЛЯ

Снідав Семен у станичного на третьому селі. Трохи відпочивши, він сів за писання листів. Писав записки-грипси до свого організаційного заступника та до зверхника, повідомляв їх про свій перехід на нелегальне положення, в підпілля.

Наступного дня увечорі він прибув до запасної зв'язкової хати і тут дістав листа з дорученням передати свої організаційні обов'язки іншому, до

рідного села не заходити, а за п'ять днів зголоситися в іншому організаційному районі, де одержить нове призначення.

П'ять днів для полагодження справ було забагато. Семен витратив на все три дні й уже на четвертий вирушив у путь із свого району в новий.

В селі Рожджалові зв'язковий привів Семена до районового Ведмедя, який розпитав Семена про його втечу. Дивлячись на свого нового друга, Семен ствердив, що псевдо »Ведмідь« дуже личило районовому — він був такий здоровий і сильний, що, мабуть, міг би спокійно позмагатися з лісовим ведмедем. Несподівано на порозі з'явився усміхнений Микола Свистун — »Ворон«.

Семен, відчуваючи велику пошану до цього зверхника, хотів стати наструнко й зголосити своє прибуття, але »Ворон« потиснув Семенові руку й сказав:

— Знаю, знаю. Ти, Семене, мав щастя, а що щасливо почалося в підпільному житті, те щасливо й продовжуватиметься. Якщо не попадеш до рук енкаведистів, зробиш багато корисного в підпіллі. Бути підпільником — значно тяжче, ніж вести підпільну працю, а перебувати на легальному положенні.

»Ворон« глянув на »Ведмедя«, і той мовчки вийшов із хати. Залишивши з Семеном наодинці, Микола звернувся до нього:

— Хочу коротко поговорити з тобою про твою дальшу працю в Організації. Тепер кожного тижня хтось із наших членів мусить переходити в підпілля, щоб не бути заарештованим. Багато з них для нас просто тягар, бо не всі надаються до підпільного життя і для потрібної нам праці. Їх треба переховувати у законспірованих хатах, де вони сидять без діла. А їхнє перебування в підпіллі наражає на небезпеку тих людей, які роблять незамінну працю для нас. Тому краївий провід

мусів видати наказ, згідно з яким усі ті члени мають перейти за Буг, де є інші організаційні умови. В підпіллі залишиться якнайменша кількість людей, що надаються до теперішніх умов праці. Крім цих підпільніків, які перебувають у різних повітах, є ще окремі люди, призначенні для виконання спеціяльних завдань. Вони підлягають крайовому провідникові, виконують кур'єрську роботу, їздять по всіх областях України, утримують зв'язок із членами Організації за кордоном.

Семен слухав, і його тривожила думка, чи не відішлють його кудись у безпечне місце, де не можна буде далі жити тим життям, яким він жив дотепер. Микола ніби відгадав його думку, бо сказав:

— Якщо хочеш, можеш теж відійти за Буг, там матимеш змогу далі вчитися. Ми беремо до уваги не лише те, до чого людина надається, але й вимагаємо, щоб людина зовсім свідомо і переконливо сама зважувалася, чи їй під силу те або інше завдання. Людина сама, добровільно, мусить вирішити, чи вона почуває себе здібною і сильною виконувати небезпечну працю.

Семен якусь мить дивився на руки Миколи із слідами від польських куль, а потім підвів очі на зверхника і сказав:

— Особисто я не маю ніяких плянів, ні спеціяльних бажань, крім одного: боротися проти ворога й у тій боротьбі вдосконалювати себе. А до чого я надаюся, хай це вирішить провід.

Обличчя Миколи засвітилося радісною посмішкою:

— Завтра, Семене, буде говорити з тобою крайовий провідник. Правда, — притишів він голос, — не всі знають, що він є крайовий провідник, бо звичайно ми кличемо його просто Грицем або Мармашем.

* * *

*

Для людей, живучих досі спокійно понад ріками Буг, Солокія, Рата і Сян, настали жахливі часи. Загарбницькі кордони поміж німецькою та большевицькою імперіями, які за згодою Гітлера та Сталіна пробігали саме тут, принесли мешканцям цих обширів багато горя. Большевики почали зміцнювати кордон, будувати укріплення, побільшувати кількісний склад прикордонних залог. Усі села, що лежали вздовж кордону, були зруйновані, а люди виселені. Окупанти визначили широку смугу безлюдної землі, де ніхто не міг появлятися, не маючи спеціального дозволу.

На шляхах, що вели до кордону, можна було бачити убраних у цивільний одяг енкаведистів, які за всім стежили, до всього приглядалися. Але з приходом ночі ці енкаведисти зникали, бо разом із темінню до них приходив страх і свідомість того, що не вони є господарями загарбаної землі. Ночами тут з'являлися озброєні люди, підпільні, вояки революційної ОУН, які не щадили ворога.

Тож у глухій темряві однієї травневої ночі, коли густі дощові хмари нависли над принишклою землею, на прикордонних дорогах не видно було й сліду бульшевицької сторожі. Час від часу з темної небесної колули лилися на поля весняні теплі дощі, а вітер колисав трави, розгойдував лісові дерева й гнався кудись у даль, ген поза колючі загороди прикордонних застав.

Рантом дощ ущух, і тишу, яка наступила після цього, розірвали постріли з рушниць. Потім коротко заторожкотіли кулеметні черги, вибухла десь граната. Непроглядну темряву неба прорізали світлі смуги ракет. У довкіллі рознеслися гавкіт і скавуління прикордонних собак-вовкодавів.

У нічній темряві понад селом Яструбичі швидко рухалися, малошо не бігли, троє людей. Вони простували один за одним. Деколи зупинялися, шукаючи очима прихованого ворога. Першим

ішов із коротким кавалерійським карабіном Іван Климчук. На поясі у нього висіли пістоль і граната, за плечима — міцно прив'язаний наплечник. За ним ішли так само озброєні друзі. Федъ Вараниця, земляк Климчука, засапавшиесь, приглушено попросив:

— Помаліше, Іване!

Климчук зупинився. Третій, котрого звали »Мурином«, ледве перевів дух:

— Та з тобою, Забіяко, нам не сила зрівнятися, — сказав він до Климчука. — Йібо, духу не вистачає!

— Нема ради, друзі. Мусимо якнайшвидше і якнайдалі відбитися від кордону, бо тепер »чубарики« влаштують велику погоню за нами. Вони перешукають усі довколишні села, а нам треба впровадити їх у блуд, бо інакше пропадемо. Якщо з їхньої варти, яку я привітав гранатою, хтось лишився живий, то він напевно запримітив, що ми пішли в напрямку Яструбичів. Большевики хитрі, як чорти, можуть здогадатися, що ми пішли в Радованські ліси. А ми звернемо на північний схід, обминемо кордон і скочимо простісінько до Ордова. Там переднююмо й нав'яжемо контакт. До Ордова ще не близько, отже, друзі, поспішаймо, бо ніч коротка.

Над Ордовом уставав обмитий дощем ранок, коли три бойовики непомітно підійшли до хати Миколи Свистуна. Брама від клуні відчинилася без скрипу, і перемоклі та спітнілі друзі просмикнулися через неї, радючи, що незабаром відпочиватимуть у теплих схованках соломи. Вони не здогадувалися, що за ними стежить найбільша погань, яка жила в селі.

Сусід Свистуна Томко був в очах усіх мешканців села найгіршою людиною, брехуном і злодієм. Але ніхто не знов, що оперативний працівник радехівського НКВД зумів зробити з Томка свого

надійного донощика, доручивши йому безперервно стежити за родиною Свистуна. І якраз тієї ночі, коли Томко наблизався до Свистунової клуні, він помітив три тіні на подвір'ї. Томко не зінав, хто б це міг бути. Він ліг у картоплиння, притулив голову до землі й пролежав так доти, доки незна-йомі не зайшли в середину клуні. А тоді підвісся і біgom пустився до сільради, щоб зателефонувати до НКВД.

* * *

Вибираючися раненько до млина, Свистун зайдов до клуні й зразу побачив, що хтось у ній перебуває. Він пізнав по голосу Забіяку, привітався, похапцем розказав йому деякі сільські новини, а потім, уже відходячи, додав:

— Відпочивайте, хлопці, я повернуся перед вечором з млина, й тоді полагодимо всі справи.

Опісля Свистун зайдов до хати й наказав жінці, щоб вона непомітно занесла хлопцям обід. Коли він уже виїздив із села, то з іншого боку надіхали два вантажні авта з чекістами і міліціонерами. Зіскочивши з машини, вони оточили Свистунове подвір'я. Дружина Свистуна вийшла зо стайні й, побачивши чекістів, кинулася до клуні. Ще не встигла добігти, як почула за собою різкий голос:

— Стой!

»Усе пропало!«, мигнула думка в голові нещасної жінки. »Тепер москалі знищать не лише тих, що в клуні, але не помилують і наших малих дітей...«

З розпукою притиснулася до дверей, почавши стукати кулаками і кричати:

— Тікайте, хлопці, рятуйтеся!..

Чекіст люто вилася і, вхопивши жінку за плече, наставив на неї наган. У ту ж мить двері

клуні розчинились, і Забіяка вистрибнув із неї, сторожкий, мов рись. Пролунав постріл, і чекіст звалився з ніг. За Забіякою вискочили назовні два інші друзі. Всі вони кинулися до втечі, бо клуня, на щастя, ще не була оточена. Забіяка вистрілив перед себе для постраху і чимдуж погнав у напрямі конопляного плеса, а тоді вискочив у чисте поле.

Федір Вараниця не побіг за Забіякою, бо був певний, що тікати в поле — небезпечно. Розглянувшись, він обрав шлях поміж стайнами і хатою. Однаке, несподівано побачив, що з обидвох боків до нього підкрадаються чекісти. Вараниця вистрілив. Чекісти зникли, але в ту ж мить він почув довкола себе свист іхніх куль. Створена ситуація вимагала швидкої дії. Вараниця добіг до плоту й уже розмахнувся щоб його перескочити, як із протилежного боку, наче з-під землі, виріс чекіст. Федір вистрілив. Чекіст зник, ніби його з дороги змела якась невідома сила. Одним стрибком Вараниця опинився на плоті. Але раптом йому стало гаряче й здавалося, що сили покидають його. Він заплутався в колючому дроті, що був намотаний поверх плоту, й ніяк не міг звільнитися. Втому ставала дедалі більшою, в очах попливли багряні кола, й серед них замаячили постаті чекістів, що бігли з усіх боків.

— Живим не дамся! — прошепотів сам до себе.
Останнім зусиллям піdnіc пістоль до голови, приklav duulo do скроні . . .

Коли чекісти добігли до нього, він уже не жив. Підростаючі, вже досить високі коноплі сховали від очей чекістів Забіяку, тому московські гончаки кинулися за останнім із друзів — Мурином. Той утікав відкритим полем, ощаджуючи набої, але коли чекістські кулі засвистіли над вухом, заляг і почав відстрілюватися. Невідомо звідкіля з'явилися енкаведистські вершники. Вони почали його оточувати. Раптом загавкали собаки, що їх при-

везли з собою чекісти. Мурин зірвався з місця, щоб тікати далі. Його постріли в собак не були цільні, і великі сірі вовкодави, дігнавши, врешті, Мурина, почали його гризти. Відбиваючись однією рукою від розлючених звірів, Мурин другою рукою намагався відстебнути від пояса гранату. Але вершник-чекіст ударив його прикладом по голові, й бойовик повалився на землю, просто в гущу собачих тіл.

Чекісти закопали Федора Вараницю тут же коло плоту, де він загинув, забрали трупи чотирьох своїх забитих до авта й повезли їх до Радехова. На другому авті вони примістили побитого, зв'язаного й подергого пасами Мурина та цілу родину Свистунів. А ввечорі Микола Свистун-Ворон читав звіт Служби Безпеки про те, як загинув Вараниця, як утік Забіяка і як Мурину й родину Свистунів забрали чекісти. У звіті було теж сказано, що о п'ятій годині ранку сільський злодій і п'яница Томко телефонував до НКВД і видав підпільників.

* * *

Розмова з крайовим провідником настільки глибоко схвилювала Семена, що він довго думав над кожним словом. Постать провідника стала для нього такою близькою, як найкращого друга, з яким Семен жив протягом років. Усмішка, приемний голос та безпосередньо-щире відношення провідника до підлеглих мали ту чарівну силу, яка зразу полонила Семена. Він був ладен зробити все, чого б не вимагала від нього ця людина, яка керувала сотнями, ба тисячами, таких самих, як він, членів великої організації, що поставила собі за мету визволення українського народу з большевицького ярма.

Семен відчував велике задоволення, що не тільки мав змогу говорити із самим краївим провідником, але й сам опинився в колі найдовірених провідникові людей.

»Наше завдання — школити членів«, пригадувався Семенові голос провідника, »виховувати якнайширші маси народу, ширити серед них відповідну літературу... Бо наш народ добрий, працьовитий, але замало свідомий своїх політичних цілей і завдань. Забагато на його душі намулу робства, що його нанесли протягом довгих років різношерсті окупанти нашої батьківщини. Для того, щоб позбутися того намулу, нам треба багато працювати. Нашим найважливішим завданням мусить бути виховання молоді в національно-патріотичному дусі, підготова її до великих геройчних чинів... Такі геройчні діла, друже Семене, мусять поривати й захоплювати всю українську молодь...«

Семен так задумався, що не помітив, як до нього підійшов його новий друг Роман Лисий. Він поклав руку Семенові на плече, приязно усміхнувся. Семен відповів йому також посмішкою й запитав:

— Скажи, Ромцю, чому деякі друзі називають тебе »псом«?

— Бо потраплю так гавкати, що обманю кожного собаку, — відповів Роман і несподівано так »загавкав«, що аж Бровко зірвався з-під повітки й прожогом метнувся до воріт, заливаючись несамовитим гавканням.

Друзі щиро розсміялись.

— Ну, жарти набік. Ось тобі, Семене, вишкільні матеріали, починай знайомитися з ними, бо вже завтра-післязавтра, мабуть, вирушимо в далеку дорогу.

Семен добре знат закони підпілля: не будь цікавим; не питай, коли тобі не кажуть; не підслухуй, коли не до тебе говорять; не цікався, хто

звідкіля походить, як називається, які організаційні завдання виконує. А все таки він не втерпів:

— Гадаеш, Романе, що підемо разом?

Роман тільки знизав плечима й почав перегортати листки вишкільного матеріалу.

Після обіду до друзів завітав Микола Свистун. Семен, який уже знов про трагедію його брата Степана, з неприхованим співчуттям глянув на нього, але не зміг нічого прочитати на суворому обличчі Миколи.

Свистун глянув на годинник і почав говорити:

— Сьогодні, друзі, поговоримо, подумаемо про вашу працю в майбутньому. Ви призначенні на дуже відповідальні пости, тож мусите знати, що на вас чекає і чого від вас будуть вимагати. Вимоги, які ставить наша Організація до своїх членів, вам відомі. Про ці вимоги ви самі, мабуть, не раз говорили до кандидатів, котрі вступали в члени. Однак, не зашкодить пригадати ще раз те, що кожний член ОУН мусить знати. Провід ОУН ставить до своїх членів великі вимоги, бо членом не може бути перший-ліпший зустрічний українець. Член ОУН мусить відрізнятися своїм характером від звичайної людини, мусить бути готовий посвятити своє життя для України, в разі потреби віддати його гордо, геройчно. Ви мусите бути приготовані на найгірше лихо, яке може зустріти вас у вашому житті й праці. Всі ми повинні бути готові зректися особистого щастя для щастя нашого народу, бути приготованими на довголітню тюрму, муки й усе те, що на кожному кроці чекає вояка української визвольної революції. Треба виробляти в собі стійкий характер, силінну волю й фізичну загартованість. Бо люди слабої волі, нестійкі, не можуть мати місця в лавах членів ОУН. Кожний член ОУН мусить глибоко вірити в нашу ідею і правду, мусить бути переконаний, що наш народ дійде до великої свідомості

й своїми власними силами збудує українську державу, стане господарем на власній землі. А ми, члени ОУН, є тими предтечами, які проголошують ту правду, які за неї борються і, коли треба, мужньо й гордо вмирають. І не лякайтесь, друзі, — голос Свистуна пом'якшав, пройнявся теплом, — що, можливо, вам не доведеться дожити до того щасливого дня, до того вимріяного часу — дня осягнення нашої незалежності. Смерть членів ОУН конечна для вільного життя українського народу. Коли ж ми боятимемося смерти, то не будемо здатні до боротьби.

Свистун замовк на якусь хвильку. А потім почав говорити знову:

— До членів, які перейшли з легального життя на становище підпільників, є ще суверіші вимоги, мої друзі, бо суверіша їхня доля. Ніхто з них не повинен потрапити в руки ворога, не може зробити ані одного кроку, який наразив би на небезпеку, муки й смерть когось із членів ОУН... Вам доведеться зустрічатися з членами, які живуть легально. Будьте для них зразком у поведінці, у самопосвяті. Крім того, вам треба поглиблювати свої знання в кожній ділянці життя, щоб мати змогу дати відповідь на кожне питання. Ви очуватимете в різних місцях, будете зустрічатися з різними людьми — з багатшими й біднішими, із свідомими і малосвідомими — всюди мусите відповідно пристосовуватися. Завжди майте на увазі, що кожний українець, який будь-чим допомагає нам у праці, допомагає ОУН і тим самим наражає на небезпеку себе й свою родину. Він поділиться з вами останнім шматком хліба, тому вам треба бути завжди скромними, поводити себе гідно. Але найважливіше, друзі — мусите не тільки самі мати в душі непоборну віру в справедливість нашої боротьби, але цю віру вселяти й у душі інших. Це

допоможе вам знайти вихід із кожної ситуації, перебороти кожну небезпеку й перешкоду...

Микола Свистун підвівся, глянув у вікно, опісля підійшов до друзів і, зазираючи їм в очі, сухо сказав:

— І ще одне, другі: провід нації Організації вимагає безумовного виконання всіх наказів і доручень. За їх невиконання — застосовуються найсуворіші карі. Вам це відомо.

Коли Свистун вийшов, Роман зідхнув:

— З таким, як Микола, хотів би бути поручувесь час. Від нього можна багато дечого навчитися. Я не злякався б із ним і цілої орди енкаведистів.

Семен усміхнувся, пригадавши той час, як Микола мало не потрапив в оточення польської поліції. Він відстрілювався, а коли був поранений в руку і ногу, пустив останню кулю собі в уста, щоб не віддатися живим у руки катів. Але сила пострілу з малокалібрової зброї була слабка, і куля застрягла в піднебінні. Поліцай забрали Миколу напівпритомного. Коли ж він прийшов до свідомості, то хотів крикнути: «Слава Україні!» Однаке, замість голосу, уста вибухли кров'ю.

Вилікувавши пораненого, польські слідчі почали його допитувати. Але ніякі муки не примусили Миколу видати організаційні таємниці й своїх бойових друзів. Свистун вдавав, що від поранення онімів. Свою незламність Микола виявив так само й тоді, коли був кинутий до камери, в котрій сиділи його друзі. Щоб себе не зрадити, він і тут мовчав, удавав, що втратив голос. Коли ж польська держава розпалася, і в'язні вийшли на волю, Микола Свистун привітав друзів голосним окликом:

— Слава Україні!

* * *

*

Наступного дня до Семена й Романа прийшов крайовий провідник Гриць Мармаш. Увічливо привітавши́сь, він у розмові з ними почав перевіряти їхні настрої і революційну снагу. Друзі трохи зніяковіли, як школярі, й відповідали коротко, але влучно.

Мармаш слухав уважно, деколи схвалюючи кивав головою, поширюючи своїми репліками занадто короткі відповіді співбесідників. Потім він замислився, почав дивитися у вікно. Друзі сиділи мовчики, розглядаючи смагляве обличчя провідника й гарно вирізьблений профіль. Коли Мармаш знову повернувся до них, в його очах пропливла турботна хмарка.

— Так от що, друзі, — сказав він, — найближчими днями підете закордон, за Буг. Понесете організаційну пошту для нашого проводу. Пошта ні за яку ціну не може потрапити до ворожих рук. На випадок потреби, пошту мусите знищити. Крім пошти-звітів ви одержите деяку кількість большевицької літератури, яку потребує провід за кордоном. Поки вирушите в дорогу, приготуйте себе, передумайте, що ви тут бачили, про що чули, щоб ви могли ще й усно скласти відповідний звіт. Вам треба розповісти нашим друзьям за межами української землі про те, як живе український селянин, які настрої серед українського робітництва, що вже зробила Організація, які в неї потреби й побажання, які успіхи й невдачі. Все це має велику цінність для революційного проводу, бо розповідь очевидців краща за паперові звіти. Гаразд, друзі?

Семен з Романом тільки притакнули головами.

— Пошту від краївого проводу й большевицьку літературу передасть вам друг Вуглляр, — продовжував крайовий провідник. — Він пов'яже вас й із другом Забіякою, який поведе вас через кордон

і забезпечить зброєю. Друзям за Бугом скажіть, що до осени ви повинні повернутися сюди. Коли ж повернетесь, то з'явітесь до мене в цю хату або в ту хату, в котрій ви були минулого тижня. Обидві вони призначені виключно для зв'язку з вами. З хвилиною вашого відходу закордон всі ми звідсіля зникаємо, і до цих хат ніхто з підпільників не буде заходити, щоб не розконспірувати їх.

Мармаш простягнув друзям руку:

— Вірю, що Бог допоможе вам щасливо добитися до призначеної мети й у щасті повернутися. Слава Україні!

Після того, як крайовий провідник відійшов, друзі ще довго не могли збагнути всього, що вони почули. Несподіване призначення зв'язковими приголомшило Семена й Романа. Але згодом це велике довір'я сповнило їхні серця радощами. Обидва зрозуміли, якими важливими коліщатками вони є у великій машині, змонтованій із тисяч подібних їм для знищення ворога. Але разом із радістю до них прийшло моторошне почуття страху перед невідомим, яке чекало на них, і турботи про те, як із честю виконати отриманий наказ.

* * *

Кожний день приносив зміни, нові розпорядження московської влади, нові тягарі й лихо. Валками гнали большевики людей на примусові роботи до лісу, радгospів, на фабрики й копальні Донбасу. Арешти стали буденним явищем, і ніхто вже не говорив про них. Коли ж деякі арештовані, після короткого перебування в тюрмі, з'являлися знову додому, люди сторонилися їх, не встрявали з ними в розмові, побоюючись провокаторів. Лише підпільники, члени ОУН, намагалися

знайти нагоду говорити з тими звільненими, щоб довідатися про причину арештування й звільнення.

Кілька річників молоді отримали покликання до відділів праці. Це були напіввійськові формування, що виконували різні роботи в укріплених районах прикордонної смуги. Багато юнаків тікало від арештів у підпілля, і за ними зграями гонили енкаведисти. Одначе, московські людовови не мали великого успіху в переслідуванні підпільників. Згодом довкола ОУН почали творитися легенди. Людські розповіді оточували її членів авреолею слави: підпільників не брала куля, підпільників боявся московський окупант. Звичайно, в легендах і розповідях про підпілля ОУН було багато фантазії, але вони морально підтримували народ, насажували його на боротьбу проти ворогів.

Відійшовши в підпілля, Гриць Музика залишився в своєму організаційному районі. Він через це радів і молив Бога, щоб дав йому змогу якнайдовше залишитися в рідних місцях. Тут він усе зінав, тут було легше працювати. До того ж він мав у своєму селі дівчину Катруся, яка стала для нього єдиним ясним промінчиком у його суворому житті. Русява, з темними очима, струнка, як берізка, Катруся була так само бідна, як і її Гриць, але не давалася на підмову большевицьким облесникам, які хотіли затягнути її до комсомолу, запрягти до ганебної служби на шкоду рідному народові. Катруся знала, що Гриць живе в підпіллі, деколи й зустрічалася з ним, але на всі запитання місцевих советських начальників і їхні погрози відповідала, що не знає, де Гриць і що він робить.

Після кількаденних військово-партизанських вправ утомлений Гриць Музика заснув із друзями у клуні, недалеко лісу. Село, в яке підпільники зайшли відпочити, називалося Пустельник і було оточене густим лісом. Люди переказували стару легенду, що назва села походить від ченця-пустель-

ника, який колись у давнині на цьому місці одинаком служив Богові, покинувши людський світ.

Вже почала минати ніч, коли часті постріли й вибухи гранат розбудили людей. Вони лунали в лісі, наближаючись до села. Коли Гриць прокинувся, він побачив, що друзів уже нема в клуні. Він вискочив назовні з пістолем у руках. Відгомін пострілів зорієнтував його, що чекісти налізли якраз на групу підпільників, очолену Сурмачем. Це заспокоїло Гриця: »Напевно стійки своєчасно попередили друзів. Сурмач — добрий бойовик, і треба сподіватися, що він зустріне із своїми хлопцями чекістів як слід.«

Крадучись попри живопліт, Гриць оминув темні тіні чекістів, які з'явилися на вулиці, й вибрався аж до краю лісу. Тут він оглянувся. Чекісти з'явилися, потім зникали поміж хатами. Дорогою, що вела до лісу, їхали кінні стежі, ревли авта. Гриць вирішив тікати лісом. Але тільки він опинився в лісі, перед ним залунало грізне:

— Стой, руки...

Та Гриць не дочув кінця слів, бо одним стрибком спинився в рові й приліг за кущем. Він відбезпечив гранату й штурнув її в бік ворога. Вибух приглушив рушничні постріли й крики чекістів. Гриць відбіг кільканадцять метрів і знову приліг. Звідсіль до нього доносився гамір голосів, московська лайка, брязкіт зброї. Десять далеко гули мотори вантажних автомашин, а, може, й літаків. »Облава!«, подумав Гриць. »Напевно, всі довколишні села переповнені чекістами. Прочісують ліси. Треба тікати з лісу на сіножаті. Там зможу прокрастися верболозами аж до хати Катруси. Вона напевно сама вдома, а якщо котрий сусід і побачить мене, то й так не зрадить...«

Сонце вже піднеслося повище хатніх стріх, коли Гриць Музика, вдоволений, що щасливо вирвався з чекістського оточення, підійшов під село. Він зупинився на хвилину і почав прислухо-

вуватися, розглядаючись довкола. Здавалося, що в селі спокійно, люди пішли вже до праці, і небезпеки немає. »Заскочу до Катрусі на хвилину«, подумав Гриць, »щось з'їм, а далі буде видно, куди зручніше тікати.«

У хаті він побачив Катрусю. Вона поралася коло печі. Її змарніле бліде обличчя й повні смутку очі схвилювали Гриця. Не випускаючи з рук пістоля, він міцно притиснув дівчину до своїх грудей, нахилився, щоб поцілувати її, але саме в цю мить побачив крізь вікно, як на подвір'ї мигнули якісь тіні.

— Не бійся, Катрусю! — шепнув він у вухо дівчини й скочив набік до кута коло печі, що був завішений довгим, до самої підлоги пологом.

У хату хтось увійшов і крикнув:

— Де твій бандит?

По голосі Гриць пізнав місцевого запроданця-сексота Івана Мончука. »Самі, падлюки, бояться зайти до хати, так висилають свого собаку!«, подумав Гриць. Він чув, як Мончук ходив по хаті, заглядаючи, мабуть, усюди.

— Заховала його, га? — сердився большевицький вислужник, скидаючи з ліжка подушки й покривала. І раптом Гриць почув, як Мончукові кроки наблизились до його схованки. Він напружився. І коли Мончук, тримаючи в руках наган, різко відхилив набік завісу, за якою причайся Гриць, він вистрілив запроданцеві просто в обличчя...

Потім кинувся прожогом у сіни й драбиною виліз на горище. Внизу, коло дверей до хати, почулися голоси чекістів. Тоді Гриць, роздерши стріху з другого боку, скочив на землю й кукурудзою подався до річки. Перед хмеллярнею йому назустріч вискочив енкаведист. Гриць стрілив у нього і припав до землі. І в ту ж мить довкола нього енкаведистські кулі почали підіймати стовп-

чики землі. Стріляли з усіх боків. Кулі тьохкали, висвистували. Гриць хотів відлізти трохи далі, під кущик, але тільки піdnis голову, як одразу ж застиг на місці й утратив свідомість — кілька ворожих куль прошили його тіло. Він прийшов до свідомості, коли чекісти почали бити його чобіт'ями в боки, по ребрах, і за коротку мить устиг розглянути обличчя знаних чекістів Левіна і Дехтярова.

Нелюдський біль знову затьмарив йому розум і зберіг від ще гіршої муки: стративши притомність поновно, він не бачив, як енкаведисти знущалися над його Катрусею, скаженіли на вид оголеного дівочого тіла...

Непритомних Катрусю й Грицька енкаведисти відвезли автом до Львова. Вилікуваний Гриць Музика закінчив своє життя в нових жахливих тортурах, але не промовив до катів ані слова, нікого не зрадив. А за Катрусею замкнулася брама страшної львівської тюрми.

* * *

Забіяка-Климчук сидів у клуні на в'язці старої соломи й шепотом говорив до Семена й Романа:

— Я відпроваджу вас якнайдалі, але частину дороги ви повинні зробити самі. Якщо ми всі натрапимо на прикордонників, то треба буде вертатися. На випадок, якщо б ми розгубилися, кожний з'являється, як може, на знаний зв'язковий пункт...

— На вас двох припадає один карабін. Хай його бере той, хто вміє дуже добре з нього стріляти. А тут вам по пістолеві-дев'ятці, до них є кулі. Пістолі добрі, випробувані. Беріть теж по дві

гострі гранати і по одній зачепній; вона вибухає зі страшною силою, дає великий гук і наводить паніку.

Дивлячись на Романа, Семен простягнув руку до карабіна. Роман мовчки кивнув головою на знак погодження.

Помолившись у душі, Семен притиснув до грудей мішечок із поштою, що висів у нього на грудях, і це раз пригадав слова Ворона: »Наплечники в крайньому випадку можете кинути, але пошта не може дістатися до рук ворога. Якщо дістанеться, так тільки через ваші трупи«. Від мішечка Семенова рука сповзла до причепленої біля пояса гранати. »Треба лише її відбезпечити«, заспокоював він себе, »і пошта не попаде в руки ворога«.

У темряві друзі покинули клуню і один за одним вирушили в напрямку лісу, що бовванів за селом густою, непроглядною стіною.

Попереду йшов Забіяка, за ним Роман, за Романом, замикаючи похід, Семен із карабіном. Не маючи ніякого вантажу, Забіяка крокував швидко, й друзі ледве встигали за ним. Він ішов упевнено, він тут знов кожний шматок землі, бо ці місця були йому рідні, принадлежні до його родинного села Поздимир. Забіяці здавалося, що кожна стеблинка, кожний кущик, кожна травичка привітно кивають до нього, пізнаючи свого давнього земляка.

На узлісці Забіяка вийняв білу хустинку, попросив Семена, щоб він причепив йому її на спині, і пояснив:

— Дивіться на хустинку й не відставайте від мене. В темряві лісу напевно побачите її й будете орієнтуватися.

Він приспішив кроки, і Роман Лисий подумав про нього, як про безсердечну людину. Втіма й тягар наплечників дуже надошкулили друзям, й

обидвом здавалося, що їм не вистачить сили. Але, зіпивши зуби, вони мовчкі простували за білим квадратиком хустини, який миготів перед ними, мов крило птаха.

Ліл невдовзі скінчився. На узлісі Забіяка зупинився, почав роздивлятися на всі боки й прислушатися. Потім усі обережно рушили далі, стежинкою, ледве помітною серед молодих ялинок. Нарешті вийшли до темної сіножаті, з котрої на мандрівників потягло холодною вологістю ночі.

Забіяка сів, і коло нього, мов курчата коло квочки, посидали стомлені Роман і Семен.

— Слухайте, — після короткої передишки почав Забіяка, — отак просто перед нами лежить село Клюсів, — воно вже по німецькому боці. З лівого боку, якщо підете трохи далі вперед, побачите вежі церкви й костьола у Кристинополі. Не йдіть увесь час на повний зрист, а ховайтесь, будьте обережні. До Бугу є близько три кілометри. На половині дороги буде виорана смуга й стоятимуть стовпи, але дротів тут іще нема. Вважайте, щоб не наскочити на стежі советських прикордонників, які тут ходять.

Забіяка замовк, але друзям усе ще здавалося, що його шепіт гострими хвилями вривається їм у вуха. Забіяка поглянув на ручний годинник. Фосфоризована стрілка показувала, що минула перша година ночі.

— Я ще хвилину тут почекаю, а ви йдіть! — сказав Забіяка й міцно потиснув друзям руки. — Слава!

* * *

*

Часто приховуючись, Семен із Романом помалу просувалися вперед. Далеко бовваніла вежа кристинопільського костьола. Вони дійшли до

виораної смуги землі, вздовж якої стирчали високі стовпи, на щастя, ще без колючих дротів, а потім, наче тіні, перетяли зорану смугу й опинилися на стежці поміж високою травою. Перед ними виринули виразні обриси села Клюсів.

Трава була висока, волога від роси, й Семен відчув, що він промок. Ремені від наплечника вгризлися в рамена, а солоний піт, що просякав під ними, неприємно припалював шкіру тіла. Нерви в друзів були напружені до краю, і Семен, зідхнувши, подумав: »Коли б скоріше Буг!«.

Світанок прийшов непомітно, і в його блідому сяйві чіткіше виринули хати села. Друзі побачили Буг, порослий кущами берег, плеса очеретів. Над рікою висіла молочна мла. Раптом загавкає собака, десь зашелестіла трава. Семен присів за невеличким кущем верболозів і приготував рушницю, щоб стріляти. Виглянувши з-під куща, він побачив великого пса-вовкодава, що з розгону стрибнув на Романа. Стріляти по ньому Семен не міг, бо пес то кидався на лежачого Романа, то відскакував від нього. Семен завагався якусь мить. В цей самий час Романів пістоль сухо тріснув, і собака зі скавулінням повалився на землю. І власне тоді Семен побачив, як із трави піднялися два советські прикордонники. Один із них знову приліг, а другий великими стрибками кинувся в напрямку Романа й собаки. Семена прикордонники, мабуть, не помітили. Семен вистрілив у того прикордонника, що був уже в кількох кроках від Романа, і большевик, як підкошений, звалився в траву.

Семен бачив, як Роман одним стрибком опинився на березі, скочив у воду і випростований побрів мілиною в напрямку другого берега, вздовж якого тяглися стовпи з колючим дротом. Зробивши кілька пострілів у те місце, де склався в траві другий прикордонник, Семен і сам кинувся у воду. Вона була холодна, його вхопили дрижаки,

аж зацокотіли зуби. Він мацнув мішечок із поштою, що висів на грудях, і близькавично подумав: «До большевицьких рук пошта не потрапила, не мусить вона попасти й до німецьких рук!» Почувши під ногами пісок, побрів, по пояс у воді, до другого берега. Перед собою він бачив Романа, який уже вибирається на берег. До нього бігла якась людина; інша людина бігла назустріч Семенові.

— Сюди, друже! — крикнув незнайомий чоловік і почав протинати дроти.

Семен дійшов до дротяної загорожі й обернувся. В ту мить він побачив, як у повітрі вибухнула червона ракета, вистрілена большевицьким прикордонником.

Невідомий юнак допоміг Семенові перелізти через перерізані дроти і сказав:

— Ми тут із доручення ОУН.

Семен скинув наплечник і, передаючи його юнакові, сказав:

— Тікаймо швидше, щоб не попастися на очі німцям.

Вони вбігли на подвір'я, де стояв ще один юнак, якому Семен передав рушницю, опісля зайдли в хату, де Роман уже передягався в суху одежду.

* * *

*

У КРАКОВІ

Утрьох — Семен, Роман і відпоручник референтури краївих зв'язків — їхали потягом до Krakова, щоб зголоситися в революційному проводі. У кишенях друзів були добре підфальшовані документи. Небезпечний перехід кордону відійшов у минуле, і тепер Семен уважно стежив за довкіллям, роблячи порівняння з тим, що бачив на рідних землях. Німецькі вояки, які вешталися на станціях, були добре одягнені й відгодовані, а з їхніх очей пробивалися впевненість та зарозумілість. Цивільні подорожні, переважно поляки, виглядали пригноблено, із змарнілими обличчями й сумними поглядами. Втративши свою незалежність, поляки опинилися під гітлерівським окупантом, і, думаючи про це, Семен гірко посміхнувся: »Для нас нема змін, бо ми з одного ярма перейшли в інше.«

У Krakові зв'язковий завів друзів до молодого ще чоловіка, який назував себе »Сенишиним«. Це був високий, міцної будови тіла, ясноволосий юнак. Лише його бліде обличчя примушувало думати, що він, мабуть, довго не бачив соняшного світла. »Напевно сидів у тюрмі«, подумав Семен, із цікавістю розглядаючи незнайомого й механічно згадуючи в думці прізвища друзів, які довгий час каралися в польських тюрмах.

— Маю доручення перебрати від вас організаційну пошту, — сказав Сенишин.

Семен передав йому мішечок з листами, знявши його з грудей.

Наступного вечора Семена й Романа повели до одного будинку, не подаючи ім ані назви вулиці, ані числа дому. Тут їх зустрів той самий Сенишин, але тепер він був не сам, а в товаристві невисокого на зріст чоловіка. Цей привітався з новоприбулими і зразу ж заходився розпитувати їх про здоров'я, самопочуття, про перехід кордону. З поведінки Сенишина Семен здогадався, що незнайомий займає якийсь високий організаційний пост. »А, може, це сам Степан Бандера?«, майнула в Семеновій голові думка. Незнайомий звернувся до Семена:

— Крайовий провідник пише, що ви повинні повернутися до нього, згадує теж, що ви були районовим. Прошу розповісти про вашу працю, про народ, про його ставлення до нашої боротьби, про друзів.

Семенові стало ясно, що з ним говорить Бандера, і ця свідомість трохи збентежила його. Адже ж Степан Бандера, після свого щасливого виходу з польської тюрми, став героем в очах усіх, навіть ворогів. Мабуть, Бандера помітив хвилювання Семена, бо лагідно посміхнувся й сказав:

— Не хвилюйтесь, друже. Оповідайте про все, що знаєте, що бачили. Всі ваші вістки матимуть для нас велику вагу.

Спершу Семенові бракувало слів, думки не укладалися так, як він того хотів, і це мало не почало його сердити. Але піомалу він розговорився, змальовуючи життя українського народу під большевицьким окупантром, оповідаючи про щоденну боротьбу з ворогом. Бандера допомагав йому зручними запитаннями пригадувати всі подробиці.

Була вже глуха ніч, коли розмова закінчилася. Бандера тепло попрощався і вийшов у супроводі Сенишина, а Семен з Романом ще довго сиділи, не лягали спати. Ім здавалося, що вони не змогли як слід розповісти про все, що знали й бачили.

Тепер пригадували собі стільки подій, що можна було б про них говорити до самого ранку.

Наступного дня Сенишин ствердив їхній здогад про розмову із самим Бандерою, і запевнив, що вони ще раз матимуть нагоду говорити з ним та докладніше поінформувати його про все. А покищо можуть відпочивати й огляdatи місто.

Випадково друзі зустрілися з давнім знайомим членом ОУН, який сказав їм, що »Сенишин« — це Микола Лемик, бойовик ОУН, який у 1933 році виконав атентат на представника комуністичної Москви у Львові — советського консула Майлова.

* * *

ГРАБІЖ

Міський ринок був заповнений селянськими возами. Сонце пригрівало, і рої надокучливих мух круцяли навколо худих, виголоднілих коней зі звислими головами. Коло возів купчилися селяни. Потемнілі від сонця, вітрів і недоїдання обличчя, похмурі погляди та міцно зціплені уста свідчили про душевні муки цих людей.

Раніше осіння пора, коли майже всі плоди хлібороба були зібрані, ставала для селян веселішим часом. Навіть худоба відчувала полегшення. Ждавши коні, похрупуючи смачний свіжий овес. А тепер і селяни, і їхні коні були понурі, пригнічені.

— Подивися, Іване — шептом говорив один селянин другому, — до чого довели і людей, і худобу московські колгоспи. А що буде пізніше,

то хай Бог милує. Всі станемо жебраками, а життя буде гірше кріпацького, бо колись хоч і гнали на панщину, але не примушували ходити на мітинги, плескати в долоні й говорити, що настало щасливе, вільне життя...

Другий селянин плюнув на землю, затягнувся міцним димом махорки і так само пошепки докинув:

— А які комедії з нами роблять, Петре! — і він кивнув у бік високої трибуни, що пишалася на краю ринку. З неї можна було бачити всі підводи, які стояли на площі. На трибуні були змонтовані гучномовці, а довкола неї стояли комуністи з райкому та працівники районового апарату, наслані з Тамбовської і Рязанської областей.

Партійні представники були добре вbrane, але помічалося, що вони в новій, добре пошитій, одежі почувають себе ніяково, так, ніби їх виставлено за скляною вітриною в крамниці. Між ними було кілька комуністів-українців зі східних земель. Їхні обличчя хмурилися. Можливо, їх мучила роля «молодшого брата» чи, може, залишки совісти, бож вони бачили, що між пропагандою та реальним життям існує глибоченна прірва, і, можливо, усвідомлювали, що ту прірву між брехнею та правдою, прірву між ними й народом, поглиблюють ще більше саме їхні партійні квитки.

Осторонь трибуни стояли групою чекісти в довгих шинелях, декотрі в шкірянках. Презирливі погляди їхніх холодних очей і такі ж самі презирливі посмішки говорили про те, що ці люди — всемогутні пани над життям та смертю кожного советського громадянина, навіть кожного члена компартиї.

Натовп — партійці й селяни, випещені чекісти, заморені конята — терпеливо чекали на свого головного начальника — секретаря партійного

комітету, який разом із представником обкому партії гуляв, попиваючи горілку.

Несподівано оркестра заграла марш »Москва моя«, потім »Пісню про Сталіна«, гучномовці стоголосо розкинули звуки музики по брудних вуличках, а коні жвавіше замахали хвостами, відганяючи гедзів... До трибуни підкотилося особове авто, і з нього висіло начальство. Представник обласного комітету партії підпухлими з похмілля очима повів по натовпу селян, по возах, навантажених мішками із зерном, по закуреній брудній площі, де на клаптику вільного місця чубилися в поросі горобці, і позіхнув на все горло.

Оркестра заграла »Інтернаціонал«, і всі коло трибуни витяглися на струнко. Лише селяни байдуже стояли коло возів, а коні ще нижче понурили голови.

Секретар парткому виліз на трибуну:

— Товариші! — загримів через гучномовці його голос. — Сьогодні найщасливіший день селянина-колгоспника, бо він добровільно привіз до району хліб для радянської держави. Таке щастя могла принести селянинові лише комуністична партія і вождь трудящих усього світу, великий товариш Сталін...

В цю хвилину зібрани довкола трибуни закричали »ура«, й задоволений секретар махнув до селян руками, підбадьоруючи їх, щоб і вони кричали. Але похмурі селянські обличчя не розпогодилися, і ніхто не розтулив уст, щоб крикнути хвалу »великому колгоспникові Сталіну«. Тож у дальшій промові секретар накинувся на тих, що не вступили до колгоспу, погрожуючи їм найсуровішими карами й судом. Для країної ілюстрації »радянської держави« секретар згадав про Червону армію, її непереможність, про доблесних слуг совєтського »правосуддя« чекістів, які »знищують усіх ворогів народу, куди б вони не заховалися«.

Криклива промова скінчилася ще однією згадкою про Сталіна, й довкола трибуни знову знявся крик »ура«. Секретар зійшов із трибуни, а його місце зайняв якийсь невідомий нікому »селянин« і почав від імені селян-колгоспників дякувати советській владі за те щастя, яке вона принесла на західноукраїнські землі. Промовець запропонував надіслати товаришеві Сталіну телеграму з подякою від селян за »радісне та щасливе« життя. Знову залунали крики »ура«, а старий селянин, що стояв близько трибуни, плюнув спересердя на колеса воза:

— Ото погань! Що вона робить? — запитав уголос сам себе.

В ту ж мить до нього підскочив міліціонер:

— Кого ви назвали поганню, га?

Старий подивився на поморщене від зlosti обличчя міліціонера й спокійно відповів:

— А хіба ж ви, товаришу, не бачили, що я говорив до коней? Та погань так тупотить копитами, що й слова до ладу не можна почути...

Оркестра заграла марш, і селянські вози рушили один за одним, щоб на »зсипному пункті« скинути збіжжя державі.

Коли ж селяни, здавши хліб, почали лаштуватися в поворотну дорогу додому, не один із них знайшов на возі друковані листки паперу. І не один дядько, крутячи головою, дивувався, яким чином ті летючки попали на його віз, та хто їх друкував і розповсюджував. А, вийхавши за містечко, дядько намотував віжки на ручицю, крутив цигарку й, за звичкою повійокуючи на коней, намагався збегнути написане в летючці:

»Українські селяни! Московські комуністи відібрали від вас землю, примусили вас працювати на них, зробили з вас своїх рабів і ще наказують хвалити їх і дякувати їм за щасливе життя«, читав дядько і відчував, як ці слова вповзають у

його душу, проймають своєю правдою, розбурхують кров. »Від вас забирають збіжжя, платять марні рублі, за які нічого не можна купити... Скільки коштує хліб у державних крамницях, а скільки вам платять за трудодні?..«

Дядько тремтячими руками ховав за пазуху летючку й покриував на коней:

— Вйо, малі, вйо! А й правду пишуть, дай їм Боже здоров'я! Обдирають нас, іще й насміхаються...

* * *

Після розмови з вінничанином Грицько Дубик зустрів знайомого із сусіднього села, який розповів йому, як він кинув господарство й перейшов на працю до гуральні.

— Худобу я продав раніше, потім продав реманент, а землю здав до колгоспу. Чому, питаеш? Та ж дивись: мое поле межувало з колишнім панським, на якому було засновано колгосп. Зайди з району мені сказали, що коли я не хочу вписатися до колгоспу, то мушу замінитися землею. Мое поле забрали, приеднали до колгоспної землі, а мені виділили шмат поля в іншому місці, де самий пісок. Тоді я зрікся всього та й пішов до гуральні. Там не так нароблюся, як у колгоспі, а платня більша... Якщо хочеш, Грицю, то приходь до гуральні, місце для тебе ще знайдеться...

Після короткої надуми Грицько Дубик здав поле в колгосп, а сам пішов на працю у «спирт завод», як большевики назвали місцеву гуральню. За ним подалися кілька інших господарів із села. А хто не міг улаштуватися на працю в гуральні, майнув на лісові роботи. В селі, крім колгоспників, залишилося кілька одноосібників, упертих, як селяни-

ське горе. Але й вони не довго протрималися на своїх клаптиках землі. Поступово »злісні вороги колгоспної системи« познікали з села, мандруючи карним етапом у Сибір.

Кожного тижня в село приїжджали большевицькі начальники переводити контроль: секретар райпарткому, голова райвиконкому, прокурор, начальник НКВД та інші галапаси. Сільські керівники колгоспу й сільради лестилися до них, вкладаючи в авто чи підводу приїжджого подарунки: масло, сало, м'ясо, мед та інші продукти. Від цих »подарунків« залежали наслідки контролю. Правда, кожний большевицький зайдя, побачивши клунок із подарунками, робив серйозне обличчя та урядовим тоном запитував про значення того клунка.

— Це діло хазяйське, — улесливо викручувався голова колгоспу чи секретар сільради, — воно належить вашій дружині, а вам нема чого турбуватися...

І »товариш начальник« буркотів щось під носом, закінчуєчи свої зауваги незмінним: »Треба чесно працювати для добра радянської держави«. Так процвітали хабарництво, брехня, шахрайство та інші »квітки«, занесені з дикого московського поля на українську землю. Для західноукраїнського селянина, який був чесний, як і його батько, дід або прадід, поведінка нових наїзників була незрозуміла. Але він швидко орієнтувався в становищі й уважно прислухався до порад тих українців, які приїхали зі сходу й прихильно були наставлені до своїх західніх земляків.

* * *

ВОЛИНЬ

Хвилясту горбовинну землю Волині покрив присмерк. На хуторі заблимиали вогники невеликих лямпочок, загавкали собаки. Їм завторували інші із сусіднього хутора, й одна з людських постатей, що невиразно сіріли на межі польової дороги, невдоволено покрутила головою.

— Ох, ті собачі сексоти, — почувся притишений голос, і хтось спересердя плюнув на стебла придорожньої трави.

Тим часом гавкіт собак залунав з усіх боків. Навіть іздалеко розкинених хуторів доносилося гавкання, яке шарпало нерви людей. Колишні приятелі селян, сторожі їхнього майна, собаки, стали в теперішні тривожні часи ненависними звірами не тільки для підпільників, а й деколи для самих власників, які допомагали українським революціонерам. Треба було, щоб лише один Бровко чи Босий зачув здалека тиху людську ходу, як він уже починав наддирати горло, викликаючи на змагання своїх собачих побратимів. І собача гавкотня неслася всюди, як непроханий і небезпечний супутник тих, що під прикриттям ночі перекрадалися тихими польовими дорогами від села до села. Правда, чекісти нерадо ходили ночами, зате їхні вислужники, місцеві сексотидонощики, нишком стежили за селянськими хатами й прислухалися, на якому хуторі гавкають собаки. Тож не дивно, що з не одного волинського хутора несподівано зникав надто голосистий собака, й сліду після нього не лишалося. А деякі господарі

замикали своїх вірних сторожів ще звечора в клуні або стайні й сердито бубоніли собі під вуса:

— Коли ж, нарешті, прийде той час, як зникне сексотська погань, і собака матиме свободу?

Волинські селяни перед тим не надто цікавилися суспільним та політичним життям своєї країни й цілої батьківщини. Чимало з них знато тільки одне: треба владі, будь вона чужа, заплатити податок, щоб мати спокій. Окупаційна польська влада пильно стежила за тими, хто читав українські часописи, що прибували з Галичини, та хто відкрито називав себе українцем, бо була переважна, що всі вони — члени зненавидженої поляками ОУН. Тому краще було, — так думала переважна більшість селян, — мати »хату скраю«, щоб не накликати на себе лиха.

Але тепер часи змінилися. Прийшли інші пани, ввели інші порядки. Вже не було страху за те, що не можна буде купити земельки, бо її в першу чергу дістануть польські колоністи. Тепер земля стала неподільна, бо вся вона перейшла до рук одного власника — ворожої окупантської влади, більшевиків. Утрата землі схвилювала волинського селянина до глибини душі. Байдужість до загальних справ, що колись примушувала його замикатися на своєму хуторі, тепер зникла. Гонений примусово на пропагандивні мітинги, волинський селянин пізнав на них всю забріханість московських обіянок та агітації і починав шукати шляхів до правди. Слухаючи розповіді українських націоналістів, він душою прихилявся до тих юнаків, бажав їм допомогти, підтримати їх у боротьбі. Він щиро гостив їх ночами у своїй хаті, годував, допомагав грішми, одежею, добрими порадами та пересторогами. Це додавало йому сили терпіти власні нестачі та важку працю у більшевицькому ярмі, бо йому світила надія на визволення.

Незабаром широкі маси українського селянства на Волині включилися в революційно-визвольну боротьбу українських націоналістів із лав ОУН. Рівночасно з тим, не один селянин був свідомий, яка небезпека з боку советської влади може звалитися на нього за співпрацю з ОУН. Однаке, він перемагав страх. Селянська молодь із запалом поринала у вир невідомого їй досі, а такого приманливого й, водночас, небезпечного життя та праці.

Кожної ночі з хутора до хутора нишком перевувалися таємничі постаті. Стари люди, яким доводилося деколи бачити їх, злякано хрестилися. Незабаром пішли поголоски про те, що ночами ходять духи, привиди, ѹ це віщую кінець земного світу, бо на землі народ став грішний і виконує волю сатани. Молодь і середнього віку селяни знали, що тими духами, звичайно, були підпільні ОУН, тому лише нишком підсміхалися, слухаючи поголоски. З часом почали також ширитися легенди про сміливих борців з лав ОУН, народжувалися складені народом пісні. І як часто ніхто не знав прізвища авторів тих пісень, так само майже ніхто не знав і справжніх прізвищ бойовиків за волю. Але вони жили в свідомості народу під своїми дивовижними псевдами, такими зрозумілими, як Гонта, Залізняк, Ящур, Дід, Зимний. Вони з'являлися то тут, то там, опісля зникали без сліду, ѹ тільки слава гомоніла про них. Але вони не вмирали.

* * *

*

Осінь готувала всю природу до суврої і довгої зими, тому й провід ОУН почав уживати заходів для забезпечення свого підпілля на час зимового періоду, щоб уникнути жертв серед тих, хто мусів

ховатися від терору московського окупанта. Всі підпільники, які не мали спеціяльних завдань, скеровувалися зв'язком на терен коло большевицько-гітлерівського кордону, звідки їх ночами відсилали групами через Буг на Холмщину й Лемківщину. Там вони переходили відповідні вишколи, готуючись до дальшої праці у визвольно-революційній боротьбі.

Тієї ночі, про яку вже згадувалося в попередньому розділі, польовими стежками попри волинські села посувалася потайки група, складена з вісімох підпільників. Вони йшли з району Луцька, маючи завдання добитися до села Княже, звідкіля їхній шлях стелився далі, за Буг. Серед підпільників найпомітнішою постаттю був літній уже чоловік — друг Лісовий.

У юнацькі роки він із запалом шукав шляхів до здійснення свого великого бажання — боротися за визволення рідного краю. Це було в ті часи, коли на Волині з одного боку панували польські окупанти, намагаючись якнайшвидше винародовити цю чудову частину української землі, а з другого боку — підпільно поширювали свою роботу комуністи. Приманений пишними гаслами облудливої большевицької пропаганди, Лісовий попав у сіті КПЗУ і став палким неофітом, із молодечим запалом кидаючись у вир комуністичної діяльності, бо був переконаний, що своєю працею служить для добра рідного народу. Декілька разів йому доводилося побувати на східніх українських землях. Там він проходив різні вишколи й, одержавши певні доручення, з вантажем комуністичної пропагандивної літератури крадькома повертається через кордон на Волинь.

Але за третім разом свого перебування під московсько-большевицькою займанчиною друг Лісовий побачив те, що досі большевики дбайливо

перед ним приховували. Вражений тим, що йому не дозволяють зустрічатися з українськими селянами-колгоспниками, відчуваючи постійний нагляд за собою, Лісовий сміливо запитав своїх начальників про причини такого ставлення. Невдоволення, яке з'явилося на обличчі безпосереднього зверхника Лісового, примусило молодого волиняка глибше задуматися над своєю працею. Однаке, пояснення начальника, що заходи обережності пристосовано до Лісового лише з огляду на його безпеку та вимогу конспірації, на деякий час заспокоїло душевну тривогу молодого адепта комуністичного вчення.

Але пізніше, коли Лісовий переконався, що більшевики возять його до Вінниці тільки ночами й не дозволяють розмовляти з сторонніми людьми, критичні думки знову ожили в нього. Одного разу йому вдалося побачити гурт колгоспників, які йшли з праці. Вигляд тих змучених людей так приголомшив Лісового, що в нього заперло дух. Повернувшись таємними стежками на Волинь, Лісовий прохолос у своєму запалі до праці над будовою «щасливого життя в комунізмі». Коли ж згодом до його рук попала брошюра, видана Організацією Українських Націоналістів, Лісовий відчув, що був на згубному, фальшивому шляху. Ця брошюра поклала край його діяльності в рядах ворожої українському народу організації — комуністичної партії, і Лісовий скоро опинився в лавах справжніх революціонерів, членів ОУН.

В особі Лісового ОУН знайшла великого знавця комуністичної облуди, який переконливо розкривав забріханість московського ворога й своїми виступами нищив комуністичні впливи серед селян Волині. Коли ж під час польсько-німецької війни Червона армія ввійшла на волинську територію, московське НКВД із скаженою злідистю кинулося на сліди Лісового, намагаючись за всяку ціну

спіймати його й жорстоко покарати за »зраду«. Тому друг Лісовий зразу ж пішов у підпілля. Він вишколював молодих членів ОУН, розкриваючи перед ними підступні пастки большевицького ворога. Однаке, посила на нагінка московських окупантів приневолила провід ОУН відтягнути Лісового з його рідних сторін і дати йому змогу відпочити в безпечному місці та набратися нових сил для дальшої праці. Старого ветерана вислали з групою сімох інших підпільників закордон. І ось тепер він мандрував у тиху осінню ніч польовими дорогами, простуючи до Бугу, річки, що стала другим кордоном, розрізуючим живе тіло української землі.

Друзі Лісового, які йшли з ним, щиро піклувалися старим бойовиком, допомагаючи йому під час походу. Вони навіть несли його наплечник, намагаючись полегшити цю важку мандрівку.

Насвітанку група підпільників дійшла до призначеного їй місця відпочинку. Зв'язковий підійшов до дверей селянської клуні й обережно відчинив їх. За ним увійшли інші.

Зв'язковий намацав у сутінках драбину, яка вела на горище клуні:

— Лізьте вгору на снопи й відпочивайте. Пізніше вам принесуть їсти.

Друзі примостилися на запашних, рівно складених снопах, порозпинали пояси, обтяжені гранатами й пістолями, скинули взуття і полягали спати. Лише один вартував, увесь насторожений, готовий кожної миті зірватися на ноги. Було тихо, тільки шкряботіння миші, що возилася десь у снопах, та хрипкий голос ворони, яка сиділа на клуні й накликувала своїх подруг, доносилася до слуху вартового підпільника. Після двох годин він розбудив свого сусіда:

— Тепер вартуеш ти. За дві години розбудиши Віктора, передаси варту.

Тепер вартував наймолодший із підпільників, друг Сянко. Він лежав на снопах і дивився на соняшні промінчики, що грали золотим світлом на соломі, продираючись крізь щілини в стінах клуні. Голос ворони нагадував йому пісню, яку часто співали підпільники: »Тобі зозуля на зорі кувала щастя, а мені ворона крякала сумне: «Забудь мене»... Полинувши думками до рідного села, де жила синьоока Оксана, Сянко мимоволі зідхнув...

Час минув швидко, й о першій годині по обіді Сянко передав варту Вікторові, а той через дві години розбудив Богуна.

Всі спокійно спали, і Богун радів, що вже вечоріє. Але несподівано на подвір'ї біля клуні хтось крикнув. Богун стривожився, проте заспокоїв себе думкою, що надворі теж варточуть друзі. Все таки він підвівся зі снопів і запняв на тілі пояс із гранатами. Незабаром голос відізвався вдруге:

— Оточують клуню!

Богун кинувся будити зо сну друзів. Деякі з них уже не спали й миттю були напоготові.

Богун почув, як тихо рипнули двері клуні. Він підсунувся до драбини і подивився вниз. У дверях з'явився енкаведист, зорячи сторожкими очима на всі боки. Згодом він несміливо ввійшов до клуні, а за ним пропхалися інші. Богун полічив: їх було вісім. Давши рукою знак своїм друзьям, Богун відчепив гранату і відтягнув безпечник. Енкаведисти почули тріск запальника, й один із них крикнув:

— Ей, бандіти, сдавайтесь!

Богун кинув гранату вниз. Вибух заглушив голос енкаведиста. Шматки одяжі й тіла поприлипали до дверей і снопів. Підпільники кинулися до стріхи, продерли її і почали один за одним зіскачувати вниз. Супроти дверей клуні енкаведисти

були поставили скоростріл, і коли кулеметник почув лемент своїх товаришів, він випустив серію куль просто в стіну клуні, а тоді кинувся тікати. За ним накивали п'ятами й ті енкаведисти, що були під клунею.

Віктор, Ярема й Сянко зайняли оборонну позицію. Побачивши, що енкаведистський кулеметник утік, Віктор одним стрибком опинився біля кулемета, обернув його в бік утікаючих большевиків і короткими серіями обстріляв авта, якими вони приїхали. Серед тиші, що настала після його стрілянини, Віктор почув схвилюваний голос одного зі своїх друзів:

— Не робіть цього, друже Лісовий!

В ту ж саму мить пролунав сухий потріл із пістоля. Троє друзів схилилися над тілом Лісового. Віктор підскочив з кулеметом сюди, і на його німий запит один із друзів пояснив:

— Друг Лісовий зламав ногу, коли стрибав з горища, й тому тепер сам застрілився...

— Не залишимо його тіла на поталу большевикам! — суворо сказав Віктор. — Беріть його, друзі, й поспішайте до лісу.

Група підпільників, не зважаючи на тягар тіла мертвого друга, поспішно відійшла в напрямку лісу, що чорнів недалеко села. Їхній похід замикав Віктор із здобутим кулеметом. Погоні не було, бо постава підпільників так перелякала енкаведистів, що вони не наважилися їх переслідувати.

Зціпивши уста, друзі йшли мовчки. Несподівана втрата одного з них, улюбленого друга Лісового, який зашивидко погарячився і покінчив із собою, побоюючись трапити живим у руки ворога, пригнобила молодих підпільників. Це вперше вони так жорстоко зустрілися із смертю.

* * *

ЗНОВУ ЧЕРЕЗ КОРДОН

Погідна вереснева ніч залягла над виселеними понад Бугом селами. Тривожний спокій, почуття таємного страху й непевності огортали темрявою їхні мертві вулиці. У верхів'ях дерев сусіднього від села Бендюги лісу шумів вітер, немов би скаржився комусь, розказуючи про людські нещастия. Час від часу поміж деревами було чути сухий тріск зламаної чиеюсь ходою галузки, і це збільшувало та поглиблювало моторошний настрій іще більше. Чи ховався десь у гущавині большевицький прикордонник, чигаючи на людське життя, чи може, якийсь лісовий звір нишком підкрадався до наміченої жертви?

Раптом посеред дерев замаячіли тіні людських постатей. Це групка п'ятьох підпільників поспішно маршуvalа від кордону на схід, намагаючись після переходу Бугу відійти якомога далі від небезпечної прикордонної смуги. Підпільники були задоволені, що їм пощастило непомітно обминути большевицьку заставу.

Скінчився ліс, і друзі вийшли в поле. Йшли мовчки, важко віддихаючи під тягарем того набитих наплечників. Перший із них, Семен, скинув кашкет і вітер ним зрошене густим потом чоло. Він зупинився, і Крига, який ішов поруч нього, вдоволено сказав:

— Таке щастя, як ми маємо, рідко трапляється. Ми вдало перейшли кордон і незабаром будемо в безпечному місці.

— Присядьмо трохи, — запропонував Семен.

Друзі вдоволено відідхнули. Семен оглянувся: за ними бовваніла темна стіна лісу. Така сама стіна виринала перед ними з правого боку, а з лівого, на північний схід, ясніла смуга зораного поля.

— Знаєш добре околицю? — спитав Семен Кригу.

— Як свої п'ять пальців!

— Тож іди з друзями в напрямі на Корчин, а опісля на Рожджалів. Якщо зможеш, поведи їх іще далі, відпочиньте, і тоді хай вони йдуть своєю дорогою на Волинь.

Опісля Семен звернувся до Юрка з Берестечка та Богдана з Крем'янецчини:

— Ви обидва чекайте на наказ. А якщо вам скоріше пощастиТЬ сконтактуватися із Забіякою, то перекажіть йому, хай він повідомить, що є у зв'язковій хаті. Він знає, в якій. Це все, друзі.

Семен устав, потиснув друзям руки й приглушеним голосом сказав:

— Слава Україні!

Ці слова прощання викликали в кожного мимовільний сумнів, чи доведеться ще зустрінутися разом.

Семен повернув направо, інші друзі подалися на північний схід.

* * *

*

Радованецький ліс наближався, і невдовзі перед Семеном виринули із сутінків селянські хати. Семен почав нишком підкрадатися до них, часто зупиняючись та прислуховуючись. Довкруги було тихо, спокійно, тільки звідкілясь іздалека долітав крик півня.

Наблизившись до однієї хати, Семен присів коло невеличкої купи соломи, що копичкою бовваніла на подвір'ї, і в такій позиції обійшов її навколо, доки не побачив вікна. Він довгенько вдивлявся в нього і прислухався. Очі, звиклі до темряви, швидко оглянули все подвір'я. Здавалося, що на ньому, крім копички соломи, не було ніяких змін із того часу, як Семен відходив закордон. Переконаний, що небезпеки немає, він підійшов до вікна й нігтями пошкрябав по шибці, опісля легко застукав умовленим знаком: три рази по три короткі удари. Потім відійшов до соломи і вп'ялив очі у хатні двері.

Незабаром вони тихо відчинилися, і в них виросла постать господаря в довгій сорочці й білих штанах. Семен одним стрибком опинився біля нього, і двері миттю замкнулися.

— Слава Богові! — привітався Семен. — У вас усе в порядку?

— В порядку. А вас ніхто не бачив?

— Ні.

— Ну, то йдіть у хату.

Незабаром Семен уже лежав у невеличкій кімнаті на ліжку й задоволено перебирає у думках минулі події. Сон не брав його, і він думав про свою дорогу до Krakова, про зустріч із провідником Степаном Бандерою і з другом »Сенишином« — славним Миколою Лемиком. Він заснув щойно тоді, коли надворі почало сіріти.

Було вже після обіду, коли до кімнати, в якій Семен спав, увійшов господар хати з мискою юшки. Він несміливо поглянув на Семена, який, прокинувшись, бадьоро підморгнув до нього. Господаря страшенно цікавило питання, де Семен так довго блукав, але він не наважувався питати, а коли побачив туго напханий наплечник, сам здогадався.

— Розкажуйте, що у вас нового? — просив Семен, съорбаючи гарячу юшку. — Я давно не був тут.

Господар сів коло ліжка й заходився розповідати:

— По сусідніх селах великі арешти, але в нащому, Богу дякувати, покищо спокійно. Правда, я не маю нічого спільногого з нашими членами, бо мені наказано триматися від усіх якнайдалі. Самі знаєте, що моя хата є важливим зв'язковим пунктом, тож не треба, щоб і свої часто заходили до мене.

Семен дивився на вродливе, хоч і змарніле, обличчя свого молодого співрозмовця, на його потрікані від важкої праці руки, і йому було пріємно, що ця людина віддана справі визволення Батьківщини.

Розмова далі не клейлася, бо господар вичерпав усі новини, про які знав, а Семен не зважувався багато говорити, пам'ятаючи конспіраційний закон: говори якнайменше і не цікався справами інших, які тебе не заторкують! Правда, й господареві цікаво було довідатися про те, що діється на землях за Бугом, але засади підпільників теж не дозволяли йому багато розпитувати Семена. Виходячи з хати, він сказав до свого гостя:

— Увечорі о сьомій рушаемо...

Семен знов, що ще сьогодні мусить зустрітися з кимсь із провідних членів Організації та передати пошту, тому мовчки кивнув головою на знак згоди.

Після вечері він вийшов із господарем хати, прямуючи до лісу. Там, біля великої сосни, вони зустріли людську постать, якої Семен не міг добре розглядіти, бо було темно. Хазяїн попрощався і пішов додому, а новий зв'язковий повів Семена далі. В дорозі Семен хотів нав'язати розмову із своїм супутником, запитував, чи далеко йтимуть, але не добився відповіді.

Після кількагодинного ходу подорожні ввійшли на великий цвинтар, де високі дерева таємниче наспівували свою моторошну пісню. Тут, біля однієї могили, чекав на них другий зв'язковий, який перебрав Семена під свою опіку. Семен зорієнтувався, що під час його відсутності в підпіллі багато дечого змінилося. Зв'язкові не розмовляли з тими, кого вели; зв'язковий мав зустріч з іншими лише на точно визначеному місці; один зв'язковий не знов іншого, не знов також, з якої хати вийшов чоловік, котрого треба було провадити далі. Не міг зв'язковий також знати й про мету та завдання проводжуваного.

* * *

У невеличкій кімнаті із щільно позаслонюванними вікнами Семен зустрівся з Миколою Свистуном-Вороном. Виструнчившись, він зголосив свій прихід, а Микола тепло стиснув йому руку, розглядаючи при скупому свіtlі свічки його втомлене обличчя. Потім поцікавився, на який зв'язковий пункт прибув Семен після переходу кордону.

— Там, де я ночував перед відходом закордон,
— відповів Семен.

— А в хаті друга Ведмедя ви не були?

— Ні.

— Гаразд. Ведмедя арештувало НКВД і так його тортурувало, що він у Львівській тюрмі покінчив із своїм життям, — відповів Свистун. — Гадаємо, отже, що його хату НКВД має під наглядом, а тому боймося, щоб часом хтось, прийшовши з-за кордону й не знаючи про долю Ведмедя, випадково не зайшов туди.

— У тому напрямі пішли чотири друзі, які разом зо мною переходили Буг, — сказав Семен.

— Вони пішли далі, й усе в порядку, — відповів Свистун і запросив Семена до іншої кімнати.

Тут сидів крайовий провідник і при свіtlі свічки щось писав. Семен зголосив свій прихід, звітуючи про виконання завдання. Провідник підвівся з стільця і, стоячи, вислухав звіт. Опісля промовив до Семена:

— Дякую дуже, — і попросив Семена сісти.

Ворон вийшов із кімнати, а провідник почав упорядковувати на столі папери. За цей час Семен розглянув його обличчя. Чорне волосся на голові провідника було гладко зачесане набік, обличчя схудло, а бистрі очі глибоко запалися в свої ямки. Тінь якоїсь печалі лежала на обличчі крайового провідника, й Семен здогадався, що життя в підпіллі принесло багато важких і несподіваних ударів.

Крайовий провідник відвернувся від столу й, відкинувшись плечима на спинку стільця, подивився на Семена.

— Розповідайте, друже, як вам ішлося? — попросив він Семена.

Семен розстебнув комір сорочки й витяг із пазухи мішечок з організаційною поштою. Він подав його своему зверхникові, а сам почав оповідати про прибуття до Krakова, про свою зустріч із провідником Бандерою та іншими друзями. Коли він замовк, крайовий провідник сказав:

— Тут тепер у нас трохи змінилося. Умови нашої праці стають дедалі важчі, маємо теж втрати у людях. Але, — провідник нахмурив чоло, — з кожного удару, з кожної проведеної нами справи ми мусимо вчитися й здобувати досвід. Ще одне: мое псевдо, яке ви досі знали, вже не дійсне. Я тепер називаюся Легенда.

Він підвівся і простягнув Семенові руку.

— На вас тут чекає багато праці, але про це довідається від друга Ворона.

Семен відпочивав із Вороном і власне від нього довідався, що відпочивати довго не доведеться.

— Завтра ввечорі відійдете, друже Семене, щоб виконати одне завдання. Для його виконання призначено трьох людей. Двоє інших друзів чекатимуть на вас в умовленому місці. Опрацювання пляну, як найкраще це зробити, залишаємо вам. Після виконання складете звіт, бо вас призначено відповідальним за всю роботу.

Ворон витяг із польової торбини складений уchet-веро папір і передав його Семенові.

— Це вирок революційного суду. Його треба буде даній особі прочитати та подбати, щоб зміст цього вироку став відомий іншим.

Семен слухав мовчки, а Ворон пояснював далі:

— Через те село, в якому вам доведеться виконувати завдання, переходить одна наша зв'язкова лінія закордон. В селі добрі люди й усе було в порядку, але знайшлася така худобина, яка пішла на відкриту співпрацю з енкаведистами. Цей зрадник видав уже кілька родин, і їх вивезено, а багатьох заарештовано. Крім того, він голова сільради. Організація перестерігала його і радила покинути гідке ремесло донощиків, але він не послухав наших порад, а, навіть, почав погрожувати, що виловить усіх підпільників. За зрадництво революційний суд засудив його на кару смерті. Була вже спроба виконати вирок, але не вдалася. В селі є приблизно сотня советських прикордонників, а сам голова сільради завжди носить при собі зброю. Та, не зважаючи на це, вирок має бути виконаний, а виконавців ніхто не мусить знати, і вони не повинні потрапити живими в руки ворога. Це все, друже Семене. Може, маєте ще питання?

— Ні, друже, все ясно: вирок треба виконати, а після цього скласти звіт.

* * *

*

ЗРАДНИКОВІ КАРА

Семен зустрівся з двома членами ОУН, призначеними до виконання завдання. Він не зновав їх, але й не намагався докладніше пізнати. В думці він називав бльондина Білим, а темноволосого — Циганом. Циган докладно оповів про становище в селі, в якому жив зрадник.

— Чи знаєте його, друже, і чи зможете впізнати його навіть уночі? — запитав Семен.

— Знаю, але, на жаль, і він мене знає, — відповів Циган.

— Найкраще буде перестрінути його тоді, коли він повертається з сільради додому, — порадив Білий.

— Мусимо перебратися в форму советських прикордонників і прослизнути в село. Про решту — буде видно на місці.

Три дні пізніше всі три друзі сиділи в хаті недалеко від сільради, де урядував зрадник.

Коли впав присмерк, вони непомітно вийшли із своєї скованки й подалися до будинку сільради, крізь вікна якого падали на дорогу жовті плями світла.

Вечір був погідний, на небі мерехтіли ясні зорі. Друзі йшли один за одним: попереду Циган, за ним Семен, а потім Білий. Біля сільради всі три вийняли з відкритих кобур нагани й увійшли до сіней. У світлі електричної лямпочки вони побачили якогось чоловіка.

— Що ви тут робите? — суворо запитав Семен.

Переляканий чоловік тремтливим голосом відповів:

— Я — вартовий. Стою тут, щоб ніхто не заходив у кімнату, бо там тепер засідання, і не можна перешкоджати.

— Йди з нами! — наказав Семен. — І відчув, як на одну мить задрижав його голос. — А ви, товаришу, — звернувся він до Білого, — повартуйте в сінях.

Чоловік слухняно відчинив двері до кімнати, в якій була нарада, й увійшов до неї, а за ним Семен і Циган.

Лямпа на столі кімнати яскраво освітлювала обличчя присутніх: чотирьох чоловіків та однієї жінки. Всі вони сиділи біля столу й здивовано дивилися на вартового та двох нових, незнайомих їм »прикордонників«. Семен рішуче підійшов до столу й вигукнув:

— Руки вгору!

Всі піднесли руки, лише один із чоловіків, крутнувшись, хотів опустити свої руки вниз. Та донього в одну мить підскочив Циган і швидким рухом вийняв йому з кишені московський наган. Семен наказав усім стати біля стіни. Перелякані поставою новоприбулих, члени сільради не чинили спротиву, а стали при стіні з піднесеними догори руками, перелякано стежачи за кожним рухом Семена, що спрямував у їхній бік свій наган. Голова сільради, який пізнав Цигана, був блідий і третів усім тілом. Він знову прийшли непрохані гості.

Семен вийняв із кишені папірець і почав голосно читати про те, що революційний суд засудив на кару смерти голову сільради за його співпрацю з енкаведистами — з московською поліцією. У висліді тієї юдиної роботи потерпіло кілька українських чесних родин, яких арештовано або заслано.

Семенів голос раптом замовк, і серед тиші тріснув сухий постріл нагана. Це вистрілив Циган. Світло лампи затремтіло на мить, і тіло голови сільради важко гепнуло на підлогу. Тиша стала ще більш моторошною. Присутнім здавалося, що

голос Семена, який знову заговорив, іде здалека.

— Смерть чекає кожного, хто стане на службу ворога й доноситиме на своїх братів! — говорив Семен до тих, що ще хвилину тому радилися з головою сільради. — А тепер — ніхто не сміє вийти з кімнати... Обернутися до стіни!..

Члени сільради негайно виконали наказ, а тим часом Семен і Циган вийшли з сільради. До них приеднався у сінях Біллій. Друзі були вже далеко за селом, коли почули алярмуючі постріли та побачили яскраве світло білих ракет на тлі темного неба. Це большевицькі прикордонники підняли тризгув, перелякані, що їхній вислужник загинув серед них, не маючи ніякого порятунку.

* * *

Кімната була така вузенька, що, здавалося, кремезні тіла двох друзів — Вугляра і Ворона — розсадять її. Вугляр мовчки помалу розпечатував »грипса« — записку, яку одержав організаційним зв'язком від крайового провідника Легенди. Ворон слідкував очима за його повільними рухами й посміхався. Тримаса на устах Вугляра була така знуджена, немов би він уже наперед зінав, що написано в »грипсі«. Нарешті, шелест паперу затих. Вугляр поглядом пробіг по папері, потім зняв із носа окуляри з грубою роговою оправою і підсунув через стіл записку до друга. Ворон пізнав знайому руку:

»Переправляйте групу якнайшвидше на другий бік«, писав крайовий провідник, »але робіть це обережно, бо не сміємо втрачати людей.«

Ворон кивнув головою, немов би притакнув своїм думкам, підвів очі на Вугляра, а потім глянув на вікно, де поміж шибкою і фіранкою билася муха, бриніння якої лунало, як звук тоненької

струни. Він випнув уста й мимоволі зідхнув. »Становище нашої грули таке саме, як цієї мухи«, подумав. Хвилину мовчав, а тоді звернувся до Вугляра:

— На мою думку, — почав він викладати свій плян, — мусимо розбити групу на менші відділи по вісімдесят осіб і пробоем перейти кордон...

— Еге ж, перейдеш! — відповів Вугляр. — До кордону п'ятнадцять кілометрів, а ночі ясні, місяць світить... Крім прикордонників, тут тепер з'явилися спеціальні відділи військ НКВД, тож наша група не зробить і п'яти кілометрів, як її оточать вороги... А тоді наші револьвери та гранати не багато вдіють проти ворожих скорострілів і гранатометів. Треба витримати ще з тиждень, доки погода не зміниться...

— Так, за тиждень місяць заходитиме раніше, і той час мусимо використати, — погодився Ворон.

— Я боюся за групу і кожного вечора дякую Богові, що день пройшов щасливо, — сказав Вугляр. — Ми зробили все, що могли, але довше тримати людей так, як тримаємо, в оборогах сіна під лісом, не вдається. Правда, невинні люди не постраждають, бо хлопці, сподіваючись насоку енкаведистів, не ноочують по сільських хатах. Але все таки небезпека велика. Можуть натрапити на слід тих, які доставляють для групи харчі, а тоді лиха не минути. Таж під нашою опікою сто шістдесят людей, друже!...

Вугляр витер хустинкою окуляри й знову наклав їх на ніс. Обличчя його було спокійне, суворе, але в голосі пробивалася велика турбота.

— Чую душою, що буде буря, — сказав він, — тому мусимо залишитися тут обидва аж до відправи групи...

* * *

*

БІЙ З НКВД

На безхмарному небі осінне жовтневе сонце котилося вниз до заходу. В його промінні сріблилися довгі нитки »бабиного літа«, лагідно, мов на хвильях, пливли в повітрі й сідали на кущі верболозу, що росли на сіножаті. Від краю лісу снувався густий дим з великих вогнищ, розкладених сільськими пастушками. Над сіножаттю стояв гамір дитячих голосів, чулися жарти й сміхи. Діти бігали по сухі галузки, ламали зелену хвою ялинок і кидали її на вогонь. Дим густішав, сірою пеленою обгортав землю.

Підпільники, які причаїлися на одному з оборогів сіна, не спостерегли, коли з диму виринули тіні кількох дітей. З голосними вигуками вони кинулися до оборога і наввипередки заходилися дертися на стіжки. Найживавіший із них, якому пощастило досягти верха копиці, вже хотів радісним криком сповістити своїх друзів про перемогу, коли раптом його меткі очі помітили людські постаті, простягнені на сіні, й рушниці. Хлопчишко завмер на мить, а потім блискавкою зісковзнув по м'якому сіні й дременув, куди ноги понесли. Його побратими побігли за ним.

З-під лісу, де горіли вогні пастушків, долинув тривожний крик, і чотовий Дим, який увесь час пильно стежив за метушнею сільських хлоп'ят, зрозумів, що діти викрили таємну схованку підпільників. Він знов, що незабаром про це довідаються всі люди в селі, і знайдеться погана людина, яка донесе.

Чотовий Дим бачив, як пастушки підбігли до оборогу, де ховалася частина підпільників під командою ройового Зайчика, стежив за тим, як вони, страшенно перелякані, втекли від сіна, але не вдарив на сполох, сподіваючись, що пощастить

спокійно дочекатися вечора й відійти з усією групою в ліс.

Вечір швидко наблизався, але разом із ним надійшов глухий туркіт моторів вантажних машин. Чотовий Дим піdnis до очей бінокля і побачив на шляху, що вів до лісу, три вантажні військові авта. Наблизившись до оборогів, авта зупинилися. Чотовий Дим крикнув до своїх друзів, щоб приготували зброю до пострілу, а сам далі стежив за рухами большевицьких прикордонників, які почали вискачувати з авт.

Вправне вухо Дима вловило легкий свист, і він вдоволено посміхнувся, бо цей свист переконав його, що друг Скала, який командував другою вісімдесяткою групи підпільників, вже бачить ворога також і приготувався його зустріти. Прикордонники, які зійшли з авт, вишикувалися двома групами й почали обережно підходити під оборіг сіна, на якому пастушки викрили підпільників. Кількість прикордонників не була велика — всього-навсього п'ятдесят. На чолі однієї групи йшов чоловік, одягнений у цивільну одежду.

Недалеко стога большевики з однієї групи розтянулися в розстрільню й затрималися, а друга група розпочала обережний підхід. Чотовий Дим тихо засміявся, побачивши, що прикордонники зробили велику помилку: вони обходили лише один оборіг, не звертаючи уваги на інші, сусідні. Мабуть, НКВД не сподівалося, що під самим його носом зібралася така велика кількість озброєних підпільників. Больщевики вже досягали оборога, як гримнули постріли, і людина в цивільному впала. Разом із нею повалилися на землю кілька прикордонників. Частина енкаведистів зразу залягла, інші, не зважаючи на густі постріли підпільників, стрибками почали оточувати місце засідки.

Чотовий Дим використав те, що ворог не забезпечив своїх флангів, і вдався на допомогу напа-

деним. Зіскочивши з оборога, його друзі залягли й приготовлялися до бою. Дим звернувся до одного з помічників:

— Друже Рок, ви із своїми людьми тримайте під вогнем москалів. Дістаньтеся якомога швидше на край лісу, займіть відповідні позиції і бийте по боячні, щоб аж курилося!

Потім він крикнув:

— Два охотники до мене!

Коли ті стали перед ним, наказав:

— Повідомте негайно всіх ройових, які належать до нашої групи, щоб вони пробивалися до лісу й там приєдналися до нас. Після цього повернетесь до мене.

Охотники зникли і Дим, який командував цілою групою підпільників, знову почав розглядати бойове становище. Двадцять підпільників, очолені Роком, стрибками підсувалися до лісу, інші взяли під сильний вогонь позиції ворога. Большевики розгубилися: одні залишилися на своїх місцях, інші повернули до авт на дорозі. Дим ступив кілька кроків і знову розглянувся довкола. Було видно, як люди Зайчика насідають на ворога, з лівого боку наблизялися два рої групи Дима. Чотовий спокійно вирушив у напрямку лісу.

У лісі до Дима зголосився зв'язковий і сказав, що всі районові повідомлені, і що вони із своїми відділами підходять до призначеного місця. Не було лише групи, якою командував Скала. Від зв'язкового Дим довідався, що група Скали розстрільнею подалася до іншого відтинку лісу. Це затурбувало чотового. Большевики могли заскочити підпільників у чистому полі, бо до обраного Скалою лісу було далеко.

До Дима підбіг ройовий Хмара і зголосив, що над'їжджають большевицькі підкріплення. Здається, що прибули червоноармійські відділи. Дим дав наказ зайняти оборонні позиції.

— Наш ліс дуже великий, — пояснив він. — Не можемо йти в його глибину, бо надто відіб'ємося від кордону. А, подруге, червоноармійці будуть бльокувати ліс. На наше щастя, западає присмерк, тож можна буде протягом якогось часу стримувати ворожий наступ. Потім, як настане темрява, стягнемо потиху рої, і погід ліс, поміж кущами, відійдемо на північ. Там знайдемо зв'язкові пункти й пов'яжемося з »горою«. А далі — рада знайдеться. Головне наше завдання: так відв'язатися від ворога, щоб він того не запримітив. Правда, ніч буде ясна, але кущі на сіножатах дадуть нам прикриття.

Ройові мовчки слухали Дима, виструнчені перед ним, немов перед найвищим начальником.

— Першим піде рій Рока, — продовжував Дим, — а останнім — рій Хмари, бо він найближче до ворога. Коли прийде зв'язковий і повідомить, що рої вже вирушили в дорогу, тоді ви, друже Хмаро, із своїм роем дайте кілька пострілів. Большевики будуть переконані, що ми всі залишилися на місці.

Коли настав присмерк, Дим наказав Рокові вести рій. Зв'язковий пішов повідомляти інших. Рої обережно знялися і вирушили в небезпечну дорогу. З відділу ройового Хмари гринули постріли, а їм у відповідь заторохкотіли аж три большевицькі »максими«. Лісом пішов клекіт, приглушуючи шепрех листя під ногами роя Хмари, який теж вирушив на північ.

Опівночі всі рої групи Дима добилися на зв'язкові пункти й незабаром уже відпочивали в безпечних криївках. Група, яка вирушила із Скалою, не мала такого щастя, бо в дорозі зустрілася з ворожим відділом, мала втрати вбитими й розсипом пішла далі схід у свої організаційні райони.

* * *

*

В ОХОРОНІ ПРОВІДНИКА

Тим часом, крайовий провідник Легенда, відбувши дводенні наради з провідними членами ОУН на Волині, вирушив уночі із Забіякою і Семеном у Сокальщину. Його турбувала думка про долю групи 160 підпільників, завданням якої було непомітно перейти большевицько-німецький кордон.

Друзі йшли полями. Вечір був погідний, світив місяць, супроводячи їх аж до села Торків, де була з'язкова хата. Тут друзі довідалися, що підпільні звели бій із червоними на сіножатях поміж Рождяловом та Андріївкою. На жаль, ніхто не міг оповісти докладніше, з яким вислідом закінчився бій.

— Я передчував, — сказав Легенда, — що буде лиxo. Коли б лише не було втрат у людях. Але ходімо далі, друзі! — звернувся він до Забіяки й Семена. — Підемо попри Ордів у напрямку Виткова, а там побачимо, де зупинимося.

Коли вони вийшли з хати, місяць уже зайшов, і всюди панувала темрява. Підпільні йшли швидко, тож незабаром минули Ордів і дісталися до шляху, що вів на Рождялові. Коли ж підійшли до роздоріжжя, несподівано з темряви почувся крик:

— Стой, кто ідьот?

— Засідка! — шепнув Забіяка.

Друзі прожогом кинулися у другий бік. Але в ту хвилину розлягся сухий тріск, повітря пронизав свист.

— Ракета! — шепнув Семен.

Втікачі припали до землі. Над ними засніло біле сяйво, і в його свіtlі друзі побачили кілька

озброєних напасників, які з рушницями в руках посувалися в їхній бік. Інші вояки стояли на роздоріжжі. Семен відбезпечив рушницю, націлився і стрілив. Несподівано ракета згасла, і темрява стала ще чорнішою, ніж була.

Друзі знову почали тікати, але не відбігли далеко, як спалахнула нова ракета. Гримнули рясні постріли большевиків. Ворогові відповіли рушниці Семена й Забіяки. Ракета знову згасла, і запала темрява. Але тільки на мить. Злетіла в небо третя, і знову залунали большевицькі постріли.

— Ні, так далі не можна грatisя в кота й мишу! — сказав задиханий від бігу Семен. — Не можемо наражувати на небезпеку нашого провідника Ти, Забіяко, краще від мене знаеш тутешні місця і зможеш скоро знайти зв'язок та сковатися. Отже, тікай разом із провідником, а я буду їх стримувати. Потім я теж утечу, але в іншому напрямку.

Легенда мовчав, важко віддихаючи. Його здоров'я не було міцне, і він швидко втомлювався.

Забіяка зловив Легенду за руку, і вони побігли разом далі. А Семен заліг. Почекавши, доки нова ракета освітила небо, він пострілами зупинив на хвилину напасників. Вони залягли і обстріляли місце, на якому лежав Семен. Коли ж ракета погасла, Семен кинувся в протилежний від друзів бік. Він був лютий на себе, бо сім разів вистрілив і не влучив у переслідувачів.

Сяйво ракети знову примусило його впасти на землю. Але коли й ця ракета згоріла, Семен відбезпечив гранату і жбурнув її далеко перед собою. Використовуючи догідну хвилину, він побіг полем. Уже не зважав на ворожі постріли, крики большевиків, а біг зигзагами, немов загнаний заяць.

»Побіжу понад Полове«, думав він, намагаючися забути про втому, »через шосе, а там далі буде видко, куди податися«.

Відбившись від ворога, Семен зупинився недалеко села Полового. Перед ним звивалася бита дорога, якою час від часу проїздли авта. »Большевицька застава напевно вже повідомила про те, куди ми пішли«, вирішив у думці Семен. »Тож завтра треба сподіватися гарячого дня. Шукати-муть нас, як голку...«

Пригинаючись, щоб бути якнайменше помітним, Семен підпovз аж до краю дороги, кількома стрибками перебіг її і потонув у темряві, яка облягла поле. Ішов уже спокійніше, бо наблизався до сіл, де міг знайти допомогу від організаційної мережі й сковатися.

* * *

Третій день очікування без ніякої праці видавався таким нудним, що Семен не міг знайти собі місця в конспіративній квартирі. Він поперечитував усі большевицькі газети, які знайшов у кімнаті, переглянув летючки та друковану на ротаторі »Історію України« й трохи розважився. Історія була добре написана, її міг би читати навіть малограмотний селянин та робітник.

Години тягнулися довго. Семен почав знову нетерпеливิตися, турбуючись долею провідника Легенди та Забіяки. Після обіду він навіть і не зчуся, як заснув. Снився йому гарний сон: він ходить по саду біля рідної хати й зриває доспілі груші. Опісля заходить у глибину саду, де бачить збудований вівтар. Священик править Богослужження, тож Семен починає служити йому за дяка і співати таким гарним голосом, що сам собі дивується...

Стукіт зв'язкового у двері перервав дивний Семенів сон. Зв'язковий мовчики передав йому записку.

Писав Легенда, що в нього все гаразд, що після їхньої розлуки йому вдалося добитися на безпечну квартиру. Дальше в записці провідник наказував, щоб Семен із Забіякою ще сьогодні був коло групи, яка віходить через кордон, а про все потрібне він довідається від Вугляра.

Зраділий Семен ще раз прочитав стрічки записи і відчув у собі радість. Хотілося цю записку зберегти на пам'ятку. Однак, закони підпільного життя подиктували щось інакше.

Він витяг із кишені сірник і підпалив папірець, який скрутівся від полум'я, перетворюючись повільно у сивий попіл, на якому виднілися сліди письма. Семен підставив газету, дмухнув на попіл і висипав його у грубку.

Тоді мовчки, самим поглядом, спітав зв'язкового, що має робити далі.

— Як тільки смеркне, — сказав зв'язковий, — поїдемо кіньми, бо пішки не встигнемо. Дорога далека...

Він не закінчив думки...

Семенові почали виринати в пам'яті пережиті епізоди на кордоні, а разом із тим щось тривожне він відчув у своїй душі...

Сумерк осіннього дня вже витискав денне світло, коли Семен із зв'язковим вирушили в дорогу. Ішли мовчки через городи за село. Потім пішли вигоном поміж кущі, на яких де-не-де ще трималося листя.

Семен у темряві спостеріг силуети коней. Підійшов біжче й упізнав Забіяку. Стало веселіше на душі. Він приспішив ходу і стиснув простягнену руку Забіяки. Стояли мовчки і радісно дивилися один одному у вічі.

— Коли вибухла граната, — почав Забіяка, — я сказав провідникові, що це була твоя... Правда?

— Так, — відповів Семен.

— Ми тоді вже були коло Виткова й готовувалися

переходити через шосе. Богу дякувати, що все щасливо закінчилося. А тепер, друже Семене, поїдеш із цим другом, — показав він на чоловіка, який мовчкі тримав поводи двох баских коней. — О дев'ятій має бути вже ціла група. Там чекатиме Бугляр і доручить тобі пошту.

Забіяка замовк, потім додав:

— Семене, моя рука до границі є щаслива... Пам'ятай, що цим разом у групі є загартовані підпільники, добрі військовики, озброєні по зуби. Вони зметуть усе, що стане на дорозі...

— Скільки людей у групі? — спитав Семен.

— Точно не знаю, але близько сотні буде. Одна частина під час бою пішла в ліси в напрямі Кам'янки, а далі поділилася на малі групки. Вони подалися на схід. Там багато бережанців. Це такі, що не пропадуть дешево... Але ви, Семене, відвороту сьогодні не маєте. Ви мусите бути ще цієї ночі за Бугом.

Семен міцно потиснув руку Забіяки і вискочив на коня. Зв'язковий уже сидів на другому коні, і вони рушили.

Через сіножать їхали легкою ристю, потім звернули на ріллю і приспішили біг. Семенів кінь виридався вперед, але треба було, щоб першим їхав зв'язковий, і він цілий час його стримував. Їхали, може, за дві години, спостерігаючи обабіч світла сіл, назви яких Семен не знав. Згодом побачив, що вони під'їздять до якогось гайку. Але це було кладовище. Вони звернули ліворуч, і коні ступили на твердіший ґрунт пільної доріжки.

Їхали доріжкою. Із коней почала йти пара, кінський піт покривав шерсть і перетворювався на мило.

Перший вершник стримав коня. За ним зупинив і Семен. Звідкілясь почулося легке нявкання кота, у відповідь на яке зв'язковий занявкав також.

— Ми вже на місці, — сказав він.

Зіскочили з коней, і в цю ж мить до них підійшло двоє людей.

Семен упізнав Вугляра, підійшов до нього і, виструнчившись, привітався.

— Ось мішечок із поштою, півголосом сказав Вугляр. — Треба поспішати, все готове, чекають лише на вас.

Сховавши пошту, Семен мовчки потис руку Вугляра. Праворуч у темряві він побачив гурт людей. Вугляр сказав до котрогось із них:

— Цей друг іде з вами, — а потім додав: — Вперед! Щасливо!

Група, поділена на рої, вирушила в дорогу. На місці залишився Вугляр. Він стояв і дивився в темряву, доки в ній не затихло останнє відлуння кроків. Час від часу в тому напрямі, куди пішла група, над кордоном злітала палахкотлива ясна ракета...

Уранці Вугляр на своїй конспіративній квартирі отримав від чотирьох розвідувальних пунктів організаційної мережі чотири записи. Усі вони були подібні змістом: о четвертій тридцять на кордоні був бій...

Тоді він, схвильований, дрижачою рукою заходився писати звіт для Легенди:

»Група пробоєм перейшла на другий бік Бугу. Бій тривав сорок хвилин, були вбиті по нашім і ворожім боці, кількість жертв покищо не подана...«

* *

*

Грицько Дубик у суботу не працював, тож вибрався до Андрія. Вийшовши з хати, вирішив обрати дорогу попри колгосп, щоб оглянути його. На дворі росив дощик, небо заволоклося сірими

осінніми хмарами. Колишній панський сад належав тепер до колгоспу, і Грицько з цікавістю розглядав його. Плотів уже не було, на стежках лежало сухе листя та бур'яни, галузки дерев никли поламані, а з їхніх цурупалків котилися слізми дощові краплини. На бувшому фільварку Грицько побачив колгоспний інвентар. Кілька десятків возів, плуги, борони й інший реманент мокли на дощі. Грицькове серце господаря стиснулося з болю: »Що буде з тих возів, коли вони так постоять на дощі й снігу взимку?«, подумав він і приспішив кроки, щоб не бачити колгоспного капарства.

Пригнічений думками, Гриць зайшов до хати Андрія, де, крім нього, застав Івана та якогось літнього, незнайомого чоловіка.

— Оце, Грицьку, переселенець із-над Сяну, наша людина, — сказав господар хати, показуючи на незнайомого.

Грицько Дубик привітався з переселенцем і промовив:

— Чув я, що на місце вивезених на Сибір польських колоністів привезено якихось людей. Ви самі звідки?

— З-над самої границі, з-над Сяну, — відповів старий.

Андрій налив чарки і попросив гостей випити:

— Випиймо за нашого нового гостя з-над Сяну!

Старий посміхнувся, подякував і почав скаржитися:

— Знаєте, ніде не є так добре, як там, де чоловік народився, зріс і вік прожив з родиною, де залишилися сліди дідів і прадідів. Але нашу землю розділили границею, а все село виселили...

— Не журіться, — потішив Андрій, — і тут не пропадете.

— Не пропадемо, то правда, але тяжко на серці. Як тільки вони, оті більшевики, прийшли до

нашого села, то зразу настало лиxo. Насамперед казали нам обрати голову сільради. Ми вибрали бідного, але чесного українця. Та він не сподобався тим, що були в районі. Вони казали нам обрати іншого, але ми не хотіли. Тоді прикордонники, які заквартирували в селі, почали нам погрожувати.

Старий замовк і тремтячою рукою намагався прикурити цигарку. Прикуривши, він смачно потягнув кілька разів, а тоді продовжував:

— Потім поміж громадою та москалями в нашому селі виник інший спір: за церкву. Прийшла вістка, що вони хочуть забрати нашу церкву на якийсь військовий склад. Про це не говорилося відкрито, але на церкву ще минулого осені наклали великий податок. Люди зібрали гроші й заплатили. А тоді вони, по новому році, казали заплатити ще більший податок. Нарід із трудом склав ті гроші, а коли після жнив його оподаткували втретє, то вже не було сили заплатити ані гроша. Тоді большевики дали нам реченець і проголосили, що закриють церкву, якщо не заплатимо податку на час. Перед закриттям церкви приїхав до нашого села священик, василіянин, отець Назарко, щоб відправити останню Службу Божу. До церкви прийшли люди з усього села, як ніколи. Отець довго говорив таку проповідь, якої в селі перед тим ніхто ще не чув, не чули такого проповідника й древні мури нашої церкви...

Старий нишком обтер слізозу, що непрохана покотилася по його обличчі. Грицько Дубик й Андрій мовчали, але видно було, що і їх схвилювала розповідь старого чоловіка.

— Нарешті отець Назарко забрав Найсвятіші Тайни і сказав, що повезе їх із собою, а церковні мури залишаться самі, без живого Бога, — розповідав далі старий. — Люди почали плакати, як на похороні, і здавалося, що й стіни та образи плачали разом із нами.

Цигарка погасла. Старий довго черкав сірником, щоб знову її прикурити.

— А скажіть, що нового у ваших сторонах біля кордону? — запитав старого Андрій. — Як живуть наші люди під німцем?

Переселенець розвів руками, немов би хотів сказати, що не знає про це, але відповів:

— Та-а, як вам сказати... Про їхнє життя за кордоном я не знаю, але чув, що взуття й убрання їм не бракує, хоч Гітлер веде війну. А ще казали, що по селах, які по німецькому боці, наші люди організуються, головно молоді хлопці. Потаємно роблять навіть військові вишколи, готуються до якоїсь війни чи революції... З нашого села хлопці теж ходили заграницю і кажуть, що ніхто нам не дасть незалежності, треба самим вибороти її...

— А певно, — погодився Андрій, — задурно нема нічого. Тож дивіться, коли якийсь господар разом із своєю родиною добре господарював, то мав у селі пошану, з ним рахувалися, цінили його думку. А котрий був нероба, зубожів та ходив позичати гроші й просив хліба, то ніхто такого не поважав. Так і з народом. Коли він дурний і бідний, неорганізований, лише плаче й нарікає на свою долю, то сусіди з нього сміються. А наші сусіди то цілими віками дбали про те, щоб наш народ був бідний і дурний. Бо їм легше панувати над ним. А в нас є сила, тільки використати б її для нашого добра! Треба, щоб наша молодь починала надробляти те, чого не вміли зробити батьки...

Грицько Дубик схвально кивав головою. Він і сам докинув кілька слів:

— Ану, скажім собі широко, скільки в нашему селі таких, які дали б гроші на національні цілі, або скільки таких, що згодилися б прийняти на ночівлю наших підпільників? Таких дедалі меншає,

бо почала розплоджуватися всяка погань, підлабузники, які колись вислуговувалися перед поляками, а тепер перед москалями... Треба б їх вогнем випалювати...

Грицько раптом замовк, бо ріпнули хатні двері й до кімнати ввійшла жінка Андрія з маленькою донею.

Побачивши гостей, господиня привіталася і з докором звернулася до чоловіка:

— А чому ж ти не приймаєш гостей і не даси їм щось перекусити? Напуваєш самою горілкою...

Андрій узяв дочку на руки й підморгнув до Грицька:

— От, бачите, тиждень вибиралася до куми, я думав, що вона там просидить до вечора, а вона вже й прийшла.

Грицько Дубик попрощався з усіми, виправдуючись, що мусить ще до інших забігти, й вийшов з хати, наказуючи:

— Пам'ятайте, що нам треба так робити, як говорили...

* * *

СУТИЧКА У ЛЬВОВІ

Від Жовківської рогачки до міста плив потік перехожих, які прямували на базар. Люди з підльвівських сіл ішли пішки, несучи на плечах вузлики з різними сільсько-господарськими продуктами, сподіваючися, що за них вимінять необхідні для життя речі.

У тій людській гущі йшли два молоді хлопці — Тарас Галайда і Мадяр, які своїм зовнішнім виглядом нічим не відрізнялися від інших селян. На плечах вони теж несли якісь невеличкі клуночки. Переходжі не звертали на них уваги, думаючи, що хлопці йдуть до Львова, щоб заробити або побувати на базарі. Ніхто не здогадувався навіть, що ці два хлопці — члени ОУН, тієї бойової організації, яка боролася за волю свого народу, за те, щоб ці бідні люди не йшли десятками кілометрів пішки за кусником мила чи шматком матерії на сорочку.

Тарас уважно роздивлявся довкола, відчуваючи на душі незрозумілий неспокій. Йому пригадалося, як він відходив закордон, будучи делегатом на Великий Збір ОУН. Згадував він і вчорашню нараду, думав про те завдання, яке мав виконати. Але тривожне почуття не покидало його.

Він звернув із Жовківської вулиці направо, а за ним помалу пішов і Мадяр. Дійшовши до вулиці Соняшної, Тарас Галайда побачив на розі середнього віку коминяра, який тримав у руці довгий дріт з щіткою, а на плечі скручений шнур та дві залізні кулі. Порівнявшись із ним, Тарас запитав його, як можна ввійти до театру.

— А ви звідкіля? — поцікавився коминяр.

— З Грицівки.

— Шість! — прошепотів коминяр.

— Шістнадцять! — відповів Тарас.

Обидва вони ввійшли в браму найближчого дому, а за ними Мадяр. Тут Тарас швидким рухом передав коминяреві невеличкий пакуночок. Коминяр подав Тарасові руку й пошепти сказав:

— Слава!

— Слава! — прошепотів Тарас.

Коминяр похапцем відійшов, а двоє друзів звільна попрямували за ним.

— Підемо Городецькою в напрямі головного

двірця, — сказав Тарас і завернув в іншу вулицю.

За ним пішов Мадяр на віддалі п'яти метрів. Вулицею час від часу проїжджали військові авта, переходили, поспішаючи, люди із сумними, зажуреними обличчями. Біля крамниць стояли довгелезні черги, за якими пильнували міліціонери.

Коли перед очима Тараса виринула понура тюрма Бригідки, неспокій, який хвилював бойовика, ще збільшився. Мимоволі в пам'яті виникли образи з того часу, коли польські поліції привезли були його закутого в кайдани й кинули до камери цієї тюрми, де було багато таких, як він. Тепер тюрма знову переповнена, багато в'язнів сидить за ту саму справу, лише »господарі« тюрми змінилися.

Тарасові хотілося відійти якнайдалі від неприємного місця. Він приспішив ходу, глянув перед себе і раптом побачив знайоме обличчя. Так, то був Пінкас Грубер, з яким Тарасові доводилося разом сидіти у польській тюрмі. Тепер Пінкас мав на собі уніформу советського міліціонера. В Тараса серце забилося сильніше. Пінкас сидів за комунізм і часто сперечався з ним на ідеологічно-політичні теми.

Тарас хотів минути Грубера, думаючи, що той не впізнав його, коли почув голос:

— Онишкевич! — ніби з радістю сказав Пінкас і простяг Тарасові руку.

— А, здоров був! — відповів Тарас, намагаючись надати своєму голосові байдужого тону.

— Ну, чия взяла, Онишкевичу? — гордо запитав Грубер. — А ти далі думаєш про націоналізм? Я тебе зразу впізнав. Таких, як ти, я вже багато відпровадив на вулицю Дзержинського ...

Тарас пронизав Пінкаса гострим поглядом, але спокійним, зрівноваженим голосом сказав:

— Я тепер працюю бухгалтером у колгоспі, мені ніколи займатися політикою ...

Пінкас схидно засміявся.

— Покажи мені свої папери, Онищкевичу! — сказав він тоном начальника.

— Хіба ти, Пінкасе, мене не знаєш? — пробував жартувати Тарас. — Навіщо тобі мої документи?

Пінкас нервово відкрив кобуру і витяг нагана.

— Я тебе арештую. Ходи zo мною!

— Ну, так стривай трохи, — відповів Тарас, — я тобі покажу документи, бо кудись ходити не маю часу.

Він сягнув рукою під короткий плащ, у спідню кишеньку блюзи. Його пальці цупко обняли рукоятку пістоля, а малій палець посунув забезпечник.

«Вихід із ситуації неприємний, але єдиний», подумав Тарас, висмикнув пістоля і влучним пострілом у голову поклав Пінкаса на землю. Потім, не гаячись, миттю перебіг на другий бік вулиці.

Коли гримнув постріл, і міліціонер упав на землю, Мадяр побачив, що коло нього стойть чоловік у кашкеті з синьою обвідкою. Чекіст вихопив нагана й прицілився у спину Тарасові. В ту ж мить Мадяр вистрілив із своєї дев'ятки, рука чекіста опустилася вниз, тіло пожилилося й помалу повалилося на землю. Тоді Мадяр біgom кинувся через вулицю. Тараса він уже не бачив, бо той встиг сковатися в бічну вуличку. З протилежного боку вулиці на Мадяра посипалися постріли. Це стріляли два військовики. Мадяр нечув болю, але його раптом пройняла гаряча хвиля і потемніло в очах.

Холодний камінь, до якого доторкнулося обличчя Мадяра, протверезив його з мlosного стану. Мадяр намагався відчепити гранату, щоб розірвати себе, але знову втратив свідомість. Його зразу ж оточили люди в синіх шапках, забрали на авто й повезли.

Тарас Галайда з розгону вгнався у відкриту

браму дому, перебіг через подвір'я, стрибнув через низький мур і знову опинився на якомусь подвір'ї. З нього він вийшов на вузеньку вуличку й, зорієнтувавшись, куди йому йти, пустився шукати будинок із відомою йому адресою.

На вулицях рух авт збільшився, відчувалося, як зростає тривожний настрій. За півгодини Тарас був біля дому, в якому міг знайти захист. Двері відкрив старий приятель. Побачивши схильоване обличчя Тараса, він запитав:

— Що, може, поранений? Що сталося?

— Ні, але не знаю, що сталося з моим другом, з яким я йшов сюди. Будь такий добрий і піди на вулицю Городецьку, може, дещо розвідаеш.

Приятель надягнув плащ і вийшов. Але по короткому часі він повернувся.

— Погано, Тарасе, — сказав він, — увесь вуличний рух стриманий, трамваї не їдуть, енка-ведисти контролюють на вулицях кожну людину. Вулиці наче вимерли, ніде ні душі.

Тарас нервово перейшовся по кімнаті.

— Але ж я мушу ще сьогодні вийти з міста! — сказав він нетерпляче.

— Сядь, Тарасе, заспокойся. Рада знайдеться. Не втрачай нервів.

Тарас здивовано поглянув на приятеля: »При чому тут нерви?«, подумав він. « Я не нервуюся від страху, але мене турбует доля Мадяра. То ж дитина села, міста не знає й може пропасти. А та стрілянина, яку я чув, коли вже був у брамі, дуже непокоїть мене . . . «

Він підйшов до столика, на якому стояла коробка з тютюном, скрутлив цигарку. Закуривши, сів на стілець, обводячи поглядом кімнату. Це була типова студентська домівка: невеличка, вбога, але чиста. Тільки книжки лежали розкидані.

Приятель відчував душевний стан Тараса, тому веселим голосом намагався розважити його:

— Пригадуеш собі, Тарасе, той час, коли ми в тебе на вакаціях ходили поза Угнів і ти плекав фантастичні пляни, як прогнати поляків із наших земель?

На Тарасовому обличчі з'явилася усмішка. Він кивнув головою.

— Пригадую. Ми були тоді в шостій гімназіальній, і я дивився в той час на нашу боротьбу очима угнівця і львов'янина. Від Угнова до Львова самі українські села, тисячі українських патріотів, а польської поліції було дуже мало. Тож я мав переконання, що вистачить однієї ночі, щоб винищити всіх польських посілак і прийти зробити порядок у Львові. Але чи не мислили так інші?

— Цікаво, Тарасе, як ти тепер думаєш? — запитав приятель.

Тарас випустив хмару диму, зціпив зуби й зморщив чоло. Потім усміхнувся до друга:

— Чи пригадуеш, як колись у Равських лісах ми налізли на велике муравлисько, заввишки у зріст людини? Його будували мільйони мурашок: кожна з них несла матеріал на будову. Тисячі з них загинули, поки мурашник був збудований, бо топтали їх ноги перехожих людей, заливали дощі і розкидала буря. А сьогодні, коли бачу в уяві нашу боротьбу, мені пригадується оте муравлисько. Ми також мурашки, але людські, ті, які намагаються збудувати для себе гніздо — незалежну державу, і кожний із нас робить те, що може. Однаке, щоб нарешті закінчити будову, нам треба розворушити ціле муравлисько, мільйони українців...

Приятель мовчав, а Тарас, докурюючи цигарку, говорив далі:

— Наша особиста доля — така сама, як у тих мурашок, що будували своє муравлисько: нас чавлять обставини, бурі й негоди, життя цілого нашого народу і його долі. Але хотілося б, щоб

тоді, коли ми згинемо, на наше місце прийшли сотні й тисячі інших, бо лише тоді будемо ближче до мети...

— Так, Тарасе, — тихим спокійним голосом відозвався приятель, — нас замало, але кількість борців зростає з кожним днем, нарід прокидається з колишнього збайдужіння...

Тарас рвучко підвісся з крісла, кинув недопалок цигарки в піч і швидко запитав:

— Які твої успіхи серед студентів із східних земель України, присланих до Львова?

Приятель насупився, потер підборіддя і шепотом відповів помалу, немов підбирав кожне слово:

— Знаєш, Тарасе, це не така проста річ, як могла б видаватися... На західні землі привезено спеціальний тип українця, перевіреного, партійно надійного, чимало старших віком. На мою думку, важко шукати серед них добрих патріотів України. Багато з цих прибулих мріють лише про те, як досягти особистої вигоди. Вивчивши партійні речення, вони повторюють їх на кожних зборах і засіданнях... Можливо, що не один із них шукає компромісу з власною совістю, бо такі дуже пиячать. Але мушу сказати, що молодь, яка приїхала зі східних наших земель, це — інша справа. Вона зустрілася тут з іншим світом, новими людьми й новими думками. Серед них є ряд гарних хлопців, здібних, які вчаться й починають шукати правди. Вони люблять Україну так само, як ми, але інакше її розуміють...

Тарас із зацікавленням слухав приятеля.

— Вже протягом кількох місяців ми цікавимося одним письменником, який є головою місцевого комсомолу. Він перечитав »Історію України« і майже всі політичні твори, видані в Західній Україні. Кажу тобі: він перетворюється душою не тижнями, а днями!.. Це буде великий набуток для нашої боротьби, таких треба б нам більше.

— Чи це той, із котрим має зустрінутися Легенда? — запитав Тарас.

— Так, Йосип Позичанюк.

— Хай вам Бог помагає. Але треба вважати, щоб не напоротися на провокатора.

— Ні, за нього вже тепер можу ручитися, — запевнив приятель.

— Мені пора йти, — сказав Тарас, глянувши у вікно, де западав присмерк. — Думаю, що ще побачимось, бо за кілька днів я відходжу закордон.

Друзі міцно стиснули один одному руки й простилися поглядом.

Тарас вийшов і зразу ж пірнув у сутінки вечора, а його друг ще довго стояв у темній кімнаті, спостерігаючи, як білими смужками засвічувалися за вікном вуличні ліхтарі.

* * *

*

ЗИМОВІ ПРИГОТОУВАННЯ

Члени й симпатики ОУН у селі В. знали, що відбувається яксь знаменна подія, бо вже другий день мусіли вартувати навколо села, бачили, як ночами заходять чужі люди, відчували напружений настрій, що позначався у розмові із зверхником. І хоч вони мерзли на варті, бо зима випала люта, морозна й сніжиста, проте раділи, що »щось робиться«, й охоче йшли звітувати про свої спостереження з нормального життя в селі.

Володимир Фединишин вислухав звіти вартових, допитуючися, чи ніхто не виїжджає із села або чи не заходили в село якісь підозрілі люди.

Поладнавши справи, Фединишин відійшов до хати, в якій уже протягом двох днів відбувалася організаційна відправа з участию обласних провідників і кількох членів крайового проводу разом із Легендою.

Хата де відбувалися сходини, належала до гайового, який виїхав на кілька днів до знайомих і передав опіку над своїм господарством Володимирові. План організаційних сходин був так добре опрацьований, що нікому й на думку не спадало цікавитися хатиною гайового, коли господаря не було вдома.

Увійшовши в сіни, Володимир Фединишин побачив Степового-Кравчука, який розмовляв із двома дебелими охоронцями. Степовий мовчки показав Володимирові на хатні двері. Фединишин зрозумів, що його там ждуть. Він відчинив двері і непомітно прослизнув крізь них до кімнати. Біля стола стояв Легенда, промовляючи до зібраних. Чорний жмут чуба спадав йому на чоло, а невеликі, теж чорні, очі, уважно вдивлялися в задуманих присутніх — десяток молодих і середнього віку друзів.

— Большевики намагаються приневолити наш народ навіть думати всупереч його природним інтересам, — говорив Легенда. — Але самої нашої правди замало. Нам треба боротися проти большевицького насильства, треба вчитися й вчити та переконувати інших, щоб їх не обдурила Москва так само, як обдурила була ті людські маси, які робили для неї революцію заради свободи й землі...

Володимир, що стояв у кутку біля дверей, закарбовував у своїй пам'яті кожне слово провідника, думаючи при тому: »Дурного можна обдурити, а тому треба вчитися й вчитися«,

— На цьому, друзі, я закінчив свої відповіді на питання, — говорив Легенда, — і закриваю нашу відправу. Під кінець ще одно: зберігайте якнайбільшу конспірацію, бо ворог докладно вивчає всі наші ходи й поступування. І не марнуйте зимових місяців: усі нащі члени, кандидати й наша патріотична молодь мусять використати цей зимовий час на поглиблення свого знання, бо це є запорукою, що ми переможемо ворога фізично та духовною силою...

Крайовий провідник підійшов до Володимира Фединишина й шепотом сказав до нього:

— Треба, друже, мати приготованих і добре законспірованих десяток хат, таких, як оця, і щоб про них ніхто не смів знати, крім вас. Тими хатами можна користуватися лише з моого доручення або з доручення Степового. Приготуйте їх, і не лише у вашому селі. Про криївки ви мені говорили — про них теж ніхто не сміє знати...

— Так! — погодився Володимир.

Легенда усміхнувся до нього.

Цього друга він знов іще з часів перебування в польській тюрмі, де й почав підготовлювати його для революційної праці.

Учасники зборів непомітно зникали з хати, прощаючись між собою і зі своїм провідником Тихеньким:

— Слава Україні!

Надворі лютувала метелиця. Вона хоч і дошкуляла підпільникам, але і берегла їх, замітаючи їхні сліди.

* * *

Зима була сувора, великі снігові примушували всіх сидіти в хаті. Праця в лісі припинилася, а

тому секретар районового партійного комітету видав наказ, що населення мусить використати зимовий час на вивчення політграмоти. Зроблено натиск на агітаторів, щоб вони збирали кожного вечора людей і вивчали з ними сталінську конституцію. Кожної п'ятниці відбувався мітинг для населення цілого села. На ці мітинги приїжджали важливіші начальники з району: секретар райпарткому, прокурор та інші. Серед селян виникло обурення, всім осточортіли мітинги, безконечні, нудні й брехливі промови, вигуки доповідачів й облудні слова про »народну конституцію«.

Виконуючи доручення ОУН, сільська молодь ходила на мітинги, щоб не привертати на себе зайву підоозру. Але серцем вона була при іншій праці, на інших сходинах. Вона потайки відвідувала місця організаційних сходин, училася, захоплювалася підпільними виданнями. Збереження сувереної конспірації обманювало ворожі вуха й очі, й окупанти заспокоювалися: мовляв, їхній вплив і комуністичне вчення знаходять придатний ґрунт у серцях західноукраїнської молоді.

Володимир Фединишин пильно стежив за працею членів ОУН. Його спочатку турбувала думка, що через снігові і морози не вдасться провести цілого вишкільного курсу, як це заплянував провід. Але потім він із радістю ствердив, що пильна праця й наполегливість друзів перевершили всі його сподівання.

Іншою турботою Фединишина була поведінка НКВД. Ворог знов або, принаймні, здогадувався, що серед української молоді не так спокійно, як здається. Він наполегливо шукав шляхів, щоб продістатися до тих таємних гуртків, які напевно існували всюди й вели націоналістичну працю. Енкаведисти гарячково шукали українських підпільнників, і Фединишин був переконаний, що раніше чи пізніше ворогові пощастить віднайти

бажаний слід. Але він утішав себе, що незабаром прийде весна, й тоді ситуація покращає. Чимало організаційних завдань можна буде виконувати в інших осередках, а навіть у лісах, серед торфовищ і т. д., куди людська нога не заходить. Видатніших і трохи розкошніших членів можна буде перевести з дотеперішнього місця в інші райони, замести за ними сліди.

Сповнений надії, Володимир Фединишин зустрівся зі своїм добрим другом Сурмачем, який прибув іздалекої дороги. Вислухавши новини та побоювання Володимира, Сурмач сказав:

— Цей «спокій» чекістів та їхня «добрість» до нашої молоді мене таки тривожать. Бож вони, звичайно, не сплять, ані не сидять, згорнувши руки, а завжди, безперервно вивчають нашу тактику, наші методи боротьби й оточують нас повільним, але тутим колом шпигунства. Прізвища тих, які були арештовані, а потім звільнені, ми знаємо. Знаємо також тих, що підписали в НКВД заяву про співпрацю. Відомі нам прізвища добропільних сексотів у нашему районі. Маємо дані і про тих, котрих не арештовано, а примушено доносити погрозами. Звідкіля ми про все це знаємо? — риторично запитав Сурмач і, не чекаючи відповіді, оповідав далі: — Було багато таких чесних, що, погодившись на вимоги енкаведистів, зразу повідомили нас про це. Але є й така погань, що не призналася, а мовчки й добросовісно виконує завдання чекістів...

— Що ж діяти в таких випадках? — запитав Володимир.

Дарма, що Сурмач був молодший за нього, але Фединишин цінів його за швидкість думки та великі здібності викривати штуки чекістів. Тому й тепер ждав від друга задовільної відповіді.

— Що робити? — перепитав Сурмач. — Насамперед нам треба дотримуватися найсуworішої

конспірації. Член повинен знати лише свою ланку, більше нікого. До цікавих симпатиків треба пильно приглядатися — ось найконечніші засоби самоохорони...

Сурмач вийняв записку і передав її Фединишеві.

— Це адреса Семенового брата Петра, який учається у Львові, — пояснив він. — Семен добре його підготував, а що хлопчина з головою, то з нього будуть люди. Відходячи за Буг, Семен, просив відвідати його брата, коли той буде на вакаціях у дома, але не давати йому ніяких організаційних доручень. Провідник, мабуть, знає про Петра й домагається, щоб берегти його та дозволити йому вчитися.

Фединишев дбайливо вклав записку у записну книжку й заховав її у спідню кишеню піджака. Потім з усмішкою глянув на друга й попросив:

— Ти мав змогу бувати з нашими людьми, які цікавляться світовими подіями, тож розкажи. Я тут загблиений у наші справи, тому нічогісінько не знаю. Зрештою, радіоапарата нема, щоб слухати закордонні авдіції, а сам знаєш, про що пишуть большевицькі газети...

Сурмач замислився, заклав великий палець у петлицю піджака й почав ходити по кімнаті. Фединишев водив за ним поглядом і терпеливо чекав.

— Та я чув багато цікавих новин, — почав Сурмач, — але не сподівався, що хтось буде мене про те питати, то й не знаю, чи спроможуся все переказати... Відомо, що від вересня минулого року німці почали таємно готуватися до війни проти большевиків. Про ці готовування знаємо ми, знають і большевики. А топографічні поміри, що їх робили червоноармійці до пізньої осени, та будова укріплень здовж кордону — вказують на подібну підготову до війни й із большевицького

боку. Поїздка Молотова до Берліну звичайний дипломатичний крок... На світових фронтах теж пожвавилося: англійці розпочали наступ в Африці, у січні звільнили від італійських військ Абесінію, і Гайле Селасіє повернувся до своєї батьківщини. Першого березня Болгарія уклала договір із Німеччиною, і німецькі війська ввійшли в цю країну...

Сурмач замовк. Настала тиша, що її після хвилини порушив притишений голос Фединиціна:

— А як, на твою думку, поставляться до нас німці? Чи будуть нашими союзниками, чи окупантами?

Крива посмішка з'явилася на обличчі Сурмача. Він хвилину помовчав, тоді сказав:

— Наші провідники теж ставлять перед собою це питання, друже. Маємо вже добрий досвід із Карпатською Україною, тож треба бути приготованим на те, що таки доведеться воювати з Гітлером. Одне певне: війна швидко не скінчиться, бо може встрягнути в ній Америка. Для нас було б найкраще, якщо б Гітлер розбив Сталіна, а потім його поставили на коліна Америка з Англією...

Фединишин засміявся.

— Бажання гарне! — погодився він. — Але чи не думаєш, друже, що тоді Англія могла б допомогти Польщі знову окупувати наші землі?

— Якщо в нас буде добра армія, — відповів Сурмач, — то свое оборонимо. Але я боюся, чи ми встигнемо провести належну підготову? Правда, ми робимо все, що можемо, але, на жаль, роблять тільки молоді. А де ж старші громадяни? Всі вони пасивні, байдужі, лише одиниці йдуть із нами... Та, дастъ Бог, вибухне війна, а з нею прийде надія на вільне життя, то й старше громадянство стане по нашему боці. Бож не для себе працюємо, а для всього народу, для наших батьків і матерів, для їхнього країного життя...

Прихмарене обличчя Сурмача раптом розпогодилося. Він простяг руку другові.

— А все таки тіщуся, що йде весна. Коли зазеленіють наші ліси та сіножаті, то вилізemo з темних горищ, клунь, задушливих хаток! — сказав він весело. — А тепер мені пора йти...

* * *

КІНЕЦЬ ЧЕКІСТА

Сонце перемагало зиму. Вона плакала великими слізами, що скапували з селянських стріх, текли струмочками по сіножатях, темніли в калюжах та вибоях доріг. На подвір'ї грали цілі рої мушви. Крайовий провідник Легенда, який стояв коло вікна в чистенькій кімнаті, задивився на їхню гру й не дочув запитання свого друга Степового-Кравчука. Степовий замовк, глибоко задумавшись. Почекувши стук у двері, він, одначе, стрепенувся, немов прокинувся з глибокого сну. В кімнату ввійшов низькорослий, широкоплечий чоловік з округлим обличчям і чорним кучерявим чубом. Прибулий вистунчився перед Легендою і зголосив своє прибуття.

— Є новини? — спитав Легенда, простягаючи руку до прибулого.

— Усе спокійно! — відповів прибулий.

— Показуючи рукою на стілець, крайовий провідник попросив гостя сідати, а тоді звернувся до Степового:

— Два тижні тому організаційний суд присудив на кару смерти майора НКВД Козлова. Сьогодні друг Вовк зреферує нам справу докладніше, ю ми вирішимо, що робити — чи вирок затвердити, чи покищо відкласти.

Степовий мовчки кивнув головою на знак згоди. Легенда попросив Вовка представити справу. Той почав говорити:

— Про існування майора Козлова ми довгий час не мали ніяких відомостей. Щойно наші в'язні, які вийшли з тюрми, докладно нам розповіли про нього. Він посідає відповідальне становище в обласному управлінні НКВД, ніколи не виступає публічно, тож і був невідомий. При цьому мушу сказати, що наші відомості де в чому суперечні. В одних говориться, що Козлов із заступника став фактичним керівником — обласним начальником НКВД. Згідно з іншими вістками, — він начальник слідчого відділу обласного управління. Всі арештовані члени ОУН були ним допитувані і твердять, що він дуже знущається над в'язнями, з насолодою мучить їх, а головно українців, кажучи при тому: «Я вам дам Україну!»

— Від кого ці інформації? — запитав Легенда.

— Троє звільнених українців принесли інформацію, що коли чотирнадцятьох затриманих наших людей у в'язниці допитували чекісти в ранзі сержантів та лейтенантів, то арештовані трималися міцно й ні в чому не призналися. Коли ж слідство перебрав Козлов, він замордував щістьох наших друзів під час допитів, а двоє збожеволіли. Звільнений із тюрми поляк Кришевський, який підписав заяву, що співпрацюватиме з НКВД, розповів на волі про свої переживання, а тоді поповнив самогубство. Він, між іншим, згадав про долю члена ОУН із Сокальщини. Ми устійнили, що тим членом був друг Ведмідь, районовий ОУН із села Рожджалова.

Почувши псевдо »Ведмідь«, Легенда пригадав друга й зціпив зуби. А Вовк розгорнув папірець і сухим голосом почав читати списані зізнання згаданого поляка:

»Того вашого члена ОУН посадили в мою камеру. Він був страшенно побитий, але кожної ночі його кликали на допити. Його там мучили. Він мешкав коло кордону, тому, якщо б заломився, міг би дечого багато розповісти слідчим. Допитування проводив слідчий Ломакін, а опісля Кравченко. Але вони не мали успіхів, і тоді слідство перебрав у свої руки Козлов. Протягом кількох ночей ваш друг мусів стояти під стіною, а Козлов наказав світити йому лямпою в очі так, що в'язень утратив зір. Час від часу Козлов бив вашего члена ногою в живіт, а коли той падав на землю, толочив його ногами, промовляючи: »Я тобі дам Україну!« Четвертого дня в'язня принесли непритомного до моеї камери. Коли він очуняв, попросив: »Якщо комусь із вас пощастиТЬ вийти живим на волю, хай перекаже, що мене мордував Козлов.«

Вовк відклав картку паперу й тремтячими пальцями сягнув по інші. Обличчя Легенди потемнішло, він заскреготів зубами. Степовий-Кравчук сидів, ніби скам'янівши, тільки на його чолі з'явилися краплинки поту.

Вовк знайшов другу записку й тремтячим голосом почав читати про те, як Козлов мучив в'язня-священика. Він глузував із нього, кажучи: »Хай твій Бог зробить чудо і дасть тобі напитися води. Підпиши те, що я тобі казав, і я допоможу тобі краще за Бога!«

Вовк скінчив. Легенда глянув на Степового. Той почав говорити рвучким голосом.

— Раніше я думав, що треба спіймати Козлова і переконати його, що ми можемо зробити з ним все, що хочемо, а тоді пояснити йому мету нашої боротьби і пустити на волю. Мені здавалося, що

в прощенні куди більше сили, ніж у карі. Тепер я тієї думки, що цього злочинця треба покарати якнайсуворіше.

Легенда спокійно, але рішуче сказав:

— Організаційний присуд затверджуємо, а ви, друже Вовк, відповідальні за його виконання. Присуд треба виконати якнайшвидше.

Вовк стан наструнко й відповів:

— Так, наказ буде виконаний! Дозвольте відійти.

Після відходу Вовка Степовий, заспокоївши своє хвилювання, звернувся до Легенди:

— Вчора я докладно переглянув звідомлення з наших областей, які інформують про те, що Москва пересуває на Захід велику кількість війська. Виходить, що війна може вибухнути швидше, ніж ми того сподівалися. Нам треба зробити нові пляни, враховуючи нову ситуацію. Може, викликати військового референта?

— Не треба, — відповів Легенда. — Я з ним зустрінуся за кілька днів. Крім того, в наших плянах можуть бути тільки незначні зміни. Треба буде стягнути підпільні боївки в більші масиви лісів. Людей із Равщини й Угнівщини підтягнути ближче до Львова, а зі Сокальщини перекинути наші сили в ліси біля Бузьку або під Броди. З Володимирщини можна б вийти аж на Полісся, там, де минулого року були наші вишкільні табори. Ворог про ті місця не знає. З вибухом війни наші бойові сили, які є в прикордонних лісах, трапили б у саму гущу двох ворогів, коли ж ми ці групи відтягнемо, зможемо розпочати партизанські дії.

Степовий погодився з думками Легенди. А той накреслював пляни далі:

— Із початком війни треба поширити наш заклик до українців Червоної армії, щоб вони кидали лави ворожих їм військ і вступали до наших повстанських відділів. Молодь не повинна

йти на заклик большевицької мобілізаційної влади. Це були б, властиво, всі зміни, що їх доведеться нам внести до наших плянів. Решта залишається так, як було... Однаке, друже Степовий, є інша справа, яка поважно турбує мене, — сказав Легенда зажурено. — Боюся, що коли б сталося відпруження у німецько-большевицьких взаєминах, і реченець вибуху війни продовжився, то це могло б принести нашій праці провал. Наша підготова до боротьби набувас масових форм і розмірів, а це подекуди небезпечне явище...

— Я розумію, друже провіднику, — відповів Степовий, — але, здається мені, що ми нічого не вдімо. Бо якщо припинимо підготову, то війна застукає нас непідготованими.

— Погоджується, що підготову треба продовжувати, — сказав Легенда. — Біда, однаке, що не маємо жодних вісток від проводу з-за кордону. Большевики дуже пильно охороняють кордон, і ті звідомлення, які ми отримуємо з прикордонної смуги, говорять, що протягом останніх десяти днів на відтинку від Пархача по Поторицю було три бої. Хтось порушував кордон, але до нас ніхто не дійшов. Може, загинули, а може й повернулися.

— Якщо були бої, то це напевно переходили наші зв'язкові. Не дай Боже, щоб вони потрапили до ворожих рук. Закордон пішли одні з найкращих: Семен, Роман та інші. Вони мають досвід, тож сподіваюся, що кожної години будуть тут...

— Так, я теж переконаний, що друзі-зв'язкові прийдуть. А тим часом, на нас чекає праця. Ти, друже Степовий, мусиш перевірити, як виглядає підготова наших адміністраційних кадрів, бож вони повинні бути готові кожної хвилини перебрати адміністрацію і стати місцевою владою на випадок, якщо б війна почалась і большевики тікали з наших земель. Нам у такому випадкові треба буде негайно обсадити своїми людьми

сільські ради, райони та області. Тих порядних людей, які тепер працюють в адміністративному апараті большевицького окупанта, треба намагатися затримати на їхніх місцях, якщо вони не мають за собою злочинів супроти свого народу.

— Підготовано вже цілий ряд молодих людей, які набули досвід адміністративної праці, — відповів Степовий. — Треба буде лише розіслати їх по районах, де бракує відповідних людей.

— Ну, мені здається, що ми вже вичерпали всі справи, друже, — сказав Легенда.

— Так, — погодився Степовий.

— Тож пора нам іти. Я пляную затриматися деякий час у підльвівських околицях, — додав Легенда. — Можливо, що прийдуть зв'язкові. Крім того, перед своїм відходом на Волинь і Полісся я хотів би знати, як упорається зі своїм завданням друг Вовк. Чи пощастиТЬ йому виконати вирок на Козлова? А після завтра я маю зустріч із військовим референтом, з яким обговорю зміну наших плянів. Бувай здоров, друже!

Легенда простяг руку до Степового.

— Ага, ще одне: тепер для нашого контакту актуальною залишається лінія »555«.

* * *

Вовк із задоволенням дивився на Сурмача і командира боївки Лютого, бож після довгих трудів йому пощастило стягнути цих, найкращих в області людей. Він розклав на столі mapу даної околиці й, водячи по ній олівцем, сказав:

— Сьогодні ми виконаємо завдання, для якого призначено дванадцять людей з нашої, друже Лютий, боївки. Два розвідники, яких знаю лише я та Сурмач, випрацювали плян засідки в цьому місці.

Олівець у руці Вовка посунувся по мапі й зупинився на одному пункті.

— У цьому місці є дві великі сосни, які ростуть по обидвох боках дороги. Ваші бойовики, друже Лютий, повинні підрізати ці дерева так, щоб вони впали на шлях у відповідний момент та перегородили його. В ту хвилину вискочать із засідки інші бойовики й кинуться до авта, яким надіде майор Козлов. Енкаведиста треба роззброїти і живим доставити сюди на лісничівку. Якщо б москаль чинив роззброєнню опір, то не виставляти себе на небезпеку, а прикінчiti його на місці. Однаке, втекти він не зможе. Коли б в авті з ним була якась жінка — його коханка, — то зважати на неї і не робити їй нічого злого. Козлов мусить бути на місці нашої засідки приблизно о вісімнадцятій годині вечора, може, півгодини пізніше. Авто обшукати і забрати всі документи, які там будуть.

Вовк обережно склав мапу і всадив її у свою торбу. Потім він пояснював далі:

— Якщо б Козлов не піддавався і згинув у машині, тоді витягнути його тіло з авта і покласти на дорогу коло сосон. На грудях йому покладете коверт із вироком революційного суду, а машину перевернете й спалите. Бойка відіде на своє призначене місце, а ви, друже Сурмач, разом із розвідниками прийдете до мене. Я чекатиму тут, у лісничівці.

Сурмач мовчки кивнув головою.

— Коли ж москаль буде в наших руках, — говорив далі Вовк, — тоді його разом із полюбовницею привезти сюди. Хай прийдуть п'ять бойовиків, а інші відійдуть на призначене їм місце. Розвідники матимуть обране місце оподалік сосни і стежитимуть, чи не надіздуть авто. Коли вони побачать його й розпізнають, дадуть знати свистом, опісля добіжати до вашої групи. Зрозуміло все?

— Зрозуміло, — відповів Лютий. — Але маю питання: чи часто тією дорогою їздять авта?

— Протягом п'яти днів їздив нею майор Козлов на прогулянку зо своєю дівчиною. Звичайно, він іде помалу. Наші розвідники вже знають його авто, число, фарбу тощо. У них є бінокль, то, в разі потреби, вони перевірять докладно, чи це авто Козлова. Однаке, слід брати до уваги й таку можливість, що несподівано надіде якесь інше авто. Тому треба вважати, щоб Козлов не вирвався з наших рук. Ситуація на місці, може, піддасть вам інший, кращий плян. Ви, друже Лютий, ко мандир боївки, вам належить вирішення.

— Наказ! — відповів Лютий.

— Один розвідник заведе вас на призначене місце засідки, ви добре зорієнтуетесь на місці й узгідните все інше з вашими людьми, — наказав Вовк. — Часу доволі, бо тепер щойно пів на шосту. Будьте, однак, обережні, бо хоч і йдете лісом, але може трапитися несподіванка.

* * *

Друзі Сурмач, Лютий і розвідник-супровідник ішли лісом, ступаючи обережно, як на полюванні. За ними гусаком посувалася низка бойовиків. Крім рушниць, друзі несли дві великі пили.

Ішли мовчки, помалу, зважаючи, щоб не вчиняти зайвого шуму. Нарешті, Сурмач перервав мовчанку тихим голосом, в якому вчувався жаль:

— І не віриться, що так скоро настала весна, все розвивається, радіє життям, тягнеться до сонця... А нам доводиться через смерть ворога мостити дорогу до життя нашим друзям, нашему народові...

Ніхто не озвався ні словом, і Сурмач, вражений,

замовк, шкодуючи, що висловив свої щирі думки.

— Ось наші сосни, — сказав розвідник.

Лютий швидко оглянув дорогу, сосни й наказав друзям:

— П'ять людей з однією пилкою зо мною на другий бік дороги. Ви, друже Сурмачу, залишайтесь тут. Двоє друзів хай помалу пилияють сосну, тільки щоб вона не раніше впала на дорогу, ніж потрібно. Троє друзів хай розглянутуться за найкращим місцем засідки. А ви, друже, — Лютий звернувся до розвідника, — повертайтесь на своє призначене місце й чекайте, коли надіде авто. А тоді свистіть так, щоб було чути.

— Ми вже випробували все, — пояснив розвідник, — навіть свист. Тут був сам Вовк, і ми робили випробування, чи чути домовлений знак.

Час минав помалу. Серед тиші чути було, як шарудять пилки. Сосни були вже підпиляні до половини і бойовики зупинилися — далі пилияти було небезпечно, щоб не звалити передчасно дерев. На дорогу заглядав з одного боку Сурмач, з іншого Лютий, і вони руками давали один одному знати, мовляв, усе готове на приїзд «гостя».

Коли стрілка годинника наблизилась до вісімнадцятої години, у друзів чіткіше застукотіли серця. Лютий сидів край дороги й пильно вдивлявся в даль, на дорожні закрути. Бойовики підсунулися ближче до шляху, наготовувавши рушниці для пострілу. А час ішов. Проминуло п'ять хвилин після вісімнацятої, десять, тринадцять...

Раптом іздалеку долинув свист. Лютий схопився з місця й півголосом крикнув:

— Увага, друзі!

Він побачив, як на закруті з'явилося авто й котилося безшумно просто туди, де підпиляні сосни тремтіли своїм галуззям. Одна з них несподівано перехилилася, немов би хотіла глянути на дорогу, й з глухим шумом, як водоспад порогу,

повалилася поперек неї. Почала хитатися інша. Йотому здалося, що коли б ворог зорієнтувався, в чому справа, він міг, натискаючи на газ, ще проскочити в безпечне місце. Але авто загальмувало й зупинилося кілька метрів від повалених сосон.

Двері авта відчинилися. З них показалася голова, а далі вся постать енкаведиста, одягненого в уніформу. Не встиг Козлов випростати своє велике тіло, як з усіх боків його оточили бойовики. З готовим до пострілу пістолем Лютий стрибнув до боку ворога й скопив за кобуру його револьвера.

Наскок був такий раптовий, що дехто з бойовиків не міг вірити, що Козлов уже роззброєний і що немає жодної небезпеки. Дівчина, яка теж вийшла з авта, стояла переляканана вкрай, не знаючи, чого їй сподіватися і хто ті люди, які тримають міцними руками її коханця.

Сурмач підійшов до Козлова й суворим голосом сказав:

— Ви арештовані Службою Безпеки ОУН і лідете з нами на суд.

Вовк уже чекав на своїх друзів на подвір'ї лісничівки. Лютий зголосив йому про виконання наказу. Козлов зорієнтувався, що Вовк найстарший серед тих, які спіймали його, а тому почав благальним голосом просити в нього ласки. Вовк зміряв Козлова холодним поглядом і наказав Сурмачеві прочитати вирок організаційного суду. Надворі було темно, тому всі ввійшли до просторої кімнати лісничівки, і тут при світлі лямпи Сурмач прочитав:

»Суд революційної ОУН 20 квітня 1941 року розглянув скаргу, внесену органами СБ проти маєора НКВД Козлова, і на підставі доказів ствердив, що оскаржений: 1. Знущався над українськими в'язнями та стосував під час допитів нелюдські методи; 2. Під час слідства восени 1940 року Козлов замордував 6 політичних в'язнів, а трьох

довів до такого стану, що вони поповнили самоубство. За ці злочини суд революційної ОУН приймає постанову: Козлова покарати смертю. Підписано: голова Суду Козакевич, члени Суду Петрушевський і Масловський.«

Вислухавши вирок, Козлов залементував московською мовою. Він почав благати:

— Я не віноват, друзья, подарітс жізнь, у меня жена і два ребъонка...

— А чи ти милосердився над плачем матерів, синів яких ти мордував у чекістських підвалах? — суворо запитав Сурмач. — Ти прийшов на нашу землю непроханий ніким, щоб відібрati в нас життя...

Бовк махнув рукою і обірвав дальшу розмову.

— Виконати вирок! — наказав він, і бойовики вивели енкаведиста з хати під крислате дерево.

В кімнаті залишилася дівчина, скам'яніла від страху. До неї звернувся Сурмач:

— Чи приятелі Козлова знають, що ви його полюбовниця?

— Так, — несміливо відповіла дівчина.

— То прошу передати їм оцього листа й точно розповісти про все, що ви тут бачили і чули. Лише на майбутнє не робіть кривди. Ви полька, правда?

Коли дівчина притакнула мовчазним кивком голови, Сурмач сказав:

— Не робіть кривди українцям, бо ви на українській землі. Ми знаємо, як ви зветесь, знаємо, де мешкаєте. Тепер ми спровадимо вас на дорогу, й ви можете спокійно повернутися до міста.

* * *

ВІЙНА

Крайовий провідник Легенда з вдоволеною усмішкою відхилився на спинку стільця і протер утомлені від читання очі. Перед ним лежала купка листків тонесенького паперу, списаного дрібним письмом. Легенда не раз брав ті папірці й вдивлявся в чорні значки літер, немов би розгадував загадку. Він справді був задоволений. Зв'язкові до революційного проводу щасливо повернулися назад, принісши цікаві й дуже важливі вістки. Роман-Лисий прийшов іздалекої дороги — мусів переходити через угорський кордон і Карпати. Семен, немов лис, проліз у найнебезпечнішому місці на кордоні, там, де будують оборонні гнізда.

Картку за карткою гортав Легенда в звітах, які принесли друзі від проводу, й радів. Становище на Лемківщині, Холмщині й Підляшші було добре, Організація робила підготову до збройної боротьби, бо війна вже насуvalася. У квітні відбувся Другий Великий Збір, лави революціонерів очолив випробуваний та досвідчений бойовик, улюбленаць широких мас народу, Степан Бандера...

Легенда читав і думав. Він ставив собі запитання і зразу давав на них відповіді або морщив чоло, вагаючись, чи правильно розв'язав якесь важливе питання. Часом він зривався зі свого стільця, довго ходив по кімнаті, потім знову сідав і поновно заглиблювався в читання.

Нарешті підійшов до відкритого вікна й на повні груди вдихнув аромат теплої червневої ночі. Під

хатою приглушеного лунали кроки охорони крайового провідника, перед живоплотом темніли непорушні постаті тих, які несли варту. Легенда тепло посміхнувся. Він знов, що друзі з охорони шанують і люблять його, що життя своє складуть за нього, в його обороні. Відчув силу, яка входила в його тіло разом із подихом теплого леготу, з паощами зілля і квітів, широко розпростер свої рамена, повний радости, що життя — прекрасне й варто змагатися проти пекельних сил, щоб тільки визволити із жахливих кайданів таких, як оці його друзі, сини великого нескореного народу...

* * *

Хоч Семен два дні тому передав краївому провідникові частину організаційного листування, що його приніс із собою від революційного проводу, він намагався найшвидше пройти той шмат дороги, який був перед ним, щоб побачитися з Легендою. Але темрява літньої червневої ночі не дозволяла на швидкий хід лісом, і Семен був змущений дотримувати крок своєму зв'язковому. Зв'язковий ішов обережно, не кваплячись, немов знов, що вони встигнуть прийти вчасно. Згодом він зупинився й наказав Семенові чекати на нього у лісі.

Семен чекав, прислухаючись, як тихо зітхає нічний ліс, легесенько шарудить у верхів'ях дерев легіт вітру, і відчув, що цей ліс став для нього близьким, дорогим, як найкращий друг і захисник. Хвилини минали непомітно, й незабаром із темряви виринули дві сірі тіні. Це був зв'язковий у товаристві іншого підпільника. Новоприбулий підійшов до Семена й коротко сказав:

— Ходім!

Зв'язковий зник між деревами в іншому на прямку, а Семен пішов за новим проводирем.

Незабаром друзі підійшли до хат якогось села й біля однієї пристали. Перед ними, немов би з-під землі, виринули тіні двох кремезних чоловіків. Семен намагався приглянутись до них ближче, однаке, темрява не дозволяла на це. Супровідник Семена щось сказав до них, а тоді з темряви почувся голос:

— Як вас звати? Мушу зголосити вас провідникові...

— Семеном! — відповів весело Семен, зрадівши, що побачиться з крайовим провідником Легендою.

Його привели в кімнату, вікна якої були цільно заслонені ліжниками, щоб світло нафтової лампи не пробивалося на вулицю. У кімнаті був провідник Легенда. Він тепло прийняв Семена, подякував йому за працю та висловив похвалу.

— Я дуже радий, друже, що ви щасливо повернулися з-за кордону й принесли такі гарні вістки. Як себе почуваете? — спитав Легенда.

— Спасибі, друже провіднику, все в найкращому порядку! — відповів Семен і передав провідникові листи.

У розмові проминуло півночі. І десь аж на світанку крізь закриті вікна вдерся гуркіт. Розмова перервалася. Обидва друзі почали прислухатися до дивних звуків, подібних до відлуння далекого грому. У кімнату ввійшов один з охоронців провідника, разом із господарем хати, й сказав, що стріляє артилерія.

— Маневри або війна, — пояснив господар.

— Війна! — сказав упевнено Легенда.

Серед тиші, яка запанувала після того, чути було, як грюкіт дедалі сильнішав.

— Війна! — повторив замислено провідник. — Що вона принесе для нас?..

Звертаючись потім до Семена, Легенда пожвавішав і сказав тоном наказу:

— Передам вам зв'язок на Волинь до друзів Ящура, Закуштуя, Гладуна. Доручите від мене всім трьом листи й будете ім допомагати. Ви станете їм у пригоді. Відділи наших боївок, які мусіли збиратися на Поліссі, тепер збільшаться. Якщо ви будете мені потрібні, я повідомлю вас. Я сам повинен би бути в районі міста Бузьку, в тій смузі лісів, яка тягнеться від Кам'янки-Струмілової. Зараз, друже Семене, відійдемо, бо там повинні збиратися наші відділи...

Друзі вийшли з кімнати на подвір'я. Далекий гук гарматних пострілів стогнав, гудів, наче землю тряс. У повітрі гарчали мотори бомбовиків...

* * *

Семен ішов організаційним зв'язком від села до села. В кожному селі станичний давав йому супровідника, члена ОУН, який провадив його польовими й лісовими дорогами до наступного станичного. Семен бачив, як із прикордонних оборонних пунктів тікали большевики. Їх почали розброявати члени ОУН. Як тільки рознеслася вістка, що вибухла війна, всі члени ОУН, кандидати й симпатики Організації, почали гуртуватися в заздалегідь призначених місцях. За ними йшли інші, неорганізовані мешканці сіл і містечок. Члени ОУН організувалися в невеликі бойові групи й виконували призначені їм акції. Вони нищили телефонні сполучення, зрывали мости й залізничні рейки, громадили зброю, що її кидали тікаючі відділи Червоної армії. Станичні ОУН зразу приступали до праці, призначаючи в кожному селі старосту й членів сільських рад, провадили за

допомогою місцевих членів розвідку, стежили за тікаючими більшевицькими відділами, нав'язували контакт із сусідніми селами і, обравши додінне місце, влаштовували засідки на менші більшевицькі відділи, щоб розбройти їх. Бояків Червоної армії — українців, які тікали й не хотіли воювати за московсько-більшевицьку неволю, члени ОУН переховували у відповідних криївках, даючи їм цивільний одяг та харчі.

Семен дійшов до села Сушно і тут зупинився відпочити. В селі він довідався, що німці захопили мости на річці Буг у Кристинополі й своїми моторизованими частинами прорвалися понад двадцять кілометрів у глиб підсоветського терену в напрямку на Радехів-Львів. Інші німецькі частини пішли через місто Сокаль на Волинь.

У Сушні в той час перебував провідник організаційного підрайону, який отримав звідомлення з приналежних до його мережі сіл і керував у тих селах організаційною роботою. Він був радісний і повний запалу, бо все йшло за його пляном, а він панував над ситуацією. Семен порадив йому вислати бойові групи членів ОУН до Радехова, щоб опанувати його. Здобувши місто, треба було звернути увагу на тюрму, щоб визволити в'язнів, захопити архіви НКВД і дістати до своїх рук списки сексотів та донощиків.

Після розмови з підрайоновим провідником, Семен вирушив у дальшу дорогу, простуючи на Стоянів. Був погідний червневий день. У синьому небі час від часу з'являлися літаки. Вони летіли низько, мабуть, летуни шукали військові відділи, тому Семен із своїм супутником лягали в жито й чекали, доки літак зникав. Із сіл виходили люди з клуночками в руках і, крадучись, простували до лісу.

У Стоянові Семен заночував. Село вже не мало телефонного сполучення з іншими місцевостями, тому зв'язок із сусідніми селами тримали члени

ОУН, які постійно приїздили й від'їздили велосипедами. Молодий підпільник Тиміш швидко опанував ситуацію, хоч і журився, бо околиця не була лісистою й тому в ній не можна було зібрати більше бойових груп. А тим часом озброєні прикордонники й енкаведисти нишпорили всюди, шукаючи тих людей, що їх вони мали у приготуваних списках.

Вранці Семен вирушив у напрямі Горохова. В полі серед доспілого жита він зустрів громадку селян. Вони відзначали хлопця, з яким ішов Семен, і їхне, спершу вороже, ставлення зразу зникло. Вив'язалася розмова. Семен бачив, що селяни задоволені й чогось чекають, тож запитав:

— Не боїтесь війни?

— Було страшно до війни, а тепер, коли вже немає сталінського царства, нічого боятися — відповів один літній селянин. — Ось переждемо ще день-два, а тоді почнемо відбирати свою землю, що її в нас пограбували для колгоспу.

Другий селянин підійшов до польової стежки і посміхнувся, показуючи на одне місце:

— Ось тут уночі я закопав був пляшку, — сказав він до Семена. — Тут моя межа, а там далі межа моого сусіда.

— Те, що ваше, не пропаде, — відповів Семен, якого здивувала поведінка селян. — Але чи ви подумали про те, що війна відбувається на нашій, спільній землі і її треба спершу відвоювати й оборонити від ворога? Ми повинні створити насамперед свою державу, свою армію, завести свою владу, свій лад, а тоді подумати про себе.

Селяни мовчки слухали Семена. На їхніх обличчях не було ніякого зацікавлення. Байдужі до всього, вони прагнули лише якнайшвидше відібрати свої шматки землі, віднайти давні межі. Семен побачив цю байдужість і відчув, як до його серця підступає злість.

— Бачу, що не навчили вас ні поляки, ні большевики! — сказав він сердито. — Не навчить вас й інший окупант. Будете на своїх клаптиках далі робити для чужого, платити податки й ходити на панщину. Вам байдуже, чи буде українська держава. Аби ви мали свою землю!

— Ну, ні, ми так не думаемо, — перервав мову Семена один із гурту. — Але треба насамперед подбати про себе, про своїх дітей...

— Бог із вами! — Семен махнув рукою на прощання і сказав до свого супутника: — Ходім, друже!

Ішли мовчки, бо в Семенових грудях ще бушувала досада і невеселі думки кружляли в голові. Мовчанку перервав зв'язковий:

— Дивіться, друже, отам... — і рукою показав на небо.

На голубому тлі важко летіли на схід сім большевицьких бомбовиків, а за ними поспішав німецький винищувач. Невеличкий, але меткий, він майнув понад большевицькими літаками, й друзі побачили, як два бомбовики несподівано огорнулися димом. Німецький винищувач знову, немов ластівка, пролетів попри інші літаки, й знову два бомбовики вибухли полум'ям. Незабаром усі большевицькі літаки, покриті димом і полум'ям, летіли, як велетенські смолоскипи, вниз до землі, а над ними гойдалися білі »гриби« — парашути, на яких приземлювалися большевицькі летуни.

Семен сказав:

— Бачите, друже, один спалив сімох. От і маєш большевицьку техніку!

У зв'язковій хаті в Дружкopolі Семен довідався, що недалеко розквартирувався провідник на Горохівщину Зимний. Довідавшись від Семена, хто він такий, Зимний прийняв його дружньо й поінформував про становище. Найбільшою турботою Зимного було те, що в Горохівщині не було лісів, у

яких можна було б заховати його бойові групи. Він мусів ждати, поки перейдуть довжелезні валки розбитого большевицького війська, загони прикордонників та енкаведистів.

Пізно увечорі Зимний отримав звідомлення про хаотичну втечу Червоної армії та большевицьких адміністративних урядовців. Дорогою зі Стоянова на Горохів цілу ніч клекотіло, як у казані, — то котилися валки большевицьких танків, гармат й авт.

В одному повідомленні писалося, що недалеко села вночі хтось убив секретаря сільради та одного комсомольця. Зимний негайно дав доручення дослідити справу й покарати винуватців, бо вважав, що не можна допускати особистих порахунків. У своєму наказі він підкреслив, що всіх, хто не дотримуватиметься дисципліни, жде сурова кара.

Зимний і Семен вирішили спільно перейти в північно-східню частину Горохівщини, коли несподівано прибув зв'язковий із поштою від Ящура. Ящур повідомляв Зимного, що треба негайно творити адміністративний апарат, розброявати большевицьких дезертирів та озброювати бойові групи українців. Зимний попрощався із Семеном і відіслав його зі зв'язковим Ящура, а сам подався у Бужанський ліс, де була одна озброєна група членів ОУН.

* * *

*

Ящур розташувався з членами районового проводу ОУН в Смолевському лісі, біля Торчина, й звідтіля керував працею своїх бойових груп. Отримавши повідомлення, що з Торчина втекли НКВД та партійці, а тому є нагода опанувати місто, він залишив біля себе одного зв'язкового,

а інших друзів відіслав із дорученням зібрати бойові групи. Пізно ввечорі Ящур прибув до Торчина, де зустрівся з референтом районової Служби Безпеки. Референт склав звіт про те, що большевицьке військо втекло з Торчина, а колону партійців, яка під проводом свого шефа Маслова тікала в напрямку на Луцьк, знищили німецькі літаки.

У Торчині Ящур зустрівся теж із Семеном, який передав йому листи від провідника Легенди. Наступного дня вони вирушили до Луцька.

Йдучи з Ящуром до місця постою бойових груп, які мали вирушити до Луцька, Семен довідався від свого супутника про терор енкаведистів.

— У селі Литва трапилися були два дуже неприємні випадки, — оповідав Ящур Семенові.
— У цьому селі жив наш чоловік, розумний, сміливий, на прізвище Німцович. Ми кілька разів перестерігали його, щоб був обережний і йшов у підпілля, бо знали, що за ним стежить НКВД. Але Німцович не хотів іти. Енкаведисти вирішили взяти його підступом. Вони приїхали перед першим травнем до сільради й після наради з головою вислали до Німцовича післанця з проханням, щоб він зайшов до сільради та допоміг голові прибрести кімнату на свято. Не підозріваючи пастки, Німцович пішов. У сільраді його арештували, перевели обшук, а після того посадили на підводу й повезли до Торчина. Але чекісти погано шукали, бо не знайшли захованого при Німцовичеві пістоля. Отож у дорозі він витягнув його, вбив одного чекіста й почав тікати. Але другий чекіст тяжко поранив його, і Німцович, щоб не трапити до рук ворога, застрілився. Його тіло чекісти закопали на жидівському смітнику, а тепер дружина Німцовича відкопала його й поховала на кладовищі в Боратині.

Ящур витягнув цигарку й закурив.

— Другий випадок трапився три тижні тому, — сказав він. — Чекісти зробили наскок на групу наших підпільників. У бою згинуло кілька ворогів, а підпільники розсипалися на всі сторони й щасливо вийшли з небезпеки. Двоє з них прийшло до села Смолигів. Тому, що один був поранений і втратив багато крові, друг залишив його біля церкви в садку, а сам пішов до першої в селі хати за полотном на перев'язку. На лиху попав на такого поганця, який одразу сказав одному комсомольцеві про підпільників. Комсомолець сів на коня, поїхав до сільради й зателефонував до НКВД.

— Багато було у вас таких нікчем? — запитав схвильований Семен.

— Ні, але подекуди траплялися такі розкладені типи, які добровільно доносили ворогові, — продовжував Ящур. — Коли підпільник перев'язав другові рану, то знову залишив його в саду, а сам пішов шукати підводу. Підводи не знайшов, а в той час у село прибули енкаведисти. Вони оточили церковний сад, і підпільник ніяк не міг дістатися до свого друга. Він намагався відвернути увагу ворога від раненого, сподіваючись що стягне гонитву на себе, але хитрі чекісти не пішли на цю приманку. Вони вичекали аж до ранку, дістали з Луцька підмогу й тоді заходилися перещукувати сад. Поранений боронився, застрілив або поранив трьох чекістів, а останній набій пустив собі у скроню...

Ящур на хвилину замовк, немов би в думках ще раз бачив останню геройчу оборону пораненого підпільника.

— Щойно вчора наші друзі зі Служби Безпеки довідалися про близькі подробиці цього випадку, — пояснив він згодом. — Вони довідалися також і про прізвища тих, що повідомили НКВД. До сільради їздив комсомолець Митрофан Тиндюк,

якого повідомив про підпільників Смоляр. Обидва вони одержали по 500 рублів від НКВД. Мертвого підпільника енкаведисти забрали до Торчина й закопали на смітнику.

* * *

Коли Ящур і Семен із п'ятьма роями бойовиків прибули до Луцька, вони застали в місті підпільніків, які прийшли із Садівського лісу. Було теж відомо, що підпільні групи, перебуваючі в Лінському лісі, наближаються до Луцька і в дорозі звели кілька боїв з відділами енкаведистів та прикордонників.

У Луцьку всі були приголомшені нелюдським вимордуванням політичних в'язнів — жертв НКВД. Але ніхто не знав кількості тих жертв. Москалі винищили в'язнів на подвір'ї тюрми кулеметами та ручними гранатами. Були, однаке, й такі, що їм пощастило врятуватися від жорстокої смерті.

Увечорі провідні члени обласного проводу ОУН зібралися на організаційну відправу, якою керував друг »Дід«. Семен із зацікавленням приглядався до свого нового зверхника. »Дід« був інвалід, поранений у боях, але це був досвідчений, второпнний підпільник та здібний організатор.

Із розповіді керівника зібрани довідалися, що ціла область вже має новостворену українську адміністрацію та міліцію, а бойовиків ОУН є понад 800. Деякі бойові групи мали за собою важливі осяги в боях проти НКВД та прикордонників. Відділ пропаганди підготовлював видання часопису. Була надія, що друкована газета з'явиться найближчими днями. У кількох районах українська адміністрація та міліція мали вже конфлікти з

німецькими чинниками, але поважніших зударів ще не було. Військові відділи німецького вермахту просувалися вперед, і командування не дуже цікавилося адміністративними справами, залишаючи їх місцевій владі.

— Про інші справи оповість вам цей друг, — закінчив свою розповідь »Дід« і кивнув головою в бік одного з присутніх, не називаючи його прізвища.

Незнаний підійшов до столу, розкладав на ньому кілька списаних листків паперу і, не заглядаючи в них, почав роз'яснювати воєнну ситуацію в терені.

— Крім районових та обласних відділів НКВД, на нашому терені були відділи прикордонників та війська 5-ої армії, якою командує генерал-майор Потапов, — спокійним голосом говорив незнайомий.

— Штаб корпусу стаціонував у Ковелі, дивізії були заквартировані по всіх містечках і вздовж кордону. Корпус займав лінію фронту приблизно на 100 кілометрів. 87-а дивізія була знищена, її командувач Алябущев згинув. Інші дивізії роз颇рошені й утікають на схід. Наши бойові групи звели ряд боїв, і ми здобули велику кількість зброї. Багато старшин і вояків Червоної армії повтікало до лав бойових груп ОУН, і ми прийняли їх. Серед них є чимало дуже добрих людей, справжніх українських патріотів... Наші намагання знищити штаб большевицького корпусу в Ковелі не вдалися.

Зібрані на відправі друзі слухали звіт незнайомої людини із затаєним віддихом, відчуваючи, що говорить той, хто знає свою справу і вміє працювати.

— До наших рук потрапив увесь обласний архів НКВД із Луцька, — вів далі незнайомий. — Тепер ми знаємо прізвища всіх ворожих співпрацівників, їхні інструкції та звіти, протоколи слідства тощо.

Після звітів почалася жвава розмова. Лише Семен замислився, полинувши думками в своїй рідній стороні. Йому так хотілося бути в ці хвилини там, де він згріс, де жили його друзі, щоб спільно з ними працювати над будовою власної держави! Тужливі думки Семена перервав голос »Діда«, який сказав до нього:

— Ви, друже, завтра поможете мені в дечому. Згоди?

Наступного дня Семен зайшов до одного багатоповерхового будинку, в дверях якого стояли вартоvi. Вони не хотіли пустити його в середину будинку, поки не перевірили, хто він і до кого йде. Коли ж, нарешті, Семен увійшов, то в одній кімнаті побачив »Діда« і ще якогось незнайомого. »Дід« підійшов до Семена й привітався з ним.

— Ось тут для вас перепустка й посвідка. Кілька днів посидимо над архівом НКВД.

У кімнаті, куди друзі зайшли, була велика куча різноманітних папок з актами й документами.

— Все це мусимо пересортувати, — пояснив »Дід«. — Документи, які стосуються до Волині, відкладемо набік і докладно переглянемо, протоколи слідства і звіти із заявами сексотів візьме Служба Безпеки, щоб розшукати винуватців та зрадників, а всі інструкції, звідомлення та обіжники перешлемо до проводу.

Семен поринув у працю, яка чимраз більше захоплювала його. Документи розкривали перед ним жахливі образи московського апарату терору й знищення. »Дід« часто відривався від читання документів, щоб полагоджувати організаційні справи, але й він цікавився матеріалами, півголосом кажучи до себе самого:

— Ми не лише багато дечого довідаемося, але й навчимося!..

Наступного дня Семен віднайшов список сексотів, які допомагали московському НКВД, і здивувався,

що він так добре впорядкований і дає дуже багатий матеріал про злочинну працю чекістських спомагачів. Раптом двері кімнати відчинилися, і знайомий закликав його:

— Ходіть, друже, послухайте радіопередачу!

Семен пішов в іншу кімнату, де вже було багато інших друзів, і якраз почув слова з радіопаратору: «Говорить радіостанція Львів імені полковника Євгена Коновальця...»

Семенове серце забилося жвавіше. Присутні друзі стихли, чути було їхне дихання. А диктор говорив далі: «Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України...»

Перед очима Семена виринули постаті друзів, які згинули в боях проти ворога. Жаль стиснув серце, що вони не дочекалися цієї радісної хвилини — відновлення вільної Української Держави. Але біль швидко проминув, коли він поглянув на осяніні радістю обличчя присутніх друзів. Захопленню не було меж. Семен дав волю своїм думкам. Йому здавалося, що в цю історичну хвилину у Львові зібрані всі члени Проводу, очолені провідником Степаном Бандерою, зібрані члени комітету, створеного в Кракові напередодні війни. Може, є також представники чужоземних держав...

— В неділю влаштуємо в Луцьку свято проголошення державності! — пролунав раптом схильзований урочистий голос »Діда«. — Такого українського свята це місто ще не бачило...

Присутні заплескали в долоні. Гrimлячий оклик «Слава Україні! Слава нашій Державі!» довго лунав відгомоном у високій залі.

* * *

*

У СВОЇЙ ДЕРЖАВІ

Пробудившись, Семен лежав у ліжку й згадував уchorашній день, величаве українське національне свято.

Такого свята мешканці Луцька дійсно ніколи перед тим не бачили. Перед Семеновими очима знову відбувалися в пам'яті вchorашні події: торжественне Богослуження, похід тисяч українців у національних костюмах вулицями стародавнього міста, вершники в козацьких строях, колони й колони українців з кожного села, з кожного району. Волинь організаційно була слабша за Галичину, але в день проголошення відновлення Української Держави українська свідомість волинянків піднялась одразу. Семенові думки знову летіли до рідних сторін. Він думав, що тепер буде з ним? Одні друзі працювали пропагандистами, інші стали військовиками, а він мусів підкорятися наказу, отриманому від Легенди, залишатися тут, чекати на його нові накази й перебувати на місці аж до спеціального розпорядження краївого провідника. Правда, він працював у галузі архівних матеріалів, дуже багато дечого навчився і до його думки прислухалися не тільки рядові члени ОУН, але й керівники. А що ж буде далі?

»Може«, думав Семен, »піду вчитися. Тепер відновлено Українську Державу, незабаром почнуть діяти виші школи, треба наздоганяти втрачене«.

У всякому разі, Семенові думки були неспокійні, він у них губився, не зміг і не міг прийняти

остаточне рішення, бо воно залежало не тільки від нього самого, але й від Організації.

Він, що курив назагал дуже мало, тепер палив одну цигарку за другою. Погляд його впав на купу останніх радіовісток, що лежали коло ліжка на кріслі. Почав їх переглядати. Бі-Бі-Сі надавало звідомлення про бої в Африці. Але далі нова вістка мало не примусила Семена скочити з ліжка: Москва надавала промову Сталіна від 3-го липня. Диктатор червоної Росії в своїй промові наказував творити в німецькому запліллі советські партизанські загони. »Значить«, подумав Семен, »комуністи намагатимуться створити своє підпілля на території відновленої Української Держави, будуть робити всілякі диверсії проти неї. Але хто піде в большевицьке підпілля? Українські комуністи? Навряд, бо вони розчарувалися московською політикою супроти українського народу. Сексоти, руки яких забруднені братньою кров'ю? Напевно ні, бо та наволоч давно або повтікала, або була зловлена людьми й опинилася перед судом«.

І тут Семенові прийшла нова думка до голови: а чи не піти працювати до Безпеки, боротися з таємними ворогами українського народу?

Він саме виліз із ліжка, коли до кімнати ввійшли Ящур і його брат Василь. Вістка, яку вони принесли, заскочила Семена. Ящур розповів трагічну новину: провідник ОУН Степан Бандера і голова Державного Правління Ярослав Стецько, разом із низкою видатних членів Проводу ОУН, заарештовані німцями. Німці вимагають відкликати акт проголошення відновлення Української Державності, хочуть зробити з України свою колонію.

— Значить, знову підемо в підпілля? — промовив Семен.

— Так! — відповів Ящур. — Зараз мусимо негайно перевезти всі архіви й інші матеріали до

Садівського лісу, бо Гештапо може наскочити кожної хвилини.

Василь гірко посміхнувся й сказав:

— Які стосунки ми мали з ворогами — знаємо. Але які відносини запанують тепер між нами й нібито союзниками-німцями, хто його зна! В усякому разі, я думаю так: якщо німці не визнають самостійності Української Держави — вони війну обов'язково програють. Невизнання німцями Української Державності це тільки вода на млин Москви й Сталіна.

Провід області переходив знову в підпілля, На вози було складене все найважніше, й вони рушили в напрямку лісу. Колону ОУН охороняли свої люди із синьо-жовтими опасками на рукавах. Простували дорогою, на якій часто зустрічалися німці, німецькі авта, але ніхто колони не зупиняв. Семен і Ящур іхали тут же на велосипедах.

Нарешті, дісталися до лісу. Коли приїхали на призначене місце, Семен оглянув довкільну гущину лісу. Тяжкий сум огорнув йому душу. »Значить«, подумав він, »знову ліс, знову облави, знову небезпека на кожному кроці, знову повсякчасна загроза смерті«.

Тепер почалася велика щоденна праця. З усіх сторін до лісу оунівці привозили зброю й амуніцію, щоб вона не попала до рук ворогів. Так вимагали накази й інструкції, що приходили від крайового провідника Легенди. Але поза тим, довколишні села жили своїм новим національним життям. Всюди люди насипали могили в честь загиблих героїв, молодь створювала свою організацію »Січ«, скрізь читали архипастирське послання Преосвященнішого Полікарпа, Єпископа Луцького, в котрому він закликав любити свою Батьківщину, виконувати розпорядження свого уряду і молити Бога про ласку для українського народу.

Створені міліція і адміністрація працювали ще нормальню: німці покищо не втручалися в їхню діяльність. Подекуди українські установи спромоглися навіть на добру співпрацю з німецькими військовими місцевими комендантурами.

На хуторах, розкинених довкола Садівського лісу, жили підпільники. Серед них — Семен, що встиг познайомитися з новими друзями: Остапом з Рівенщини, Богданом із Кременеччини, Пораем із Берестечка.

Щойно в перших днях серпня виникли нові зміни, до котрих Провід ОУН був приготований заздалегідь. На Волинь прибула гітлерівська влада. Почалося панування німецького Гештапо, жандармів, гебітскомісарів. Гештапо розпочало розшуки оунівців-бандерівців. Виникли арешти. До праці в Гештапо й гебітскомісаріяхах впихалися продажно-шкурницькі елементи, звичайно не української національності. Вони швидко ставали фольксдойчерами і починали діяти в службі для німців на шкоду українському народові.

* * *

*

ЗАМІСТЬ ЧЕРВОНИХ — БРУНАТНІ

Із проводу прийшло повідомлення, щоб Семен приїхав до одного підльвівського села. Він тепло попрощався з друзями. Референт Служби Безпеки Будженко-Безрідний передав для проводу через Семена важливу пошту. З третячим серцем Семен разом з одним другом прибув до Горохова. Тут ім треба було чекати на нагоду перейти

встановлений німцями кордон між Волинню та Галичиною: Галичина була прилучена до німецької провінції (терен колишньої Польщі) під назвою Генерального Губернаторства.

Гітлерівські прикордонники охороняли кордон лише вдень, а вночі спали, і Семенові легко вдалося ступити на галицьку землю. Він ішов від села до села, спостерігаючи всюди свіжо насыпані могили з написами »Борцям за волю України«. Нарешті, він дістався до Львова, де його прийняв сам Легенда.

Легенда узяв від Семена пошту, передану Безрідним, а потім з'ясував існуюче політичне становище. Багато друзів опинилося в гітлерівській тюрмі, багато вже згинуло. Розпитуючи про долю Ворона, Вугляра, Ромка, Семен довідався, що Вугляр перебуває в Чернігові, Ворон — на Волині й Поліссі, Ромко — на Дніпропетровщині, а Сенишина гітлерівські собаки розстріляли в Миргороді. Легенда повідомив, що втрати є у десять разів більші, ніж за часів большевицької окупації Волині та Галичини, але ще невідомо, скільки людей Організація втратить у майбутньому.

— Боротьба наша буде дуже важкою, — закінчив Легенда.

Семен, приголомшений такими вістками, спитав:

— А чи знаєте щось про моого брата? Що з ним?

— Петро — наша надія. Він живий, здоровий, студіює, вивчає мови, виконує штабову працю в проводі. За короткий час уже набув добру теоретичну підготову, — відповів Легенда.

— Я хотів би побачитися з братом, — попросив Семен.

— Добре, — відповів Легенда. — Після побачення з братом зголоситесь на Золочівщині по цій адресі. Він подав Семенові папірець. — Там перейдете відповідну підготову, а десь за три-чотири місяці поїдете до східніх областей України.

Із сумним настроем ішов Семен на побачення з братом. Він думав про загиблих друзів, про те, що тепер у Галичині прийшли до Організації нові люди. Багато з них також поляже, віддасть життя за Україну, так, як це вчинили їхні попередники, ім'я котрим легіон. На їхне місце знову прийдуть нові люди...

Так він думав, доки дійшов до будинку, в якому жив брат. Постукав — і вони кинулися в обіми.

Довго сиділи брати за розмовою. Вони надзвичайно любили один одного. Петро розповів усе, що знат про рідних, про рідні сторони. Семен запитав його, хто знає в рідних сторонах про те, що він, Петро, член ОУН.

— Тільки Сурмач, — відповів Петро.

Семен заночував у брата. Ранком, відходячи, сказав, що він перебуватиме недалеко й вони матимуть змогу зустрічатися частіше.

* * *

Зима видалася сувора, багата на сніги й морози. Галицькі села жили тривожним життям. Ніхто не знат, що принесе наступний день. Семен щодня протягом чотирьох годин провадив навчання з новоприйнятими до ОУН членами з Наддніпрянщини, знайомив їх з історією української визвольної боротьби, з історією й діями ОУН, навчав їх підпільної діяльності й усіх засобів конспірації. Не дивлячись на свої роки, він уже мав великий досвід революційної боротьби. Навчаючи інших, він і сам удосконалював далі свої знання. Часто вечорами ходив на дискусії, що їх вели члени ОУН. Нові члени Організації — вихідці зі східних земель — свого часу були змушені в советських школах вивчати Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна

та діялектичний матеріалізм. Тепер у дискусії вони піддавали всю комуністичну науку критиці, протиставляли її іншим політичним течіям, отже, робили те, чого вони не мали змоги робити за советських умов. Такі дискусії були найкращим способом самоосвіти, і Семен із зацікавленням брав участь у диспутах.

Тим часом, гітлерівці вже зазнавали невдач на фронтах. Вони більше не просувалися вперед, а на окремих відтинках навіть почали відступати. Західні союзники, ЗДА та Англія, давали Сталінові величезну матеріальну допомогу й тим самим рятували московську червону імперію від загибелі.

Погідного березневого вечора до курсантів прибув Легенда. Насамперед він довго розмовляв з Ярославом Старухом і Йосипом Позичанюком, а потім викликав до себе Семена. Він спитав, чи праця на курсах дала Семенові щось доброго, чи ні. Семен відповів, що він задоволений працею, але, все ж, хотів би включитися до практичної боротьби проти ворога.

— Цього можна було сподіватися, — зазначив Легенда. — Тепер я з вами попрощаюся, а завтра один друг виробить вам папери, дастъ різні документи, забезпечить одягом, зброяю та грошима. Ви отримаєте інше, спеціяльне завдання.

Під час діяльності в підпіллі Семен звик до різних несподіванок. Тому те, що йому сказав Легенда, ніби й не було для нього новиною.

— Ви поїдете до Рівного, — продовжував Легенда, — де пов'яжетеся з Будженком, дістанете адреси до Києва — до Дмитра-Мирона, який має тепер псевдо Андрій і є провідником на Правобережжя. Там будете діяти. Вважайте, щоб утримували живий зв'язок із Рівним, утворюйте добре зв'язкові лінії, бо ми маємо в пляні саме через Рівне перекидати наших людей на Наддніпрянщину. В Рівному сидить усе гітлерівське

правління »Райскомісаріяту«, звідти німці правлять своєю адміністрацією в Україні. Ми також уже дещо маємо в Рівному. Лінія через Підволочиськ буде використовуватися тільки для транспорту пропагандивної літератури. З вами поїдуть два спеціалісти з виготовлювання печаток і підроблення документів. Їх там треба забезпечити добре, бо таких фахівців ми маємо дуже мало. Завтра з вами ще буде говорити Арсенич щодо питань безпеки.

— Я хотів би ще раз побачитися з братом, — попросив Семен.

— Гаразд, — відповів Легенда. — Ваш брат прийде разом з Арсеничем.

* * *

Семен не знав Арсенича раніше, а тепер сидів навпроти нього і слухав його. Роздивляючи його лису голову, Семен думав, що він радше схожий на касира з банку, ніж на шефа Служби Безпеки. Семенові здавалося, що Арсенич читає його думки, коли він говорив про большевицьку інфільтрацію до лав ОУН, про намагання большевиків запускати в ряди ОУН своїх агентів. Слухаючи Арсенича, Семен згадав великий еляборат, опрацьований у Москві і пересланий до обласного НКВД в Луцьку. Його Семенові вдалося прочитати й добре засвоїти все написане. І саме тоді, коли він це подумав, Арсенич сказав:

— Знаю, ви читали в Луцьку добре опрацьований матеріял щодо цього питання. А тепер скажіть, яка ваша думка про Сашка з Новоукраїнки, з котрим ви часто розмовляли під час дискусій.

Семенові прийшло до голови припущення, що Арсенич хоче дізнатися, чи він, Семен, уміє добре розпізнавати людей.

— Сашко, на мою думку, — відповів Семен, — людина гаряча, не має політичної стійкості, не завжди мислить логічно, але з надхненням уміє викласти думки на папері й захопити кожного читача. До серйозної підпільної праці не надається.

Арсенич кивнув головою. Семен зрозумів, що його відповідь була задовільною. Після Арсенича Семен говорив із братом, передав привіти рідним і Сурмачеві.

З двома техніками в підроблюванні печаток та документів Семен зустрівся у Бродах. Там він отримав особисті речі й кілька тисяч німецьких марок. Техніки мали з собою прилади для виготовлення печаток та паперів. Вони запропонували їхати далі потягом, але Семен цю пропозицію відкинув. Він вважав, що, не зважаючи на добре виготовлені папери, все ж таки можна через якусь дрібничку потрапити на залізниці до рук німецьких жандармів. Вирішено було протягом двох-трьох днів підпільними возами добитися до Рівного.

У Бродах Семен випадково зустрів свого шкільного приятеля Карчишина. Вони розговорилися.

— Коли ж ми останній раз бачилися? — спитав Семен.

— Тоді, як ти мене повідомив про намір польського полковника спалити села на Радехівщині.

— Маеш добру пам'ять. А що нового після того сталося в Радехові?

— НКВД виарештувало свідому українську інтелігенцію. Не повернувся з арешту доктор Селезінка. Мабуть, знищили його прокляті енкаведисти. Жалую, що він не втік за Буг, так, як зробив директор Союзу.

— Шкода такого чоловіка. Ну, а як поводять себе нові окупанти?

— Це ти знаєш не гірше за мене.

Семен попросив свого шкільного приятеля поздоровити всіх його знайомих. Потім вони розійшлися.

* * *

У Дубні на зв'язковому пункті Семен зустрів чоловіка, з яким познайомився в Луцьку. Увечорі надійшли ще два місцеві члени ОУН. Говорили про становище на Волині і в Галичині. Один із Семенових знайомих, який раніше жив у Холмі, а потім брав участь у похідних групах ОУН, уже встиг посидіти в ґештапівській тюрмі на Київщині, Він оповідав про свої спостереження на Наддніпрянщині, давав Семенові цінні поради.

— Хоч би скоріше ті два колонізатори — Гітлер та Сталін — у боротьбі послабили один одного. Тоді ми й інші поневолені народи зможемо зробити повстання, так як це роблять за допомогою Англії французи, бельгійці, голляндці й інші нації. Тільки тоді ми зможемо відновити українську державу, — сказав він на закінчення.

Без пригод добилися Семен та два техніки другого дня до Рівного. Техніки лишилися в місті, а Семен пішов розшукувати на передмісті зв'язкову хату. Знайшовши потрібну вулицю й хатину, подібну до тисяч українських хатин, Семен увійшов на подвір'я, постукав у двері. Ніхто не відповів.

— Щось, мабуть, не в порядку, — подумав Семен.

Він оглянувся довкола й побачив коло дверей сусідньої хати жінку, яка подавала йому рукою знаки, щоб він підійшов до неї.

Семен залишив подвір'я зв'язкової хати й

підійшов до жінки. Вона була стривожена, озира-лася довкола і швидко говорила.

— Ще позавчора Гештапо заарештувало всіх із хати, до дверей якої ви щойно стукали. Цілу ніч і наступний день гештапівці робили в хаті засідку, сиділи й чекали, чи не прийде до хати якийсь новий український гість...

Семен подякував жінці й швидко пішов вузенькою вуличкою, яка вела до головної вулиці. Дивився пильно, чи ніхто за ним не стежить. Виявив, що небезпеки немає, але вирішив ще походити вулицями, щоб переконатися, чи не має за собою »хвоста«, чи не приведе він за собою слідом сексотів до чекаючих на нього друзів.

Він ходив вулицями спокійною ходою, приготований на все, а в голові кружляла думка: »Чому саме тепер Гештапо зробило наскок на зв'язкову хату? Яким чином ця хата була виявлена гештапівцями?«

Раптом сам не повірив своїм очам: йому назустріч ішов Безрідний. Він подав йому руку й хотів розпитати про провалення зв'язкової хати, але Безрідний розповів йому сам:

— Провід повідомив мене поштовим шляхом, що ви з техніками завтра-позавтра рушаєте в дорогу. Ще не скінчив читати пошту, як мені доповіли, що зв'язкова хата провалилася. Я негайно вислав до проводу повідомлення про це, але воно, мабуть, дійшло вже після вашого від'їзду. Не зважаючи на це, ми чекали на вас ще вчора й виставили вартову, щоб вас повідомила про завалення зв'язкової хати, а з Остапом самі вийшли стежити. Слава Богу, що все обійшлося добре. Де техніки?

— Ходімо до них, — сказав Семен.

* * *

*

Через годину техніки з Остапом від'їхали до заздалегідь приготованого для них безпечного місця. Там вони почали вивчати взірці різних посвідок, печаток і »маршбейфелів«, котрими німці забезпечували своїх цивільних службовців.

Тим часом Семен лишився в Рівному разом із Безрідним.

— Кілька днів ми посидимо тут, — казав Безрідний, — Ви мусите познайомитися з містом, в якому окупанти насадили свій злочинний апарат, що має керувати всією Україною.

— Як ви можете так безпечно ходити містом?
— спитав Семен.

— Мене тут ніхто не знає, це поперше, а подруге — я забезпечений добрими документами. Проте, мое стало місце перебування на хуторах, і в Рівному я буваю рідко. А як же ж у вас із паперами?

— Я маю київський пашпорта, приписаний я у Хвастові і працюю як спеціяліст телеграфної справи при залізниці. Такі папери були вироблені для мене з розрахунком на те, що я мушу створити нову зв'язкову лінію. Все це — в порозумінні з Андрієм-Мироном.

— Так, так. Ми з Андрієм спільно обговорювали на нараді цю справу й прийшли до згоди, що лінію треба розбудувати вздовж залізниці в напрямку: Рівне — Здолбунів — Славута — Шепетівка — Козятин. Вінницький обласний провід має вже зв'язок до Козятина, а вам треба налагоджувати нову лінію зв'язку від Козятина до Рівного й Києва. Коли все це зробите, тоді будете працювати тільки в Безпеці.

Десять днів провів Семен із Безрідним. За цей час вони побували на Адамківських хуторах, у Здолбунові, а, крім того, Семен добре вивчив Рівне. Разом обговорювали всі організаційні справи, Семенове завдання, беручи під увагу різні мож-

ливості. Безрідний інформував Семена про становище на Волині й Правобережній Україні, про тактику комуністів, подав кілька прізвищ, під якими криються комуністичні розвідники та організатори підпілля, про їхню діяльність, про роль фолькседайчерів.

Під час поїздок на Адамківські хутори Семен придивлявся до волинської природи. Йому дуже подобались тутешні краєвиди. Він думав про те, як гарно тут навесні, яка вже починалася і яку не могли стримати слабенькі вже нічні приморозки.

Нарешті, прийшов час прощання. Семен уклав плян, за котрим він мав їхати до Києва для зголошення у провідника Андрія. Звідти, якщо провідник затвердить Семенові пропозиції, він поїде до Козятиня й почне діяти: підбирати людей для зв'язкової служби і для праці в Безпеці.

Безрідний погодився з намірами Семена й сказав:

— Організованих людей там багато. Тільки вибирайте собі відповідних, що надаються для праці у ваших рамках.

— Гадаю, що все буде складатися за пляном. У такому разі я вже через три тижні завітаю до вас знову. Маю надію, що наші техніки зроблять для мене добре перепустки, і я зможу їхати поспішним потягом.

* * *

*

КИЇВ

Гримочучи колісъми, швидкий потяг в'їздив до Києва. Семен із трептінням серця дивився крізь вікно на славетну українську столицю. Був дощовий ранок, дерева ще не були вкриті зеленню, місто видавалося сонним. Радість і сум, що перепліталися в Семеновій душі, зроджували якесь незрозуміле почуття, раніше незнане.

Нарешті, потяг зупинився коло головного перону, з вагонів почали висипатися подорожні. І тут Семен побачив, що цілій натовп пасажирів складався майже виключно з уніформованих осіб — військових і різноманітних гітлерівських урядовців, убраних у мундури. Він бачив на пероні перед собою уніформи, уніформи й уніформи... Тільки де-не-де, як кілька стебелець якось квітки серед моря бур'яну, як малесенькі острівці перед морем, впадали в його зір цивільні особи. Крім того, Семен побачив, що вийти з перону до приміщень двірця неможливо без контролю з боку військової жандармерії. Німецькі польові жандарми стояли коло виходу й контролювали кожну особу.

Серце Семенове тривожно стиснулося. Розуміючи приkrість ситуації і те, що нічого іншого не лишається, як зовнішньо зберігати спокій, Семен упевненим кроком попростував до дверей, перед котрими стояли жандарми. Він заздалегідь вийняв із кишені посвідки й інші персональні папери, а коли підійшов до жандармів, то простягнув їм документи. Жандарми заходилися переглядати їх

і читати. Семен старався вдержати невимушений вигляд, розглядаючи позірно-байдуже велику бляху, що висіла на ланцюжкові на грудях німца.

Жандарм розглядав папери не дуже уважно, а Семен тим часом побачив, що не тільки він піддається контролю. Всі пасажири — і цивільні, і військові — проходили його також. Це заспокоїло його.

Жандарм перелистував Семенів пашпорт, прочитав посвідки і мовчки повернув йому папери. Семен ішле не встиг сковати до кишені документи, як побачив, що двірцева заля вщерть переповнена гештапівцями, шуцполіцаями і цивільними особами, в яких йому не важко було розпізнати переодягнених тих самих гештапівців. Вони всі знову контролювали пасажирів, але тільки цивільних. Не чекаючи, доки від нього забажають папери, Семен коло виходу з залі сам простягнув гештапівцю пашпорт. Той глянув уважно на нього, зазирнув у пашпорт, тикнув його Семенові назад і хрипко промовив, вказуючи на вихід до міста:

— »Вайтер!«

Семен спокійною ходою вийшов у місто. Падав рясний дощ. Не оглядаючися, він простував вулицею, усвідомлюючи, що документи, вироблені підпільними техніками, доброї якості, не викликають у німців ніякої підозри. Тільки треба, щоб тими паперами користувалися надійні люди.

Бигляд київських вулиць вказував на тяжке становище нашої столиці. Вулиці були майже порожні, тільки де-не-де проходили люди, бідно убрани, зі змарнілими обличчями.

Семенові треба було пройти на вулицю Саксаганського, але він не зінав, де вона. Не хотів питати чоловіків, що інколи зустрічалися йому по дорозі, але коли побачив стареньку жінку, підійшов до неї і запитав.

— Близько. Перша вулиця направо, — відповіла старенька.

Він знайшов потрібне йому число будинку, оглянувшись довкола, щоб не привести за собою сексота (згадав провал зв'язкової хати в Рівному), і коли впевнився, що ніхто за ним не слідкує, швидко ввійшов до будинку.

На першому поверсі він застукав у двері умовленого мешкання. Йому відчинила середнього віку жінка,

— Добрий ранок! — привітався Семен. — Скажіть, будь ласка, чи не мешкає тут Наталія Миколаївна?

Жінка посміхнулася:

— Вона вже виїхала, але заходьте, будете гостем.

Прийшов до кімнати, в котрій стояли старенькі крісла, стіл, шафа з книжками.

— Сідайте, прошу, — сказала жінка.

Семен сів і сказав:

— Мені треба побачитися з Андрієм.

— Чекайте, можете читати якусь книжку, а я скоро повернусь, — відповіла жінка.

Вона одягнулась і вийшла.

Семен сидів і роздумував, як знайти новий спосіб довідатися, чи, скажімо, та або інша зв'язкова хата, те чи інше зв'язкове мешкання, вже потрапили до рук Гештапо? Як уникнути, щоб люди, які приходять на зв'язок, не потрапляли до гештапівських рук, навіть тоді, коли зв'язкова хата була б таємно обсаджена гештапівцями? Багато часу пройшло в тих роздумуваннях, аж доки не повернулася господиня мешкання. Її вигляд вказував, що все обійшлося добре.

— Ви зараз поснідасте, а потім підете до Андрія, — сказала вона.

Після сніданку жінка назвала Семенові вулицю, число будинку й число мешкання — точну адресу, на яку йому належить зголоситися.

— На Велику Васильківську вулицю пройдете просто.

Вона докладно розказала Семенові дорогу й подала на прощання руку.

* * *

Двері Семену відкрив чорнявий юнак і провів його до мешкання. Тут сидів високий, стрункий чоловік, котрого Семен одразу пізнав — вони бачилися в Krakovі. Чоловік підвісив з крісла, пильно оглянув Семена і, вітаючись, сказав:

— Ми колись бачилися.

— Так, у Krakovі, на вулиці Вжесінських.

— Ваша пам'ять вас не зрадила, — стверджив Андрій.

Він запропонував Семенові роздягнутися і, коли той зручно вмостиився в кріслі, почав:

— Мені писав Легенда, що до мене має зголоситися один знайомий чоловік, тобто, мав на увазі вас, — посміхнувся Андрій. — Але в мене дуже багато знайомих, і мені тяжко було вгадати, хто саме прийде до мене. Ну, тепер секрет розгаданий. Отже, коротко: ваше перше завдання — це налагодження лінії зв'язку, а потім ви займетесь виключно питаннями Безпеки. Треба підібрати абсолютно надійних людей і для зв'язку, і для праці в Безпеці. Я вам дам зв'язки до округу Київської області і до провідника Вінницької області. Вінницький провідник пов'яже вас із референтурою Безпеки в області, а коли повернеться провідник Київщини, ви нав'яжете контакти і з ним.

Коли Андрій скінчив, Семен звернувся до нього:

— Я з Безрідним уклав плян зв'язку. Ви вже ознайомлені з тим пляном, але я хочу ще детально вас поінформувати.

— Прошу, — кивнув головою Андрій.

Семен виклав деталі пляну. Андрій схвалив його й сказав:

— Усе добре. Ваш намір зробити свій осідок в Козятині також добра справа. Але коли все буде наладнане, я хотів би мати вас ближче коло себе. Тепер, майте на увазі: весною провід буде перекидати нових людей на Лівобережну Україну, тому лінія зв'язку Козятин — Рівне мусить функціонувати справно. Ось вам дві адреси в Козятині.

Семен записав окремо вулиці, числа будинків і прізвища. Сказав, що він усе це вивчить напам'ять і тоді записане знищить.

— У Козятині є добрі люди, — продовжував Андрій, — зокрема використовуйте як слід чоловіка, котрого кличуть Івашком. До речі, тепер ми маємо добре забезпечення паперами для поїздок потягами, а це дає можливість щотижня надсилати кур'єра до Рівного. Зв'язок із Галичини до Рівного налагоджено добре, там організаційна сітка сильна. Лише треба вважати, щоб ворог не дізнався, що ми користуємося підробленими документами.

— Я хотів би ще оглянути Київ, — сказав Семен, — але погода дуже погана, тому зразу поїду до Козятина.

Потім він виклав Андрієві свою думку про необхідність остерігавчих знаків на зв'язкових хатах та мешканнях.

— Ваша думка правильна, — схвалив Андрій Семенові пропозиції. — Випрацюйте інструкції і перешліть мені. А для нашого зв'язку подаю вам лінії: через Козятин ми утримуємо зв'язок, що йде в напрямі Сквира-Хвастів, друга лінія — через Володарку на Білу Церкву. Правда, тут зв'язкові їздять велосипедами або використовують приналігідні авта. Вінницький провід робить підготову для створення лінії Вінниця-Гайсин-Умань-Ставище-Біла Церква.

— Може, ще подасте мені київські адреси, через які я можу пов'язатися з вами? — попросив Семен.

— Так. Крім того, я ще поінформую свого засутника про вас. Коли б я десь виїхав — він буде в курсі справи.

Семен записав адреси, диктовані Андрієм із пам'яті.

* * *

Семен був задоволений нарадою, которую провів у Козятині. Йому вдалося підібрати добрих людей з-поміж членів. Андрієва порада щодо Івашка була цінною, але й колишній лейтенант танкових частин Євген нічим не поступався Івашкові. Так само здібними для праці були Григорій і Олекса. Зв'язок ішов на всі сторони через Дусю.

Євген зразу після наради поїхав виконувати отримане від Семена завдання: недалеко двірців у Бердичеві, Полонному, Шепетівці і Славуті знайти хати зі своїми людьми, де могли б ночувати зв'язкові.

Семен, Івашко і Григорій зробили свою квартиру коло Білкивки. Олексу Семен вислав з великою поштою до Вінниці.

Ніколи Семен не думав, що йому протягом тижня вдастся так багато зробити: налагодити зв'язкові лінії, підібрати відповідних надійних людей. Тепер він опрацьовував інструкції щодо охорони зв'язкових хат.

За деякий час повернувся Євген, якого кликали більше Женькою, й доповів про виконання завдання. Івашко повідомив, що всі його знайомі, які працюють у поліції в цих околицях, симпатизують

ідеям ОУН. Було встановлено, що член ОУН, який працює телеграфістом на бердичівському залізничному двірці, має змогу завжди порозумітися телефонічно з членом ОУН, перебуваючим на такій самій праці в Шепетівці. »Знаменито«, думав Семен, »така можливість навіть не спала на думку раніше. Треба всюди намагатися використовувати телефони.«

Після вечері, приготованої Олексою, Семен сказав до друзів:

— Ми тут протягом 15 днів організували окрему клітину ОУН, яка є в тісному зв'язку з місцевою мережею. Крім того, ми налагодили нові лінії зв'язку. Звіт про це я переслав нині провідникам до Києва, а зв'язкові пункти, їхню систему повезу завтра до Рівного. Я думаю, буде корисним, якщо Євген ще раз поїде тією самою дорогою й зорганізує паралельну запасну лінію зв'язку. Але майте, Євгене, на увазі, що перші зв'язкові не мають права знати про другу лінію, і, навпаки, зв'язкові другої лінії не мають права знати про першу лінію. Зв'язковим, ви, Євгене, дасте клички й забезпечите їх новим виробленим кодом. Зберіть опінію про наших людей. Треба бути обережним, щоб часом у наших лавах не опинився хтось непевний. Правда, ті люди, які утримують зв'язкові пункти, були прийняті в члени ОУН під час похідних груп і є перевірені — вони на практиці доказали свою безмежну відданість Організації. Але до нових осіб, які голосяться до нашої Організації, треба ставитись обережно, бо знаємо, що і гітлерівці, і комуністи роблять намагання, щоб пропхати до наших лав своїх нурців.

Євген погодився знову вирушити в дорогу. Тоді Семен звернувся до Івашка, Олекси й Григорія:

— Від Білинівки, Морозівки аж до Володарки ви мусите вивчити всі села: хто є головами сільрад, тобто старостами сіл, хто — поліцистами, де

гітлерівці і комуністи мають свої гнізда, що за люди працюють у гебітскомісаріях. Якщо в поліції та в інших гітлерівських установах служать добре люди — треба намагатися різними способами встановлювати з ними зв'язки. Слід звернути особливу увагу на тих, які вислужуються перед гітлерівцями, роблячи кривду своєму народові. Всіх тих національних злочинців ми мусимо знати, мати їх на обліку. Треба за всяку ціну берегти цю хату, бути обережними, щоб навіть ті наші члени, котрим не все належиться знати, не мали поняття, де ми живемо. Треба вміло поставити розвідку й охорону. Нам ще необхідно дістати радіоприймач. Це ви, Івашку, поговоріть із тими, що працюють у поліції. Я повернуся з поїздки через тиждень. Тому ви, Івашку, призначте за десять днів відсьогодні зустріч із новими людьми в тому лісі, про який ви мені говорили. Якщо б ішов дощ, тоді зустріч відбудемо на присілку в МТС. Хто має які питання, друзі?

Григорій почав говорити про необхідність створення бібліотеки.

— Я оце хотів дістати «Організаційний бюллетень» за березень місяць і не зміг. Література ходить по руках, губиться.

Григорія підтримали Олекса й Жен'ка і кинули погляди в бік Івашка.

— Слухайте, друзі, — почав Івашко, — я обіцяв організувати бібліотеку, але не зміг через виконання тих завдань, що мені доручив Семен. Чи мав я час?

— Отже, друзі, пропозиція щодо бібліотеки добра. Я тепер іду до Рівного. Там при допомозі приватних друзів дістану книжки, яких тут немає. Там є низка корисних видань, що виходили в Галичині, у Празі, в Америці — »Історія України«, »Самостійник«, »Дух нашої давнини« й багато

інших. Я попрошу друзів із Рівенської області, щоб вони все це завезли до Славути, тобто на наш зв'язковий пункт, створений Євгеном. Звідти книжки мусять бути переслані нам до Козятиня. Таким чином, ми побачимо, як діє на практиці наслідок вашої праці, — Семен повернувся в бік Євгена.

* * *

СЕРЕД НОВИХ ДРУЗІВ

В гаражі МТС зібралося понад два десятки чоловіків з довколишніх сіл і містечок. Івашко вдоволено поглядав на Семена, бо присутність такої кількості людей — це була його робота. Він старанно відібрав цих людей, часто розмовляючи з ними, переконавшися в їхній надійності.

Першим промовляв до зібраних Івашко:

— В імені Організації Українських Націоналістів революціонерів вітаю всіх присутніх! Ми вас запросили сюди, щоб ви більше познайомилися з ідеями, які поширює і за які бореться наша Організація. Найвища її мета — здобуття волі для українського народу, створення Української Самостійної Держави, за яку віками бореться наш народ. Наша організація є нині тією мобілізаційною передовою ланкою, яка мусить мобілізувати ввесь український народ. Але ми вас запросили не тільки для того, щоб ви нас послухали, але й для того, щоб ви стали борцями за свободу України, щоб ви нам допомагали. Ніхто не має права спокійно, нічого не роблячи, жити, в той час, коли

вороги б'ються за загарбання нашої землі. Ми не сміємо бути наймитами ані Берліну, ані Москви...

Івашко зробив павзу, оглянув людей і почав говорити далі. Він розповідав про княжу добу, про гетьманщину, Запорізьку Січ, про плюндрування української землі поляками й москвинами, про Визвольні Змагання 1917-1920 років, про ті всі жахіття, які приніс на українську землю комуністичний режим.

— Назовіть мені хоча б одну українську родину, — казав Івашко, — котра не потерпіла б жертв од большевиків.

Видно було, що добре підготований виступ Івашка спровів велике враження на присутніх.

Після Івашка промовляв Олекса. Він говорив про русифікацію України, про Переяславську Раду, наводив приклади визискування України в царські часи, згадав, як царат переслідував нашого національного пророка Тараса Шевченка за те, що він пробуджував наш нарід, і продекламував на кінець своєї промови уривок із Шевченкового вірша »Минають дні, минають ночі«:

»Не дай спати ходячому,
Серцем замирати,
І гнилою колодою
По світу валитись,
А дай жити, серцем жити
І людей любити.«

Потім Григорій говорив про колективізацію, про визиск Москвою українського селянства й робітництва, про нищення української інтелігенції, грабування багатств України.

Семен у своєму виступі зупинився на гітлерівській політиці супроти українського народу, на колоніяльних плянах Гітлера, навів уривки з Гітлерової книжки »Майн Кампф«.

Далі Семен перейшов до завдань, які ставить ОУН на сучасну пору, а наприкінці звернувся до присутніх зі слідуючими словами:

— Серед вас є такі, що служать у гітлерівсько-му адміністративному апараті. Пам'ятайте, що ви повинні служити своєму народові, а не ворогові.

Збори затяглися. Люди ставили різні пекучі питання, обмінювалися думками, всі вони були вдячні, що цей недільний день, ці збори розкрили їм очі на багато речей, допомогли їм виробити свій погляд на низку політичних питань.

Наступного дня Семен похвалив друзів за вдалу організацію зборів. Він сказав, що подібного роду зустрічі треба влаштовувати частіше, що треба також поінформувати місцевих зверхників ОУН про таку роботу. Про Івашка, який усе те зорганізував, Семен думав із вдячністю.

Пошта від Безрідного принесла повідомлення, що німці змінили перепустки для поїздок потягами. Безрідний писав, щоб Семен не користувався тими перепустками, які мав, а чекав на нові, котрі Безрідний обіцяв переслати для нього якнайшвидше.

Нарешті, до Козятиня прийшли й книжки, які Семен здобув у Рівному. Євген був трохи незадоволений, бо пакунок з книжками дуже довго йшов по організованій ним лінії зв'язку, і він вибирається на перевірку лінії. Але Івашко йому порадив не бути дуже суворим до людей, щоб не викликати їхнього невдоволення.

* * *

Семен повинен був негайно зголоситися на призначенному пункті в районі Рівного.

Пасажирські потяги були призначені тільки для війська та тих ворожих завушників, що посадали

спеціяльні перепустки від гебітскомісаріятів чи Гештапо. Семен ще не мав нової сфальшованої перепустки, на неї треба було чекати, а наказ вимагав прибути на Волинь негайно.

Він довго міркував над тим, що робити, як виконати наказ, а потім махнув рукою і вирішив: «Що б там не було, а завтра таки буду на призначенному місці.»

Він витягнув з-під ліжка невеличку валізочку, вийняв карту околиці й почав її вивчати. Нарешті, промовив сам до себе:

— До Козятиня доберусь велосипедом і то менше, ніж за годину часу.

Семен мав звичку ще з дитячих років говорити до себе на самоті. І тепер, промовивши вголос своє рішення, він відчув задоволення. Настрій був непоганий. Семен передбачав, що зможе доїхати до Рівного без особливих пригод: з Козятину іде чимало потягів на Рівне.

Крізь відкрите вікно він вдивлявся в темряву, що дедалі більше огортала сад. Там гуділи травневі хрущі. Вони принесли спогад про дитячі роки, коли Семен бігав травневими вечорами зі шкільними товаришами по сіножаті й хворостинкою збивав літаючих шкідників.

Думки Семенові полинули далеко, до рідного села в Галичині. Від того часу, коли скінчилося його безжурне дитинство, пройшло 16 років, а здавалося, що ще недавно він був хлопчишком. Провів рукою по очах, немов зганяв рештки сну. Не любив згадувати далеке минуле, бо воно його розніжувало.

Він вийшов до другої кімнати. Тут сидів Олекса й щось писав при свіtlі невеличкої свічки. Семен мовчки зняв із полиці глечик з молоком, відрізав шматок хліба й заповзяvся вечеряти. Після кількох ковтків тихо промовив:

— Слухай, Олексо, я завтра іду до Козятиня. Велосипедом. Коли б я не повернувся, то за велосипедом питай у книгарні або в мешканні Дусі.

Олекса мовчав. Хоч він знову Семена недовго, але мав до нього велику пошану: він знову, що Семен виконує за наказами ОУН дуже складні й небезпечні завдання. Життя Семенове було життям у темряві, на нього звідусіль, на кожному кроці чигали небезпеки і смерть. Олескі здалося, що цього разу Семенові слова прозвучали якось інакше, ніж завжди, і він зморщив чоло...

* * *

БОРОТЬБА В ТЕМРЯВІ

Коли Семен прокинувся, темрява була вже розвіяна радісними проміннями світанку, що заповідали теплий травневий ранок. Крізь вікно влітав пташиний спів, а ніздрі дратував запах свіжих трав.

Він вискочив із ліжка, зробив кілька звичних вправ ранкової руханки, потім подався на подвір'я, щоб помитися коло корита з водою. На дворі побачив Олексу, котрий уже витяг із шопи велосипеда й оглядав його з усіх боків.

— Чого ти так зірвався рано, Олексо? — спитав Семен.

Олекса щось буркнув собі під ніс.

За кілька хвилин Семен був готовий у дорогу. Він перебрав від Олекси велосипеда й простягнув другові руки.

— Може б, ти напився хоч молока? — запитав Олекса, приховуючи за цими звичайними словами хвилювання.

Семен показав мовчки на клунок з харчами, які брав у дорогу.

— Слава! — сказав він, і велосипед покотився з подвір'я на дорогу.

Коли Семен під'їздив до Козятиня, то побачив, як два поліцисти в чорних мундурах та один німецький жандарм рилися в клунках, що поскидали жінки з плечей. Ті жінки раненько мандрували до Козятиня. Обурений Семен вчасно спохопився, щоб не крикнути: »Не грабуйте нещасних жінок!« Він сильніше натиснув на педалі, бо йому прийшла думка, що гітлерівець може зупинити і його. Але німця більше цікавили клунки з поживою...

Бічними вуличками Семен доїхав до хати Дусі, яка весело привітала його. Він передав їй мовчки велосипед і швидко вийшов із подвір'я. Дуся зрозуміла все.

Семен прийшов на залізничну станцію саме в той час, як робітники витягали з вантажних вагонів знаряддя праці й ішли через насип направляти рейки. Недалеко стояв поліцист. Але Семен устиг змішатися з натовпом робітників, і той його не помітив. З робітниками Семен дійшов до колії, на якій стояли вагони, зчеплені в ешельон. Він пішов далі і коло іншого потягу побачив залізничника з червоним прапорцем. Семен спітав, який потяг іде до Шепетівки. Залізничник уважно по дивився на нього і пошепків відповів:

— Цей довгий вантажний відходить за кілька хвилин до Рівного.

Миттю Семен опинився в порожньому вагоні. Приліг до стіни й чекав. Хвилини здавалися годинами, а потяг не рухався. Семен навіть подумав, чи не обдурив його старий залізничник. Але саме в цей час потяг шарпнувся з місця.

Мабуть, він їхав порожняком за якимось важливим вантажем, бо не спинявся на станціях. Тільки перед Здолбуновим зменшив свою швидкість. Тут треба було стрибати з вагону, бо Рівне зробилося на той час гніздом гітлерівських посіпак. Маючи вправу, Семен щасливо зіскочив з потягу й подався в напрямку Ільпина.

Подорозі він зайдов у невеличкий гайок, приліг під деревом, закусив і задрімав. Коли проquinувся, сонце вже котилося на захід. Семена дуже мучила спрага. Побачивши кілька хатинок праворуч у ярі, він вирішив податися туди, до хати, що стояла трохи остронь від інших. Біля неї поралася середнього віку жінка, мила невелику діжку. Семен зайдов на подвір'я і привітався. Жінка збентежилася від несподіваного чужого голосу, але швидко опанувала себе й відповіла на привітання.

— Чи не міг би я дістати у вас молока?

Жінка насторожено розглядала Семена і не встигла йому ще нічого відповісти, як на порозі з'явилася молода дівчина. Семен оглянув її швидким поглядом.

Могла бути його ровесницею, може, трішки молодша за нього, а її одяжі й зачіска вказували, що вона працює десь в місті, може, вчиться, в усякому разі — не займається селянською роботою.

— Винеси цьому молодцеві молока, — звернулася до неї жінка.

Незабаром дівчина з'явилася з глечиком молока, а господиня кудись зникла. П'ючи молоко, Семен помітив, що дівчина уважно розглядає його, звертаючи увагу на його сильну постать і запорошений одяг. Вона зразу ж зауважила, що одяжі Семенова советського виробу, і що тут, на Волині, її не носять.

Напившися, Семен пильно глянув на дівчину й посміхнувся до неї по-дружньому. Він зінав, що

його погляд і усмішка подобаються дівчатам, але тепер помітив, що нова знайома зовсім не звертає на них уваги. Це зацікавило Семена, й він вирішив поговорити з дівчиною.

— Може б, ви мені дозволили переночувати у вас?

— А здалека ви?

— Дуже здалека.

— Може б, і дозволила коли б знала, що ви свій, — відповіла дівчина, уважно зазираючи Семенові в очі.

На чолі Семена з'явилася маленька зморшка, бо йому здалося, що він натрапив на якусь необережну членку ОУН. Але він знову лагідно усміхнувся й сказав:

— Що я свій, то я знаю, але чи ви своя, це мені невідоме.

Ці слова оживили співрозмовницю. Вона підійшла до Семена близче.

— А кого ви знаєте? — запитала вона.

Як досвідчений підпільник і працівник Служби Безпеки, Семен інстинктивно відчув, що оплатиться продовжувати розмову наздогад, тому відповів:

— Знаю багатьох людей, тих, що тут повинні бути. Тільки невідомо мені, кого саме ви знаєте!

Не задумуючись, дівчина спитала:

— А чи знаєте товариша Крилова?

Грім із ясного неба не схвилював би так Семена, як це питання незнайомої дівчини. Було ясно, що він припадково натрапив на співпрацівницю московсько-комуністичної розвідки. Служба Безпеки ОУН знала прізвище Крилова, тільки досі нікому не пощастило натрапити на його слід. Семенові здалося, що йому на чолі виступив холодний піт. Але він силою волі примусив себе зберегти спокій і нічим не виявити своїх почувань, які могли б насторожити дівчину.

Семен байдужим тоном відповів, що знає Крилова. Він назвав ще одне прізвище й побачив, що

ця відповідь справила помітне враження на дівчину.

— Ходім, сядемо та й поговоримо, — сказала вона. — А товариш Тварінін щойно від'їхав.

Семен відрухово притиснув рукою блузу, щоб переконатися, що його пістоль — большевицької марки »Токарев« — є на своєму місці.

— Стривайте, — сказав він до дівчини, — товариш Тварінін уже поїхав, а не говорив вам про те, що я повинен прийти?

— Мене звуть Наташею, — почала дівчина.

Але Семен перервав її твердженням:

— Я знаю про це...

— Так, товариш Тварінін сидів тут кілька днів і говорив, що має хтось прибути, лише не сказав мені, хто. Однаке, він тут недалеко, і завтра ви зможете з ним зустрітись... А сьогодні ви втомлені, тож вам треба переноочувати.

Дівчина повеселішала й ласково дивилася на Семена. А той в думках уже розробляв плян »зустрічі« з »товаришем« Тварініним. »Добре, що вона тут сама, а тому немає великої небезпеки«, — думав Семен, ідучи за дівчиною до хати.

Увійшовши до невеличкої кімнати, в якій жила дівчина, Семен запитав:

— А чи тут безпечно, чи не довідаються, бува, німці і поліцай?

— О, ні, тут цілком безпечно, досі не було ще ні одного »фріца«, — заспокоювала дівчина. — Треба тільки зважати на тих бандерівських бандитів, яких багато нагромадилося в районі. Це єдина небезпека для нас.

— Мені говорили про них, але я не знаю докладно, що це за люди, бо ще не мав нагоди з ними зустрічатися, — спокійно відповів Семен, намагаючись легковажити »бандерівську небезпеку«.

Наталка аж підступила до нього ближче.

— Ох, то ви напевно з »великої землі«, з Москви, — зраділа вона. — Говоріть, що там нового? Сподіваюся, що скажете мені всі новини, бо я сиджу тут, як у пустелі. Крілов і Тварінін нічого мені не говорять, завжди викручується, кажучи, що все таємниця. Я ж сиджу без діла вже третій місяць. Можна загинути від нудьги. До того ж, Тварінін такий нахабний, вредний, і так часто докучає мені, що я вже погрозила йому написанням скарги до начальства. Щойно тоді дав мені спокій.

— А господиня певна людина? — запитав Семен.

Наталка притишеним голосом почала оповідати, що чоловік господині до війни був головою сільради й таємним співпрацівником НКВД.

— Але наші зробили дурницю, — говорила вона, — бо перед утечою не знищили архіву НКВД, і він попав до рук бандерівців. З того архіву вони довідалися про роботу голови сільради. Тому, що при його допомозі до війни було арештовано багато бандерівців, а їхні родини вивезено, то голову сільради знищили. Через це господиня ненавидить бандерівців і допомагає мені.

— А чи вона знає, хто ви і що робите? — зазирнувши глибоко дівчині в очі, спитав Семен.

Дівчина посумнішала й нервово пригладила обидвома руками своє волосся. Голос її змінився, в кутках губ з'явилася якась болюча гримаса. Можливо, що вона переживала в душі якусь трагедію. Може, самота на волинському хуторі, нахабна поведінка Тварініна і постійний страх турбували її, і вона хотіла покінчити з накиненою їй працею?

Семен присунувся до Наташі і узяв її за руку. Рука дівчини нервово здригалася.

— Я з Київщини, — сумно оповідала вона, — з комсомольською делегацією поїхала до Ленінграду, а потім до Москви. В дорозі до Москви ми

довідалися, що німці напали на нашу країну. З Москви нас уже не відпустили на Україну. Ми пережили велике страхіття, коли столиця готувалася до евакуації. Тоді нас поділили на групи і попридували до різних районів. Ми повинні були залишитися й працювати в підпіллі, коли прийдуть німці...

Семен слухав мовчки, не перебиваючи Наташі. Потиск його руки був щирий, і він відчував, що дівчина помалу заспокоювалася.

— Тому, що я граю на гітарі й співаю, мене було призначено до музичного гуртка, і ми повинні були влаштуватися так, щоб виступати з концертами перед німецькими старшинами, якщо вони зайннуть столицю. Залишили для нас харчів, але наш начальник більшу частину їх забрав для своєї сім'ї. Зима в Москві була тяжка, а в додатку до всього я ще дуже тужила за рідним домом, за Київщиною. Коли ж німців прогнали з-під Москви, мене покликали до партизанського штабу. Дали документи дочки українського емігранта, навчили стрибати з літака і скинули тут на Волині. Перед відлетом зо мною говорили генерал і один капітан НКВД, який працював у цьому районі. Він дав мені адресу й записку до чоловіка господині цього дому. Мені обіцяли теж, що незабаром відпустять мене на Київщину. Це мав зробити Крилов, але він виїхав і передав мене Тварініну...

Голос дівчини знову затрептів із жалощів і ненависті:

— Тварінін — огідна людина... Я сиджу без діла, бо й сам Тварінін нічого не робить. Відомості через радіо подають інші наші люди, а Тварінін і Крилов п'ють самогон, водяться з жінками... Тварінін почав залишатися до мене. Я подала скаргу Крилову, хоч він таке same зілля, як і Тварінін. Він усе переказав Тварініну, і після того ще мені погрожували пістолем...

Мабуть, згадка про поведінку наставників роз'ятрила давній біль, бо Наташа заплакала.

Семен погладив її по голові:

— Не плачте, Наташо, — сказав він. — Я запевняю вас, що зроблю з ними порядок. Я провчу їх. А ви поїдете до своїх, може, там і залишитесь...

Семен був уже ознайомлений зі становищем, тому він поводився вільно, вдаючи, що його прислали з »великої землі« зі спеціальним дорученням. Дівчина зраділа, було видно, що вона виявляла до нього велике довір'я.

Після вечері Семен підійшов до дівчини й подякував за вечерю та за довір'я. Тримаючи Наташу за руку, він промовив ласкавим голосом:

— У мене прохання до вас, Наташо, а саме, щоб ви мовчали про нашу розмову, доки я не пізнаю обставин. Моїм обов'язком є швидко зустрітися з Криловим і Тварініним, в чому ви повинні мені допомогти. Коли все в мене буде влаштоване, я приїду до вас людину із запискою. Якщо на записці буде підпис »Борис«, прошу мати повне довір'я до людини, таке саме, як і до мене.

Наталка тільки кивала головою на знак згоди, а потім сказала:

— Завтра я вам пошлю чоловіка, який заведе вас до місця, де перебуває Тварінін. А тепер відпочивайте, спіть тут у моїй кімнаті, а я піду до гостині.

Вранці Семен вирішив не поспішати. Вийшовши до сіней, щоб помитися, зустрів там Наталку, яка весело привітала його. Під час спільногоні сніданку Семен запитав її, як далеко до »товаришів«.

— Буде 25 кілометрів, — відповіла дівчина.

Після сніданку Семен почав оповідати Наталці новини з Києва, зокрема про знищення Хрешчатика. Ця вістка дуже притгнобила дівчину. Семен використав її настрій і, ніби знехотя, підкреслив,

що глупотою було з боку большевиків за пару десятків гітлерівців зробити таку шкоду.

Після 11-ї години в сінях почувся чоловічий голос. Семен насторожився, але Наталка заспокоїла його:

— Будьте спокійні, це прийшов чоловік, що заведе вас на призначене місце. Будете йти польовими доріжками, оминати хутори й людей.

Прощаючися з дівчиною, Семен посміхнувся до неї:

— Я зватиму вас Наталкою, а не Наташою, добре? Не забудьте про наше домовлення.

— Так, товаришу Борисе, пам'ятатиму.

У сінешних дверях стояв високий стрункий юнак, якому Наталка офіційним тоном наказала:

— Заведете цього товариша, а там вам скажуть що робити далі.

Семен кивнув головою Наталці на прощання й разом з юнаком вийшов з подвір'я.

Після кількох хвилин мовчанки він почав розмову з незнайомим і переконався, що хлопець балакучий. Він нудьгував на хуторах, не мав з ким говорити, тож і зрадів, що зустрів такого уважного слухача.

Звали його Костем. Він був шофером у начальника »особого отдела« при штабі 5-ї большевицької армії. Коли армія була розбита в оточенні й люди порозбігалися, начальник наказав йому йти на захід у Рівенську область і організувати в запіллі ворога підпільну роботу. Кость забрів аж сюди, де його прийняв один господар для допомоги в господарстві. Коли з'явилися Крилов з Тварініним і почали вишукувати за допомогою старих місцевих сексотів червоноармійців, що залишилися, знайшли вони й Костя.

Семен обережно й уміло випитував Костя про все, що йому було потрібно знати. Чим довше він говорив із своїм супровідником, тим більше

переконувався, що Кость наївна людина, що він спеціально намагається підкреслити свій »советський« патріотизм, бо не знає, з ким іде, а душа його затуманена большевицьким дурманом.

— А з бандерівцями ти зустрічався? — запитав Семен. — Що то за люди?

— Ні, не говорив з ними, хоч тут, мабуть, кожний молодий чоловік бандерівець. Дивні це люди, бо і нас б'ють, і гітлерівців не милують.

Семен удавав, що близче не знає про бандерівців, чув тільки в Москві, що такі е. Кость почав пояснювати йому, що це, мовляв, буржуазні націоналісти, які хочуть повернути владу поміщиків і капіталістів. Семенові засвербів язык, з'явилося бажання повести ширшу розмову на цю тему, але не міг того робити, щоб не зрадити себе якимсь необережним словом.

— А мають ті бандерівці якусь свою газету? — запитав він Костя.

— З'являється тут багато різних брошурок і плякатів, — відповів Кость, — але товариш Тварінін заборонив читати їх. Він наказав збирати ці брошури й передавати йому.

Семен з Костем ішли помалу, часто сідали на межі між житами і курили. Семен частував Костя своїм добрым тютюном і намагався так затягнути час, щоб дійти до місця призначення перед самим вечором. Коли ж Кость сказав йому, що до місця перебування Крилова лишилося лише 8 кілометрів, Семен запропонував:

— Спочиньмо трохи, покуримо, бо нам треба зайди туди із заходом сонця.

Під час відпочинку Кость розповідав про свої пригоди у війську.

— А тепер зброю маєш? — спитав Семен.

У відповідь Кость мовчки відгорнув полу блузи й показав застромлений за поясом наган.

Розмова втомила їх. Вони простяглися на траві й задрімали. Коли Семен прокинувся, годинник показував, що шоста вже минула.

Ішли помалу, як і раніше. Кость знову розбалакався, а Семен думав над тим, як роззброїти свого супутника без пострілу й галасу. Він знов одне: Костя треба допровадити до нашої першої станиці, але перед тим треба було дізнатися, де перебуває комуністичне гніздо.

Підійшли до маленького гайку й пішли його краєм під горбок. Семен здалеку побачив ліс і пізнав, що вінеже з Адамківськими хуторами, де він мав зголоситися.

Кость несподівано сказав, показуючи на хутір у ярі:

— От і наша квартира.

Семен зупинився, вийняв з кишені пістоль і рішуче наказав півголосом:

— Руки вгору!

Спершу Кость не збегнув, у чому справа. Він обернувся і побачив скероване на нього дуло «Токаря». Обличчя Семена говорило Костеві, що жартів тут немає.

— Руки вгору! — ще раз повторив Семен.

Кость підняв руки, а Семен, пильно стежачи за ним, наказав стати широко. Руки в Костя дрижали, було видно, що хлопець перелякався.

Семен обережно підійшов до Костя і, тримаючи у правій руці свого пістоля, намацав за Костевим поясом ручку нагана.

Роззброївши свого супутника, Семен наказав йому йти:

— Коли слухатимеш мене, нічого тобі прикрого не станеться, А якщо тільки схочеш тікати, то загинеш.

— Хто ти такий? Гештапівський працівник? — запитав дрижачим голосом Кость.

— Ні, — відповів Семен, — я з бандерівців, тих, яких Москва називає »буржуазними націоналістами«. Це — велика брехня, щоб впроваджувати у блуд несвідомих українців і примушувати їх до боротьби проти своїх братів. Тебе, Костю, теж затуманила московська пропаганда і запхала в брудну, шкідливу для української справи роботу. А ми, націоналісти, боремося проти всіх окупантів, бо хочемо мати свою власну, ні від кого незалежну державу. Не за поміщиків ми боремося, а за справжню українську владу на українській землі. Врешті, у нас поміщиками були зайди, яких присилала Польща або Москва. Та про це розкажуть тобі докладніше деінде, а тепер прошу тебе: не надумай тікати, йди попід гайком.

Вже темніло, коли Семен повів свого полоненого пільною доріжкою, яка дедалі ширшала, вказуючи, що незабаром буде хутір або село. За деякий час уже наступила повна темінь, здаля почувся гавкіт собак. Треба було звернути направо й іти на Адамківські хутори. Але несподівано його думки перервав гострий оклик:

— Стій, хто йде?

Семен відповів без надуми:

— Свої!

Тоді той самий голос вже лагідніше спитав про кличку.

— Ми клички не знаємо. Скажіть, хто ви?

— Ми національна варта.

Голос затих, зате пролунав свист. Семен і Кость побачили, як перед ними виринули дві постаті, обличчя яких не можна було розпізнати з-за темряви. Коли постаті наблизилися, Семен сказав:

— Відведіть нас обидвох якнайскоріше до станичного. Цей юнак, — при цьому він показав на Костя, — притриманий мною.

До них підійшов ще один озброєний чоловік,

вони втрьох коротко про щось порадились, а тоді один з них запитав Семена:

— Маєте зброю?

— Так, — відповів Семен.

Невідомі підступили ще ближче. Перший мав у руках рушницю, а два інші були озброєні советськими »папашками«. Один з них підійшов до Семена ззаду так, що той відчув холодне дуло »папашки« на плечах, а вищий на зріст підійшов спереду й відібрав із рук Семена пістоль. Обшуку не робили, тож Семен не подумав віддати наган, що перше належав Костеві. Той, який відібрав пістоль, сказав до Семена:

— Підемо до станичного, а вашого товариша відпровадять в інше місце, де він чекатиме. Ідіть попереду!

Коли вони підійшли до однієї з хат, то побачили на подвір'ї кількох людей. Семен зупинився, а його супровідник підійшов до тих, що були на подвір'ї, і щось ім сказав. Потім він повернувся до Семена в товаристві широкоплечого, низького ростом чоловіка, який відрекомендувався:

— Я станичний, а ви хто такий?

— Мені треба бачити негайно Остапа.

— Ви знаете Остапа особисто?

— Так.

— То ходіть зо мною.

Вони увійшли в хату, вікна якої були щільно заслонені. На столі світилася гасова лампа, за столом сиділо троє людей, між ними був і Остап. Побачивши Семена, Остап підвівся і сказав здивовано:

— О, несподівані гости!

Семен міцно потиснув йому руку.

— В мене є до тебе, Остапе, дуже важливe діло.

Остап глянув на своїх друзів. Ті зрозуміли, в чому справа, встали й вийшли з хати. Тоді Семен розповів Остапові про свою пригоду і про те, як

він опинився аж тут. Скінчивши свою розповідь, Семен спитав:

— Чи ти знаєш той хутір, де червоні мають свій осідок?

— Там живе польський колоніст, а його син працює в Рівному перекладачем у Гештапо.

— Ось куди ведуть дороги! — промовив Семен.

— Давай виготовляти плян, бо час не стойть.

— Я зі своїми людьми готовий. Тут саме є бойка. Один із тих, що вийшли — комендант бойки.

— То я пишу коротку записку до Безрідного. Він повинен знати, що я тут. Ти, Остапе, доручи своєму ідеологічному референтові, щоб він присвятися трохи часу тому притриманому Костеві. Це українець, але затуманений комунізмом. Хай він познайомиться з нашими ідеями, а тоді відпустіть його на Чернігівщину, кацалня ним не доробиться. А про Наталку я говоритиму окремо з Безрідним. Покищо напишу до неї записку також. Треба послати когось, щоб привів її сюди. Вона розумна дівчина, але так само збаламучена, як і Кость. Їй треба відкрити очі й допомогти повернутися до родини на Київщину, а там я її вже відшукую.

Семен почав писати записи. Остап викликав коменданта бойки і наказав йому привести людей у стан бойової готовності. Комендант вийшов, а поки Семен написав записи, він уже повернувся знову. Остап представив його Семенові:

— Будьте знайомі. Це друг Василь, комендант бойки.

— Дуже приемно! — відповів Семен, тиснучи широку долоню Василя.

Семен накреслив такий плян переведення акції:

— Йдемо з бойкою до отого гайку. Там розділите людей на три групи. Дві групи оточують хутір, а третя йде до середини, виводить усіх,

робить докладний обшук. Там мусить бути кілька комуністів, може бути їхній склад і таємна радіостанція. Господарів брати окремо, а »гостей« окремо — і відставити на станицю Служби Безпеки. Треба берегтися, бо там є червоni ватажки, вони зброєні й можуть учинити спротив.

Василь був місцевою людиною, він добре знав хутір, і йому не треба було давати додаткові пояснення.

Вже минула північ, коли бойка вийшла на акцію. Погідна волинська ніч дихала вологістю, трави, жита й пшениці гнулися від легкого подуву вітру. Велика роса промочувала одежду й взуття тихо маршуючої колони. Час від часу було чути легкий брязкіт зброї. Йшли мовчки. Семенові хотілося курити, але не можна було.

Нарешті, передні зупинилися, а за ними припинила ходу й уся колона. Були вже на місці. Семен пізнав, що вони тепер опинилися на тому горбку, де він розброяв Костя. Поставали півколом, посередині Остап і Семен. Василь спокійним голосом видавав накази, його слова були короткі й рішучі:

— Друже Залізний!

З півкола виступила постать, виструнчилася перед Василем і вимовила:

— Слухаю!

— Ви зі своїми людьми оточуєте хутір від заходу. Коли почуете три довгі свистки, маршуйте вперед і затискаєте кільце. Зі сходу, півдня й півночі облягає хутір група Богдана.

— Так є! — почувся другий голос.

Василь вів далі:

— На три свистки оточуєте хутір, але так, щоб на крилах рої мали один з одним зв'язок, а також з роем Залізного.

— Наказ! — обізвалися разом Залізний і Богдан.

— Ніхто з хутора не сміє втекти. В середину хутора іде рій Батрака разом зі мною. Коли ми

справимося, то я подам знак двома свистками. Тоді ви затиснете коло, пильно дивлячись, чи хтось не причаївся десь у городі або в садках. Все зрозуміли? Є які запитання?

Запитань не було. Виконуючи наказ Василя, рої відійшли на свої становища. З Остапом залишилися Семен і бойовики Тріска та Кривий. Вони вийшли на край гайку і присіли на пеньках. Усі мовчали. Час ішов поволі. По довгій мовчанці Остап промовив до Семена:

— Боївка Василя складається з відважних хлопців.

Семен нічого не відповів. Знову наступила мовчанка. Час минав неймовірно помалу. Нарешті тишу прорізала коротка серія з автомату, а за нею вибухла граната...

Остап із Семеном почали нервово ходити туди й назад, а потім закурили по цигарці, закриваючи їх долонями, щоб заховати жевріння вогників.

Знову запанувала тиша, лише в долині, де лежав хутір, блискали вогники електричних ліхтариків. На сході почало світати. Почулося перше щебетання пташок у гайку. З долини під горбок ішла група озброєних людей, на чолі якої можна було піznати Василя. Остап із Семеном рушили групі назустріч. Коли зблизилися, Василь коротко зголосив Остапові:

— Двох пташків і надавче радіо забрано, троє крізь вікно обстріляли нас автоматною серією, але граната їх заспокоїла. З нашого боку втрат немає.

Остап і Семен мовчки потиснули Василеві руку. Потім Остап наказав відвести полонених на станцію Служби Безпеки. Боївці було наказано відійти на місце свого відпочинку.

Усі розійшлися. Семен пішов з Остапом у супроводі двох бойовиків...

Пробудившись, Семен глянув на годинник, який ніколи не скидав із руки. Була вже друга година по полуздні, отже, він спав досить довго — від 5-ої ранку. Коли зліз драбиною вниз, побачив на току Остапа з якимсь незнайомим. Остап привітно поздоровкався із Семеном і сказав:

— Ім'яне, поспішаємо й поїдемо до Безрідного. Коні вже чекають.

* * *

В КВАРТИРІ БЕЗРІДНОГО

Це був час, коли на Волині гітлерівський окупант уже почував себе непевно. Німці сиділи по містах і лише вдень мали частковий контроль над дорогами та залізничними шляхами. Інколи вони робили збройні напади на неспокійні волинські села, грабували їх, палили, проливали невинну кров. Після кожного такого нападу вони мерцій по злодійськи тікали, але з-за кожного куща і з кожного ліска їх досягав смертельний вогонь, і жадний грабунок не проходив їм безкарно.

У той час на Волинь почав звертати особливу увагу й московський окупант. Він засилав сюди своїх добре вишколених агентів і диверсантів, які так само, як і гітлерівці, винищували законних володарів цієї землі.

На північ від Клеваня в лісі стояла хатина. Цей таємний лісок був під повним контролем хазяїв волинської землі, і вже протягом довгого часу загарбники не наважувалися простягати до того лісу свої брудні руки. В отій хатині влаштував свою тимчасову квартиру керівник волинської

Служби Безпеки Василь Безрідний. Всі дороги й інші піdstупи до лісу пильно оберігалися, а недалеко від хатинки був розташований табір трьох бойовок Служби Безпеки з добре вишколеними і загартованими бойовиками. Про існування тих бойовок знали і в Москві, і в Берліні, однаково їх боялися та бажали їхнього знищенння.

Хатина, що ще недавно належала якомусь польському колоністові, стала тепер справжньою підпільною квартиррою. В коморі сидили люди і про щось нараджувалися, а в сінях розташувався охоронний рій та перебували кур'єри. Час від часу до сіней входив заступник Безрідного з листом чи запискою, тоді зривався з місця один з кур'єрів, і за хвилину було чути лише тупіт кінських копит.

У кімнаті сидів невеличкого росту лисий чоловік, одятнений по-міському. Це був Арсенич, референт Безпеки Проводу. Він слухав доповідь Безрідного про положення на Волині. Слухав спокійно, лише час від часу про щось запитував або легким киванням голови давав доповідачеві зрозуміти, що все ясно. Наприкінці свого звіту Безрідний прочитав записку від Семена і від керівника бойвики Василя.

— Для тих, що їх маємо у своїх руках, треба доброго слідчого, — сказав Арсенич. — А Семена ви хочете використати для ліквідації референта Гештапо від наших справ? Чи немає тут іншого чоловіка, що треба було стягати Семена сюди аж із Наддніпрянщини?

— В справі ліквідації гештапівця я Семена сюди не стягав. Ми маємо тут студентів із Наддніпрянщини, які закінчили вишколи й усі йдуть до Вінницької та Київської областей. В порозумінні з Мироном хочу врати Семена в поліційну уніформу і дати йому відповідні папери, ніби він везе до Києва групу добровільців, що зголосилися до поліційних батальйонів. Такі батальйони там

формуються і потребують людей. Думка вжити Семена для акції проти гештапівця прийшла мені щойно тепер.

Коли Безрідний скінчив, запанувала спочатку мовчанка, а потім обізвався Арсенич:

— Я поїду тепер у Ковельщину. Мушу поспішати, там на мене вже чекає Легенда. Ваші справи хочу обговорити із Закоштуєм та Сидором. На поворотній дорозі зупинюсь у вас довше.

Арсенич разом із Безрідним вийшов надвір. Стійкові, що були в сінях і на подвір'ї виструнчилися. Вони знали лише Безрідного, але з його поведінки розуміли, що друга людина мусить бути якоюсь важливою особою.

Біля хатини стояв запряжений віз, а по боках його сиділи верхи на конях два бойовики. Арсенич стиснув руку Безрідному й сів на віз. Один із вершників свиснув і ристю рушив уперед. За ним покотився віз, за возом помчали охоронники.

Безрідний повернувся до кімнати. Почав прочитувати папери, часто роблячи нотатки. По якомусь часі до кімнати зайшов довірений Безрідного і сказав:

— Приїхали Остап і Семен.

— Хай увійдуть! — сказав Безрідний.

Ввійшли Семен з Остапом і голосно привіталися:

— Слава Україні!

— Героям слава!

Семен зголосив своє прибуття.

— Ну, як виспалися після нічної виправи? — запитав Безрідний.

Семен докладно розповів про нічний випад і про Наталку. Безрідний щось собі записав. Потім обернувся до Семена:

— Усе буде полагоджене так, як ви пропонуєте. Я також вірю, що Наталка — жертва большевиків. Коли вона приїде сюди, я спрямую її на ідеологічний вишкіл, а потім пошлемо її на Київщину.

Напишіть їй записку, що тепер не можете з нею зустрітися, а відвідаєте її після того, як вона прибудете на Київщину.

Він замовк, пройшовся по кімнаті, а потім знову повернувся до Семена:

— Є така справа, Семене. Ви повинні провести групу людей на Вінничину і Київщину. Але у міжчасі виникла потреба ліквідації гештапівського референта справ ОУН у Рівному. Діяльність штурмбанфюрера Штумма дошкульно відчувається в цілому так званому Райхскомісаріяті України. Правда, не гірша від нього сволота його помічник і перекладач спеціальних справ Кандауров. Це — москаль, чорносотенець, емігрант, який протягом довгого часу жив у Берліні. За їхнім наказом, кілька днів тому в Києві в Бабиному яру разом із жидами розстріляно вісімох членів ОУН. Туди ж напівживого привели провідника Київської області Лімницького. З наказу Штумма по Правобережжі та на Волині гуляють кілька ліквідаційних команд, зокрема команда Мольтке. Штумм садист і пияк, сліпо підписує всі накази, що їх виготовлює Кандауров. Він пише різні фантастичні еляборати й висилає їх до Берліну. Комуністів ці бандити не чіпають, а, навпаки, вся ця біла й червона наволоч знайшла пристановище саме в Гештапо. Як тільки натраплять на українця-патріота, то зараз його нищать, пришиваючи йому речі, до яких він зовсім непричे�тний.

Семен і Остап мовчки слухали Безрідного. Коли той скінчив, обізвався Семен:

— Я погоджується взяти на себе це завдання. Треба тільки зробити так, щоб святий Петро прийняв разом пана і слугу — Штумма і Кандаурова. Хочу насамперед докладно познайомитися з даними розвідки та з людьми, що будуть для мене помічниками в цій справі.

На обличчі у Безрідного з'явилася усмішка. Він був задоволений.

— Зараз одержите дані розвідки. Вони, може, вас не задовольнятимуть, але коли познайомитеся з людьми, призначеними для цієї роботи, то напевно будете вдоволені.

— Побачимо, — коротко відповів Семен.

Безрідний вийняв із чорної течки советського виробу великий пакет — конверт, напханий паперами, — і подав його Семенові. Взявши пакет, Семен сказав:

— Йду до лісу, на пеньок.

У кімнаті залишилися Безрідний і Остап.

Семен пройшов поміж групками бойовиків і відійшов якнайдалі, в ліс. Тут він знайшов невеличку галявину, порослу високою травою. Сів і витряс на траву все, що було у великому конверті. З паперами вилетіло кілька фотографій, але Семен, не звернувши на них уваги, взявся читати звіти. Вони були писані олівцем, чорнилом і на машинці. Письмо виявляло, що звіти походили від різних людей.

Семен читав матеріяли уважно і хоч знайшов у них багато цінного матеріалу, а все ж таки не було там головного: куди вечорами їздить пиячти Штумм? Із ким? Коли повертається додому? Чи поводиться вночі так само обережно, як тоді, коли повертається додому з бюра?

З інформації про Кандаурова Семен склав певне переконання: «Того кацапа можна схопити кожної ночі і принести в мішку сюди». Семен здогадувався, що й Штумм поводиться не інакше, як його перекладач: уночі, коли п'яні, забивають обидва про всяку обережність.

Було ясно, що Штумм і Кандауров покладаються на те, що після поліційної години на вулицях немає нікого, крім німецьких військових стеж. І в уяві Семена чітко накреслився плян, як ліквідувати цих двох гештапівців. Справа проста. Треба чотирьох добрих хлопців, які повинні

вміти говорити по-німецьки, потрібні ще німецькі військові уніформи, перепустки й особисті документи.

Семен глянув недбало на кілька фотографій Штумма, згорнув усе в конверт і пішов до хати. Тут він застав Безрідного самого. Глянувши допитливо на Семена й побачивши на його обличчі усмішку, Безрідний запитав:

— Ну, як там звіти?

— Не дуже, — відповів Семен. — Нічної розвідки, мабуть, не робили. Лише в одному звіті вказано, що вночі Кандауров пиячить у військовому «казино». Так само робить, мабуть, і Штумм. Останній звіт про Штумма має п'ятиденну давнину, в ньому говориться, що Штумм кудись виїхав. Може ще не повернувся. Усе це треба перевірити. Познайомте мене з людьми, призначеними для цієї справи. Якщо вони відповідно не підготовані, то цілу операцію доведеться відкласти напізніше.

— О, ні, ні! — живо заперечив Безрідний. — Я вже вам сказав, що ці хлопці знамениті. Один із них родом з околиць Луцька. В 1939 році його мало арештувати НКВД. Він урятувався тим способом, що виїхав до Німеччини з транспортом німецьких колоністів. Прибувши туди, вступив до «Ваффен-СС», пройшов усі західні й балканську кампанії. Знаєте, наш брат відважний і винахідливий. Дослужився до першої офіцерської ранги, має повні груди відзнак і хрестів. Коли йде вулицею, то йому салютують навіть вищі рангою старшини, з уваги саме на оті відзначення та ордени. Його потім перекинули на східній фронт. Під час боїв в околицях Харкова, де большевики втратили кілька танкових дивізій, наш козак знову відзначився й отримав три тижні відпустки. По дорозі на Волинь зупинився в Києві, де побачив зблизька, як поводяться німці з українським народом. Коли приїхав додому, то зустрівся зі

своїми давніми друзями, які ще докладніше пояснили йому, що принесли німці для українського люду. Тоді він вирішив перейти в підпілля і всі свої сили віддати визвольній боротьбі. Він має ще повних десять днів відпустки і перебуває в Рівному. Два інші подібним способом теж опинились у німецькій армії, але вони лише звичайні вояки. Я дам вам записку на зв'язковий пункт у Рівному, і там ви скоро з ними всіми сконтактуєтесь.

— Я не сподіався, що справа стоїть так добре. З такими козаками можна зробити вдалу виправу.

— Переночуєте тут, а завтра вранці поїдете до Рівного. Я утримуватиму з вами зв'язок через спеціального кур'єра, який зголошуватиметься кожного дня. Цей кур'єр буде у вас уже після-завтра. Можливо, що я теж прибуду на той час до Рівного. І не забудьте перемінити ваше убрання.

— Ні, цього я напевно не забуду, — сказав Семен. — Пам'ятаю і про те, що мені потрібні гроші.

Безрідний вийняв із течки два пакети грошей:
— Напишіть поквитування на 5.000 марок.

* * *

Директор цукрової фабрики знов, що його шофер член ОУН і виконує різні доручення підпілля. Цікавиться близче цією справою він не хотів, бо знов, що це небезпечно, а 50-річний досвід навчив його обережності і гнучкості. Він умів бути доброю людиною не тільки для підпілля, але й для німців — гітлерівських урядовців, яких він зручно »осолоджує« цукром.

Коли шофер заявив директорові, що мусить на кілька днів, а може й на цілий тиждень, віддати

машину до ремонту, бо власний гараж не може її направити, — директор відразу зрозумів, що машина піде не до ремонту, а до послуг підпілля. У таких випадках директор міг добре себе забезпечити. Він потелефонував до начальника »Арбайтсamtу«, чи немає там якогось доброго шофера, нарікаючи при цьому на свого, який нібито постійно псує машину. У відповідь почув, що вільних шоферів немає. Про це директор і сам знов дуже добре. Потім він зателефонував до одного з урядовців гебітскомісаріату в Рівному, запитуючи, чи не можна випозичити на кілька днів машину. Усе це директор робив з таким розрахунком, що коли Іван десь попаде в халепу з фабричним автом, то за це відповідатиме тільки сам.

Як і треба було сподіватися, Іван поїхав не до гаражу, а на призначене місце, де на нього вже чекав Семен. Він наказав шофера коротко:

— До Рівного!

У своїх кишенях Семен мав нібито правильні перепустки та посвідку, що він працює на цукровій фабриці й має право кожночасно роз'їжджати автом у службових справах.

Машина мчала швидко, час від часу минаючи військові авта та мотоциклістів.

* * *

*

В РІВНОМУ

В'їхали в місто. На диво, в той час не було ніякої перевірки, хоч патрулі військової жандармерії проходили вулицями. Не доїжджаючи до центру міста, Семен наказав шофера зупинитися.

— Без моого дозволу не дозволено вам їздити містом. Маєте ввесь час бути з машиною на тому місці, про яке вам говорилося вчора.

Семен вийшов з авта й швидко попростував головною вулицею. Він уявляв собі, що коли б хтось уважніше приглянувся до нього, то, мабуть, помітив би, що він не дуже схожий на працівника цукрової фабрики. Та зразу заспокоїв себе: »Хіба на фабриці не працюють такі самі люди?«

Так роздумуючи, Семен непомітно наблизився до будинку число 18 і увійшов у браму. Постукав до дверей одного мешкання. Двері відкрила молода жінка. Семен привітався і запитав:

— Чи можу бачити Степана?

Жінка допитливо глянула на нього, впустила в кімнату й показала рукою на крісло, запрошуючи сідати:

— Степан зараз прийде.

Потім вийшла. За деякий час до кімнати ввійшов ще молодий чоловік, привітався із Семеном і представився як Степан. Семен вийняв записку і передав її прибулому. Прочитавши її, він поглянув на Семена швидкими очима, а потім тихо почав:

— В 11-й годині я познайомлю вас із Сергієм. Це той старшина з »Ваффен СС«. Він знає, як

сконтактуватися з двома іншими, бо вони йому підпорядковані. Ви мешкатимете на квартирі, де живуть два наші члени, які служать у поліції. Обидва вони мають від завтрішнього дня відпустку і виїдуть на село. Якщо б сталася »всипа«, що в їхньому помешканні перебували люди, за якими полює Гештапо, то обидва поліцісти вже не повернуться до своєї служби. Усе інше влаштовуйте собі самі. Перед вечором пришлю до вас зв'язкового. Якщо матимете якісь новини, то передайте через нього для Безрідного. Водночас домовтеся із зв'язковим, коли він має зголоситися до вас завтра.

Степан хвилинку помовчав, а потім додав:

— Сергій у контакті з однією нашою розвідницею. Вона добре знає місто і зможе вас поінформувати про все, що вам потрібно.

Семен глянув на годинника:

— Уже скоро одинадцята.

— Так, — сказав Степан, — підемо.

Біля дверей він зупинився:

— Я піду перший, а ви йдіть за мною. Увійдете до того ж ресторану, що й я, і там можете присісти біля моого стола.

На вулицях Рівного був досить жвавий рух, і вони непомітно дісталися до умовленого місця.

Степан перший зайшов до ресторану, а за деякий час туди ввійшов і Семен. Він побачив, що Степан примостиився коло столу, за яким сидів унтерштурмфюрер »Ваффен СС« — молодий чоловік з гарним симпатичним обличчям. Перед ним стояла склянка пива. Семен підійшов до цього ж стола і сів на вільне крісло, кивнувши злегка головою на знак привітання. Потім почав пильно розглядати незнаного військовика. Степан, звертаючи голову в напрямку Семена, тихо сказав старшині:

— Це саме і є той друг, на якого ви чекаєте. Чи поліцісти вже вибралися на відпустку?

— Так, — відповів старшина.

— Отже, відтепер ви мешкатимете разом з цим другом, — вів далі Степан. — Від цієї хвилини ви мене вже більше не знаєте. Моя хата для вас також уже не існує.

Степан підвівся, подав обидвом руку і мовчки вийшов. У той час до столу підійшов кельнер.

— Одне пиво, прошу, — сказав по-німецьки Семен.

Коли кельнер відійшов, Семен і старшина почали тихенько розмовляти по-українськи. Уже з першого моменту вони відчули взаємну приязнь, щось близьке, наче були знайомі протягом багатьох років. У ресторані було мало людей, тому коли до них наблизився кельнер, вони переходили на німецьку мову.

Новий Семенів друг оповів коротко про своє перебування в німецькій армії, про участь у боях і вишколи. Потім він заходився гостро засуджувати гітлерівську політику в Україні.

— Чи ви знаєте про те завдання, яке ми мусимо виконати? — спитав Семен.

— У загальному так, — відповів Сергій. — І я готовий на все.

Тоді Семен пояснив Сергієві, що треба зробити ще сьогодні:

— Зайдете до військового «казино», де до пізньої ночі завжди пиячить один карапуза з Гештапо. Він ходить звичайно в цивільному одязі. Бльондин, зморщене обличчя, років за сорок. За нашими інформаціями, він дуже радо пхається до кожного, хто хоче разом з ним випити і слухати його базікання. Ваше завдання таке: вдаючи підпітого, нав'язати з ним розмову і тоді терпеливо слухати хвалькуваті оповідання, обережно випитуючи про його начальника і так далі.

Сергій схвально хитнув головою.

— Може, наша подруга розвідниця ще покаже

мені того типу. Я зустрінувся з нею сьогодні ввечорі о сьомій годині.

— Так, вона напевно його знає, — відповів Семен. — А тепер підемо, друже, ви мене познайомите ще з тими двома друзями, які так само в німецькій уніформі.

— Добре, — сказав Сергій, — підемо аж на Басів Кут, вони перебувають там.

Вони заплатили за пиво й вийшли на вулицю. Тут Семен почував себе в товаристві Сергія трохи ніяково. Кожний військовик йому салютував а цивільні особи також із зацікавленням поглядали на молодого заслуженого офіцера. В товаристві такої людини Семен був цілком безпечний, але він звик усюди ходити так, щоб не звертати на себе уваги перехожих.

Зайшли до хати, де перебували двоє інших друзів. Застали їх саме при обіді. Господар хати запросив нових гостей до столу.

Друзі розмовляли про різні буденні справи, а, пообідавши, вийшли в садок і полягали на траві. Тут Сергій познайомив тих двох із Семеном докладніше. А той коротко розповів кожному про їхні завдання. Перед вечором попрощалися.

Семен із Сергієм пішли на своє тимчасове помешкання. Семен залишився в хаті, а Сергій пішов на зустріч із розвідницею, після чого повинен був іти до військового »казино«.

Залишившись насамоті, Семен ліг у ліжко й читав книжку, доки не заснув. Розбудив його прихід Сергія. Було вже по півночі. Сергій не світив, а коли почув голос Семена, сів коло нього й почав розповідати:

— Розвідниця описала докладно Кандаурова. Спочатку я хотів узяти її з собою до »казино«, але вона сказала, що їй іти туди незручно. Коли я ввійшов до »казино«, то зразу пізнав оту поморщену пику. Я зайняв місце при сусідньому столі,

а за деякий час Кандауров сам присів до мене. Якщо б лише половина того, що він розповів про себе, була правою, то цей злочинець уже не повинен ходити по нашій землі... Я себе стримував, хоч часом мене опановувала така лютъ, що я був готовий негайно скрутити негідникові голову. Кандауров сказав, що його шеф, штурмбанфюрер, виїхав на три тижні до Берліну. Я умовився з Кандауровим, що завтра ввечорі знову прийду до »казино«, і ми разом вип'ємо. Він не знає, що я такий — ми говорили німецькою мовою. Ой, як він ненавидить українців! Казав, що Україна — вигадка австрійців.

Коли Сергій скінчив оповідати, Семен сказав:

— Лягайте спати, Сергію. Я встану раніше, а вам треба добре виспатися.

Заки заснути, Семен передумав те, про що розповідав Сергій. Справи складалися недобре. Штумм виїхав, чекати на нього три тижні — це не діло. Завтра ввечорі треба взяти Кандаурова. Але для цього треба згоди Безрідного.

Прокинувшись удоствіта, Семен почав писати докладну інформацію для Безрідного. Перед восьмою годиною хтось застукав до дверей. Це прийшов зв'язковий. Він приніс у кошику кілька пляшок молока. Семен узяв від зв'язкового кошик, перелив молоко в чисту посудину, пляшки поклав назад у кошик, а зв'язковому передав записку для Безрідного.

— До першої години хочу конечно мати відповідь.

Зв'язковий відійшов. Семен поснідав разом із Сергієм, що вже також устиг пробудитися. Після сніданку Сергій сказав:

— Піду до міста. Хочу дещо купити у військовому магазині.

— Добре, — погодився Семен. — Але о пів на другу будьте вже тут.

Ще не було першої години, як у двері знову хтось застукав. Семен побачив зв'язкового і дуже зрадів. Квалливо почав читати відповідь Безрідного. Той писав коротко: »Беріть того, хто є. Три тижні чекати не будемо. Робіть усе, щоб він був доставлений до нас живим. Бажаю успіху.«

Семен коротко написав на клаптику паперу ствердження на отримання пошти й додав, що завтра вранці вони мусять побачитися.

Зв'язковий зник. Семен сидів і думав. У хату увійшов усміхнений Сергій з пакунком у руці. Роздягнувшись, поклав пакунок на стіл і почав з нього викладати різний товар, який у цей час важко було дістати: шоколяд, мило й інше. Коли все повикладав, звернувся до Семена:

— Як справи, друже?

— Цієї ночі мусимо того шкідника забрати і передати нашим. У який спосіб ви це робили б?

Сергій закурив папіроску, з приемністю втягаючи в себе пахучий дим.

— Я буду з ним у »казино«. Добре його почастув щоб він як слід нализався, потім старатимусь відпровадити його додому або, бодай, вийти з ним на прохід, а потім... Потім ви вже самі розумієте. В умовлений час з'являєтесь ви, зустрічаєте нас і... Все робиться дуже просто.

Семен хвилину мовчав, думав, потім, звівши погляд на Сергія, сказав:

— Отже, о годині одинадцятій, до години чверть по одинадцятій ви мусите вийти з ним із »казино« і йти в напрямку ринку. В той час я під'їду автом, і ми його посадимо в машину. А, може, він буде такий ласкавий, що на ваше запрошення під'їхати, користаючи з доброї нагоди, сам сяде в авто. В авті буде шофер, я та вас двоє, отже, значить, четверо. Шофер озброєний лише пістолем, натомість я матиму советську »папашку« та ще пістоль »Токарева«, з яким ходжу нерозлучно. Для вас,

друже, маю німецький машиновий пістоль »емпі«, а ви маєте ще свій на поясі. У випадку, якщо б поліційна стежка захотіла нас перевірити, її треба буде »покласти« і їхати далі.

— Гаразд, — сказав Сергій, — усе ясно до ниточки.

Він знову закурив, а Семен сказав, що мусить навідатись до авта, все перевірити й підготувати.

— Отже, до зустрічі, до одинадцятої, — відходячи, кинув Семен, а вже у дверях додав: — Для кращої орієнтації ви йдіть правою стороною вулиці, а того кацапуру тримайте при собі з лівого боку.

Сергій на знак згоди кивнув головою.

Семен вийшов з хати.

* * *

КАРА ГЕШТАПІВСЬКОМУ ПРИХВОСНЕВІ

Сергій, не роздягаючись, приліг на ліжко. Снувалися різні думки. За деякий час, нарешті, заснув.

Коли прокинувся, було вже по шостій. Умився, привів до порядку уніформу. Запакував у папір пляшку французького коньяку, яку купив перед тим у військовому магазині, взяв її під пахву і вийшов певним кроком на вулицю. Подорозі вступив до того ресторану, в котрім учора познайомився із Семеном, замовив вечерю — хотів добре приготуватися до сьогоднішнього вечора. Після вечери, коли зайшов до »казино«, була вже дев'ята. В залі панував гамір, майже всі столи були зайняті, більшість присутніх була вже напідпитку.

Коло одного столу, в товаристві якогось фельдфебеля з Вермахту, сидів Кандауров. Видко, також був напідпитку, бо, розмовляючи, вимахував руками. Побачивши Сергія, який уже підійшов до столу, Кандауров підвівся й запросив сісти.

Як виявилось, фельдфебель не мав багато часу. Він ішав із фронту на відпустку й поспішав на потяг. Тому, випивши нашвидку кілька чарок горілки, попрощався й відійшов.

Сергій лишився за столом із Кандауровим самна-сам. Він замовив кілька бокалів пива, а потім поставив на стіл пляшку коньяку. Налив собі й Кандаурову. Коли москалисько побачив оригінальний французький напій, у нього поширилися очі, і він аж заплямкав губами. Сергій майже нічого не говорив, а Кандауров пив та пащекував на всі лади, без кінця прихвалюючи французький «коньячок». Він п'янів і белькотав уже про речі, які ніяк не в'язалися докупи. Сергій мимохіть кинув кілька слів, що він, мовляв, хотів би запрости Кандаурова до себе додому, де він для «такого доброго камерада» має припасену ще одну пляшку першоякісного французького коньяку.

Почувши про цей дарунок, Кандауров, хоч і був п'яний, скопився і захотів зразу йти в гості до Сергія.

«Але Семен казав: між одинадцятою та чверть по одинадцятій а зараз тільки десята!» — подумав Сергій.

Та час у «казино» минає швидко. Поки спорожнили наявну пляшку коньяку (Сергій майже не пив, лише пригублював чарку), швидко прийшла і одинадцята.

Точно в одинадцятій Сергій з Кандауровим вийшли на вулицю. Була гарна тепла ніч. Коло «казино» стояло багато військових авт.

Сергій узяв «приятеля» під руку і звернув праворуч. Вони поволі пішли краєм вулиці. Ім назу-

стріч їхало авто, освітлюючи фарами вулицю. Сергій з Кандауровим на хвильку зупинилися, і на освітлену вулицю лягли їхні дві тіні.

Авто зменшило швидкість і змінило світло. Сергій уже зінав, що це їде Семен. Наблизився вирішальний момент здійснення пляну, але Сергій був такий спокійний, ніби нічого особливого не діялося.

Коли авто порівнялося з ним і зупинилося, Сергій щільніше притиснув до себе Кандаурова і сказав, що це їхнє, німецьке авто і що вони ним поїдуть до Сергія. Кандауров добровільно пішов до авта, двері перед ним розчинилися так, що стукнули його по ногах, але він не звернув на те уваги. На запрошення сідати, він, мабуть, і сам не зчувся, як опинився на м'якому сидінні авта.

Авто рушило з місця, а Кандауров і не здавав собі справи, куди він іде. Він бачив перед собою на передньому сидінні Сергія поруч із шофером у цивільному, а поруч нього сиділа також цивільна людина.

Коли авто звернуло з вулиці в напрямку на Луцьк, Кандауров почав пильно придивлятися, але почув українською мовою: »Сиди спокійно, бо дістанеш у потилицю кулю!« Тут він побачив, що його сусід справді тримає коло його, Кандаурова, рамена пістоль. У той час із переднього сидіння обернувся Сергій і теж уже не німецькою, а українською мовою звелів Кандаурову скласти руки. Кандауров, виконуючи наказ, увесь тримтів. Йому зв'язали руки. Поки Сергій зв'язував їх шнурком, Семен зав'язав Кандаурову очі. Авто їхало не дуже швидко. За хвилину почувся голос шофера:

— Увага! Будемо зараз їхати мимо казарм, що розташовані при виїзді з міста. Може бути контроль.

Після цього шофер пустив машину на повний хід. У руках Сергія й Семена клацнули замки ма-

шинових пістолів. Сергій відчинив вікно з правого боку і сказав, щоб Іван зробив те саме з лівого:

— В разі потреби, з вікна нам краще буде стріляти.

Авто їхало з надзвичайною швидкістю. У відчинені вікна вривалося запашне нічне повітря...

Семен пильно дивився, чи не блисне на вулиці червоне світло. Нарешті авто пролетіло повз казарми і олінилося за містом.

— От і все, — сказав Сергій.

Семен весело відповів:

— Не стільки самої роботи, скільки приготування.

... На сході червоніло, й тисячі пташок волинського лісу вітали ранок, що надходив. Перед лісом стіковий зупинив авто. Він уже знов, що мають приїхати гости.

Всі вийшли з авта. Кандауров тримтів, як на морозі. Сергій зняв хустку з його очей.

— Ну, насамперед, чи ти знаєш, де ти? — спитав Кандаурова.

Той був уже майже тверезий. Опустив голову і мовчав. Усі знали, що більше він уже не буде шкодити українському визвольному рухові і не знущатиметься над справжніми господарями цієї землі — українцями.

* * *

ДО КОЗЯТИНА

На залізничній станції у Здолбунові, невідомо звідки, з'явилася група молодих чоловіків. Двоє з них були в уніформі гітлерівської шуцполіції, а тринадцятеро зодягнені в цивільне.

Семен, в уніформі шуцполіцая, з відзнаками лейтенанта, сміливим кроком ішов уперед.

При вході на перон стояли залізничник і баншуцполіцай. Семен ніби не звернув на них уваги. А як порівнявся з ними, обернувся до групи цивільних молодих людей і голосно по-німецькому скомандував стати по два в ряд. Другий, у німецькій уніформі, повторив це голосно по-українськи.

Семен переклав німецький машиновий пістоль у ліву руку, а правою заходився виймати з течки якісь папери, ніби серед них чогось шукаючи. Нарешті витяг і відкрив один документ. Це були »офіційні« папери, що дозволяли Семенові доставити до Вінниці групу добровільців для вишколу на шуцполіцай.

Залізничник-німець уже зновував форму тих »марш-бефелів« і навіть не схотів дивитися на Семенів документ, лише недбайливо кинув:

— Яволь! Аллес ін орднунг!

Ставши збоку, Семен енергійним рухом руки показав, щоб його група швидко виходила на перон.

Усі миттю опинилися на пероні. Дехто з усміхом задоволення дивився на Семена, як він майстерно грає свою роль.

Але увагу їх перервав свист потягу, який із скреготом гальм зупинився на станції. Він був

довгий, з різноманітними вагонами, а з вікон визирали обличчя зацікавлених німецьких вояків. Ніхто з потягу не висідав, лише один підстаршина в шоломі, з білою пов'язкою на руці, вискочив на перон.

Семен зрозумів, що саме цей підстаршина у прибулому військовому потязі є службовим. Рішучим кроком підійшов до нього і показав »марш-бефель«.

Підстаршина-комендант потягу лише глянув на папір і чимно запитав:

— Скільки маєте людей?

— П'ятнадцять.

— Другий вагон від льокомотиву, — показав він рукою і додав: — Можете розміщуватись...

На чолі цілої групи Семен швидко попростував до вагону. Цей вагон — другий від льокомотиву — був пасажирський, а перед ним — вантажний.

— Значить, бояться мін, — подумав Семен. — Бо коли потяг наскочить на міни, то вилетять у повітря тільки льокомотив і перші вагони...

Але роздумувати довго не було часу. Швидко всі сіли у напівпорожній вагон. Зайняли купе. В другому купе сиділи німецькі вояки і грали в карти.

Потяг рушив. Усі дивилися крізь вікно на ро-рючу волинську землю, покриту буйними хлібами. Разюча різниця була між селом, яке перебувало під польською окупацією, і селом, у якому господарювали червоні. В одному селі довкола хати ще були різні будівлі — стайні, стодоли, хліви, красувалися густі сади, а в другому — лише убогі хати, і то переважно без тинів.

Семен дивився на це і знав, що усі його друзі думають те саме.

У Славуті до вагону, в якому їхали Семен і його друзі, всіли два військові жандарми. Коли потяг виїхав із Славути, вони прийшли до Семено-вого купе і зажадали »маршбефелі«.

Той, що читав документи, видно, не був дуже грамотний, бо надто поволі ворушив губами, читаючи. Потім перерахував усіх присутніх, і на тому контроль скінчився.

У Шепетівці обидва жандарми висіли з потягу.

Семен із групою мав зголоситися на зв'язковому пункті в Козятині, звідки члени групи організаційними дорогами повинні були відходити на місця свого призначення.

Сонце почало хилитися до заходу. Хлопці повитягали із своїх клунків харчі і заходились підвечерювати. Семен згадав, що в своєму цивільному убранні, яке віз один друг, він має німецькі цигарки від Сергія, але шукати за ними йому не хотілося. Після вечери хтось затягнув пісню, яку всі підхопили. Німецькі вояки, почувши спів українців, перестали грати в карти, позіскакували зі своїх місць і посходилися до купе, звідки лилася пісня.

Тим часом потяг в'їхав на станцію Козятин, пісня обірвалася, всі почали робити приготування для висідання.

При виході зі станції знову стояв залізничник — німець і військовий жандарм. Останній пильно роздивився «маршбефель» і сказав, що потяг на Вінницю відіде щойно за три години.

— То ми очекаємо на станції або оглянемо Козятин, — сказав Семен. Після того він сам подався на зв'язкову хату, лишивши хлопців на станції. Там йому сказали, що на них чекають уже два дні.

— Це добре, дуже добре, друже, що ви прибули, — говорили Семенові на зв'язковому пункті. — Ваша група буде розбита на три частини. Кожна частина одержить зв'язкового і піде своїм напрямком.

Семен мав приемність повернатися на станцію до своєї групи з двома дівчатами-зв'язковими, Дів-

чата повинні були відпровадити групу на призна-
чену ночівлю.

Семен забравши своє цивільне убрання, зgrabно запакував у маленький пакунок і чекав, коли гру-
па рівним строем, по двоє, вийде у місто. Ні з ким не прощався потиском руки, лише усміхнувся і говорив:

— Бувайте здорові, друзі, брати. Може, ще десь зустрінемось, як не тут, то на Йосафатовій долині.

Коли ж Семен передягнувся з німецької уніфор-
ми в цивільне, Дуся аж руками сплеснула:

— Ти диви, і як же ти змінився відразу! Та я тебе не впізнала була в тому німецькому, думала, що справді якийсь поліцай...

У тій радісній і зворушливій зустрічі для Семена час пройшов, наче мить одна пролетіла. А він же розмовляв, вечеряв із Дусею, розпитував про новини. А потім і не зчувається, як треба було казати Дусі:

— Я мушу відходити. На мене чекають.

На Семена справді при свічці за столом чекали на зв'язковій квартирі Івашко з Олексою. Вони дуже зраділи, побачивши свого друга й зверхника. Тисли один одному руки, віталися. За мить усі вже знову сиділи за столом.

* * *

*

ВЧИТЕЛЬКА НА СЛУЖБІ ВОРОГА

Семен уважно слухав розповідь Івашка:

— Тут була з'явилась одна цікава пташка. Ми за нею деякий час полювали, а потім заманили у свій дім і тут затримали. Це большевицька агентка. Коло неї сидить Євген.

— А звідки ви знаєте, що то большевицька агентка? — спитав Семен. — Адже ви при ній нічого не знайшли, добре її не знаєте, а твердите, що вона агентка. Тепер різні люди вештаються і не обов'язково всі вони є агентами. Багато серед тих мандруючих і добрих людей, особливо тих, що повертаються до рідних домів. А ви кажете — агентка.

— Але це таки агентка, — настоював Івашко.

— На підставі яких доказів, ви, Івашку, так твердо переконані?

— Серце мое мені говорить, що це агентка.

Замовчали всі троє. Семен думав, що на серце в таких справах не можна покладатися, треба доказів, доказів і доказів. Водночас він знов, що Івашко сидів по советських тюрмах і концтаборах, утікав не раз, був багато разів арештований енкаведистами, має досвід і добре розвинену інтуїцію, є надзвичайно інтелігентною людиною. Тільки Івашко був занадто вразливий, і з ним було важко сперечатись.

— Добре, — сказав Семен, — будемо завтра з нею говорити. Побачимо, що за пташка. Сьогодні вже пізно, та й змучився я.

— Гаразд, — погодився Івашко. — Я також був цієї думки. Ми її добре нагодували й звеліли спати. Для охорони поставили Євгена.

— Ну, а що нового крім цього? — запитав Семен.

— Все в порядку, — відповів Олекса. — Минулої неділі я бачився з начальником поліції. У нього все добре. Гітлерівці йому вірять, і на наш ліс та присілок у них покищо немає жадної підоозри. Комендант хоче з вами побачитись і поговорити, бо його припущення вже стверджується: два поліцисти таки служать комуністам...

Пізно ввечорі Семен повернувся до своєї кімнати, переповнений різними вражіннями, думками й почуттями. Цієї ночі він спав міцно...

Коли Семен проکинувся, сонце стояло вже високо, була сьома година. Олекса й Івашко повставали раніше. Разом пили всі на сніданок молоко. І так само разом, утрьох, подалися під лісок, де жив Євген, якого Івашко називав просто — Женькою.

Замість Євгена вони застали в хаті його приятеля Григорія.

— А Женька де?

— Зараз. Зачекайте, покличу.

За хвилину в хаті опинився і сам Євген. Це був здоровенний чоловік зовсім молодих ще років, у недавньому минулому лейтенант танкових частин Червоної армії.

Сердечно привіталися.

Євген належав до людей, які мало говорять. Коли його запитав Семен, як почуває себе затримана незнайома, Євген вайлувато відповів:

— Дав їй попоїсти і більш не говорив...

— Ну, то може б ти познайомив її з нами?

За деякий час Євген увійшов до хати з молодою дівчиною, якій було, мабуть, не більше двадцяти.

Вона стала супроти Семена та Івашка. Євген

сів коло дверей з приготованим папером та олівцем.

Дівчина дивилась на Семена й Івашка прямо й відважно. Волосся у неї було коротке й темне, густо всіяне гнидами, аж наче сивувате від того. Її гарну струнку фігуру вкривав халат, застебнений з правого боку. В руці вона мала плетений із шувару кошик. У Семена майнула думка: »Що це таке? Отака молода дівчина, а так запустила себе. Та ж на ній не тільки гниди, а й нужі повно«.

Семен звелів дівчині розстебнути халат, що вона й зробила без надуми й цим страшенно вразила Семена: під халатом у неї не було ніякого іншого убрання.» Хіба що звичайна розпусниця», подумав Семен, але цю думку заперечила інша: »Вона ж з обличчя свіжа й чиста. Удати таку неймовірно опущену могла хіба що справді шпигунка«.

Після того, як вона запнулася, Семен звелів їй сісти на стілець. Почався допит.

— Звуть мене Надя, родом із Житомирщини, — без жадної надуми відповідала полонена. — Була на праці в Ростові, потім звідти забрали на окопи. Із советською армією не хотіла відступати й залишилася в одному селі. Аж от підійшов фронт і затримався коло того села. Вночі я перейшла фронт і тепер пішки йду додому. Я не мала ані копійки грошей. Мене годували по дорозі люди.

До кімнати увійшов Олекса.

— Я маю у себе в хаті у валізці мапи, — звернувся Семен до Олекси. — Сходи, будь ласка, принеси мені валізку.

Олекса пішов. Євген сидів і записував усе, що розповідала Семенові дівчина, яка назвала себе Надею.

— Скільки ви мали карбованців, коли виrushали в дорогу?

— Ні однієї копійки.

— А де взяли цей кошик?

— Кілька днів тому подарувала якась тітка, щоб я мала куди покласти хліб.

Тим часом прийшов Олекса з валізкою. Семен витяг мапу, розгорнув її на столі і швидко знайшов те село, біля якого, за словами Наді, вона переходила фронт.

— Коли і в якому місці ви переходили фронт?

Дівчина оповідала все докладно, сміло й ладно.

— Біля того села пливе струмочок. Коли ви проходили, то він був перед селом чи за селом?

— спитав Семен.

Це питання помітно збентежило полонену. Вона не могла зразу відповісти і лише по деякій павзі сказала:

— За селом.

Тоді Семен зрозумів, що вона говорить неправду.

— Та ні, дівчино, — сказав він після короткої мовчанки, — цей струмочок пливе перед селом. Ось поглянь тут на карту.

Вона безмовно підійшла до столу.

— Шукайте Ростов.

— Ось тут, — дівчина досить швидко знайшла Ростов, але Семен не міг не запримітити її хвилювання.

»Вміє орієнтуватися по мапі«, майнула думка, «а що струмок тече біля села, де переходила фронт, не помітила.«

Усі переглянулися, немов думали в цю хвилину одне: не звичайна і не проста ця дівка.

— Ви говорили неправду, — з притиском сказав Семен. — А тепер прошу говорити тільки правду.

Дівчина стиснула рукою кошик:

— Я про той струмок уже забула.

Семен поглядом зупинився на кошику і кивнув головою в бік Іващка:

— Візьміть у неї кошик і розплетіть. Може там щось знайдете...

Семенові слова викликали у дівчини трептіння.

— Я прошу вас не чіпати кошика, він мені потрібний буде в дорозі, — благальним, тримтячим голосом просила Надя.

— Нічого, ми вам кривди не заподіємо, дістанете від нас на дорогу інший.

Нараз Івашко голосно вигукнув:

— С!

При тому він показав Семенові розплетений держак кошика, з якого виглядав тоненький папірець. Він витяг його. Папір був десять сантиметрів завдовжки, скручений у рольку завтовшки за сірник і встремлений у шувар.

Хвилювання »Наді« стало помітне для всіх.

Семен мовчки заходився розгортати знахідку. Коли розгорнув, то побачив, що на тоненькому цигарковому папірці рядком були вписані числа. Не було сумніву, що це шифр.

— Дайте мені цей образ із стіни, — сказав Семен.

Олекса зняв образ і подав Семенові. Той підклав видобутий із кошика папірець під скло.

— Можете мені прочитати, що це значить? — звернувся він до дівчини.

Вона нервово, роздратовано і навіть грубо відповіла:

— Я не знаю, що це таке. Я навіть не знала, що щось подібне може в цьому кошикові бути.

— А де ви взяли цей кошик?

— В одному містечку купила, коли тітка несла на базар.

Голос дівчини був тримтячий, нервовий, бентежний.

— Знову говорите неправду. Ви спочатку мені казали, що не мали грошей зовсім і що той кошик вам даром дала якась тітка.

»Надя« замовкла, стало тихо. Згодом Семен почав лагідно:

— Слухайте, Надю. Ви молода дівчина, до того ж українка. І ми українці. Хіба ж вам не сором говорити нам, українцям, неправду? Ми добре знаємо, хто вас вислав і для чого. Чи ви думали над тим, на яку роботу вас послали? Ви хочете працювати проти свого рідного народу?

Надя слухала Семена, похиливши голову. Потім звела на нього свій погляд, повний докору:

— А хто ви такі? Кому ви служите? Гітлеру?

— Гітлер такий самий собака, як і Сталін. Обидва вони у нас заслуговують на одну гілляку. Ми боремося проти гітлерівських і большевицьких окупантів за свою власну національну державу. Ми, українці, хочемо бути на своїй землі самі господарями. Але гітлерівські і сталінські зайди дуже ласі на нашу землю. Одні й другі нищать наш народ.

Надя пильно дивилася на Семена. Все, що він говорив, було для неї нове, досі нечуване.

Семен запалив папіросу й сказав до Євгена:

— Дайте їй нову одежду. Нехай вона помиється й приведе себе до порядку. Обходиться з нею, як із сестрою. Дайте їй все, що ми маємо тут з нашої літератури, хай почитає.

Потім він звернувся до Наді:

— Ми повернемося за кілька днів. До того ви зможете через прочитану літературу вже розпізнати, хо ми такі. Щойно тоді ми поговоримо з вами далі, вияснимо, чи ви схочете й далі служити нашему ворогові, чи для свого народу. Говорити далі неправду нам ви не можете і не можете забувати, що ви — українка.

Семен подав їй руку.

З хати вони вийшли разом: Семен, Івашко, Олекса і Григорій. Євген лишився з дівчиною.

— Підіть краще ви до дівчини, а сюди хай на хвилину вийде Євген, — звернувся Семен до Григорія.

Коли з'явився Євген, Семен сказав йому:

— Уважайте, щоб вона не втекла. Давайте їй літературу, поводьтесь чимно, розмовляйте з нею і ви, і Олекса, і Григорій. Ми з Івашком мусимо від'їхати. Коли повернемося, побачимо, що нам ця дівчина скаже.

* * *

ГОЛОС УКРАЇНСЬКОЇ ДУШІ

Поїздка Семена й Івашка в околиці Умані затяглася довше, ніж вони розраховували. Тим часом в Євгеновій хаті витворилася дружня атмосфера. Надя викупалася, зробила сама собі дезинфекцію, убралася в чисту близну й суконку. З великою зацікавленістю вона переглядала націоналістичну літературу. Час до часу розмовляла з Євгеном і Григорієм. З поведінки Наді видно було, що Григорій їй сподобався. Вони часто вдвох розмовляли, і дівчина вслухалася в його мову. Євген з гумором оповідав Наді про відступ Червоної армії. Вечорами приходив Олекса, і тоді вони всі разом влаштовували справжні семінари з питань історії України та українського націоналізму.

Так непомітно проминув тиждень, пройшов так швидко, що Надя й не зчулася. А, проте, той час так багато дав їй — стільки нового, що вона ніби вперше глянула на світ своїми власними очима. Дівчина підсвідомо почала відчувати якісь зміни, якісь нові внутрішні почуття, що всю її охоплювали.

Одного ранку прийшов схвильований Олекса. Його обличчя було похмуре й гнівне.

— Зв'язковий з Києва доніс, що там гештапівці повісили десятки чесних, ні в чому неповинних українців!

Ця вістка занепокоїла всіх. Григорій довго думав, потім почав говорити:

— Вістка обурлива, але не нова. Ми знаємо безліч таких випадків, коли комуністичні агенти дають у руки Гештапо цілі списки українських людей, очевидно, не миших большевикам. Гештапо нищить їх, а большевики задоволені, бо й справу свою криваву зробили, і гештапівською ширмою прикрили свій злочин. Витончений метод терору!

Усі з напругою слухали Григорія, особливо Надя.

— А втім, — вів далі Григорій, — як гітлерівці, так і комуністи мають спільну мету: знищити свідомий і творчий український елемент.

Євген помітив, як вплинули слова Григорія на Надю. Вона стала неспокійна, нервова. Того самого вечора підйшла до Євгена і запитала:

— Як ви звете того свого старшого?

— То наш зверхник.

— Коли він повернеться?

— Ми його чекаємо кожної хвилини, він повинен уже бути. Віримо, що з ним нічого поганого не сталося.

Справді, наступного дня перед обідом прибув Семен. З першого погляду на нього можна було пізнати, що він чимось зажурений. Хмурився, довго ходив мовчки по кімнаті, а потім промовив:

— Івашко вже більше не живе...

Олекса підвівся з крісла, випростався, пере хрестиився.

— Я кілька днів відчував внутрішній неспокій.

Увійшов Євген.

Олекса повторив Євгенові болючу вістку. На

обличчі у Євгена заграли м'язи, вуста стулилися. Семен сказав далі:

— Він загинув смертю революціонера. Лише злість бере, що вбивниками його є та голота, яка носить чорну поліційну уніформу. Найближчим часом ім буде відплачено.

Закурив. Потім запитав Євгена:

— А як же справи з притриманою?

— Вона помітно змінилася, що видно по її настроях. Вчора питала за вами, очевидно, хоче щось розповісти.

Опісля він розказав Семенові про те, як вони без нього опікувалися Надею, як провадили дискусійні вечори.

До обіду сіли всі спільно: Семен, Євген, Олекса, Григорій і Надя. Смерть Івашка вплинула на загальний настрій, і всі обідали в якомусь пригнобленні. Іли мовчки.

По обіді Семен лишився з Надею сам-на-сам. Він їй сказав, що той друг, який привів її сюди, вже не живе. Це помітно зворушило дівчину.

— Знаєте, Надіє, — сказав він до неї, — коли ми виїздили з тим другом, він висловлював думку, що ви, як українка, будете служити українській справі. Він у те чомусь вірив, але не буде вже вас більше бачити й знати, чи його слова справді здійснилися.

Надя глянула на Семена пильним поглядом:

— Я вчора питала за вами. Хочу вам усе-усе розповісти. Коли мене зустрів той друг, який тепер загинув, я вночі була скинена з літака. Я пройшла вишкіл в Уфі, вмію шифрувати і знаю також радіо. Через три дні в лісі недалеко Корнина я мушу зустрітися з товаришкою, яка повинна забрати від мене записку, що ви її виплели з кошика. Та товаришка мусить мені дати адреси в Житомирщину. Там повинен зорганізуватися

партизанський загін, а я дістала до нього призначення.

Прийшов Євген. Семен сказав йому занотувати все, що розповіла Надя. Потім поклав на стіл під скло той таємний папірець і попросив Надю:

— Розшифруйте.

Надя взялася писати.

У записці був ряд прізвищ людей, які залишилися на зайнятих німцями територіях для роботи на користь большевизму. Коло деяких імен було позначено, що вони вже працюють у Райхскомісаріяті України, і вказано, які спеціальні завдання вони мусять виконувати, використовуючи своє положення урядовців німецької установи.

— Значить, із цією запискою ваша товаришка має зголоситися в когось, хто має зв'язок із тими людьми? — спитав Семен.

— Цього я не знаю, але, мабуть, так, якщо логічно думати. Я мушу лише їй це передати, а від неї отримати адресу, куди йти далі.

— Якою дорогою та товаришка має обратися до Корнина?

— Не знаю. Я її бачила в Уфі, там мене з нею познайомили. Три дні ми мешкали разом, і я близче її пізнала. Де вона поділася після того, я не знаю. Не знаю теж, звідки вона родом. Я сама, як уже казала, з Житомирщини. Там повинні жити мої мама й бабуся. Тато помер, коли я ще була маленька.

— Завтра раненько вибираємося на означене місце під Корнин, — сказав Семен. Потім звернувся до Євгена:

— Йдіть зо мною!

Вони пустилися йти з хати, але ще не переступили порогу, як угаділи Дусю, яка наблизилася на велосипеді.

Обидвое нараз подумали: »Їде до нас несподівано,. Мабуть, знову якась велика неприємність.«

Вони поспішили до зв'язкової і за хвилинку були вже коло неї.

Дуся потайки витягла з-під рукава записку й передала Семенові. У записці писалося: »Семенові. Позавчора від куль Гештапо загинув наш провідник Мирон-Андрій. Прошу свої обов'язки негайно передати, кому вважаєте за відповідне, і негайно прибути сюди.«

Ця записка була передана київським проводом.

Семен мовчав. А коли всі знову ввійшли до хати, він тихо сказав:

— Вшануймо пам'ять нашого провідника . . .

З похмурими, суворими обличчями всі стали наструнко. По павзі Семен обернувся до Євгена:

— З цієї хвилини ви перебираєте всі мої обов'язки на цьому терені. Я виїжджаю зовсім. Зараз напишу друзям, що тепер ви їхній зверхник. Прізвища агентів НКВД, які розшифровані, я також візьму із собою. Ви завтра рано відправляйте Надю і Григорія до Житомира. Заки вона піде на зустріч з тією комуністичною розвідницею, усе мусить бути передане референтові Служби Безпеки Житомирщини — він тією справою займеться. Київським тереном заопікується вже я.

Семен на мить оглянувся.

— Зараз, подруго Дусю, ми з вами поїдемо разом, я тільки попрощаюся з друзями.

Євген, Григорій, Олекса і Надя щирими потисками руки прощалися з Семеном, який їхав у нове невідоме, де його чекала важка праця підпільної боротьби проти гітлерівських і московських агентів.

* * *

*

НА КИЇВЩИНІ

З окружним ОУН Січенком Семен зустрівся в одній хатині на Гетьманській вулиці в Білій Церкві.

— Ми на вас чекаємо вже довший час, — говорив Січенко, — я з дня на день зволікав відправу, але вчора вже її провів. Лишилися тільки два питання, які вимагають вирішення ще сьогодні. Тут мусить бути прийнята до уваги ваша особиста думка. — так мені сказав провідник, намісник Андрія. Ось вам записка від нього.

Семен заходився читати записку, а Січенко говорив далі:

— Люди падають один за другим, просто жах. Після провідника Андрія Гештапо заарештувало провідника області Виговського. Мабуть, зразу ж розстріляли, бо не маємо жадної вістки. Обов'язки обласного на доручення згори перебрав тепер я.

Семен перервав Січенка:

— Як ви думаете, чим пояснити цілу низку гештапівських акцій супроти нас? Хто допомагає гештапівцям нищити наших людей?

— Комуністична агентура. Вона пролізла до поліції, »абверу«, »райхскомісаріяту«, »гебітскомісаріятів«. Ця агентура і подає наші сліди гештапівцям.

— Ходімо! — сказав Семен.

Йдучи до приміщення, де чекали друзі, Семен ламав собі голову: »Як знешкодити комуністичну агентуру, яка гештапівськими руками нищить українських націоналістів?«

Вони ввійшли в кімнату, переповнену людьми. Січенко заповів, що зараз відбудеться відправа, на якій присутні три окружних і десять районових провідників.

Потім, коли всі привіталися, Січенко взяв слово перший.

— Отже, — звернувся він до присутніх, — на порядку денному серйозні справи. Поперше: тиждень тому гітлерівці навезли машини-молотарки, почали молотити збіжжя і зразу з токів грузити його на авта. Вони відвозять зерно на станції і потягами висилають до Німеччини. Таким чином намір німців ясний: вони хочуть забрати весь урожай і наразити наш народ на голод.

Січенко скінчив і глянув на Семена. Той побачив, що й усі інші дивляться на нього. Рвучко підвісив:

— Чи в кожному селі є молотарка? Де по селах стоять ті молотарки? Чи охороняються?

— У кожне друге село вже прибули молотарки, — відповів Січенко. — Охороняються вони вдень і вночі поліцистами.

Семен обвів усіх присутніх гострим поглядом і рішуче сказав:

— Наша відправа закінчиться за годину. Завтра ви всі вже будете на своїх місцях. Відзавтра за три дні вечером в одинадцятій годині мусять бути спалені всі німецькі молотарки. Тих поліцайв, які надумають боронити їх — зліkvідувати.

По очах присутніх Семен бачив, що вони задоволені таким його словом, яке було водночас і пропозицією, і наказом.

— Коли ці молотарки будуть спалені, гітлерівці не скоро привезуть нові машини, бо становище на фронтах у них важке і транспорт зайнятий іншими перевозками. Таким чином, німцям нічого іншого не лишатиметься, як примусити наших людей молотити збіжжя ручним способом. При такій справі наші люди зможуть щось вигадувати і для

себе, тобто забезпечити себе хлібом, — вів далі Семен. — Акцією спалення молотарок ми водночас завдамо удару й московській агентурі. Наша пропаганда підсуне німцям »докази«, що знищення молотарок — це робота комуністичних диверсантів. Гітлерівці напевно розпочнуть гарячу акцію проти московської агентури. А пізніше ми зможемо пояснити нашому народові, хто справді став у його обороні й не дозволив німцям вивезти все збіжжя до Німеччини. У нас нема зараз іншого оперативного способу одноразово допомогти нашим людям зберегти збіжжя і завдати чутливий удар советській агентурі. Хто має якісь питання?

Питань не було. Семен сів на своє місце. Січенко звернувся до одного з присутніх:

— Прошу, друже майоре.

Встав стрункий чоловік:

— Я, як військовик, маю в наших лавах в області понад п'ятсот колишніх військовиків — солдатів, підстаршин, лейтенантів, аж до полковника. Комуністи зараз починають організовувати партизанські загони. Наша молодь, рятуючись від вивозу на працю до Німеччини, тікає до лісу і часто потрапляє під опіку комуністичних партизанських організаторів. Отже, я пропоную: зробімо власну партизанку. Переходимо до лісів, не даваймо ні одного юнака ані гітлерівцям, ані комуністам!

Майор висловився коротко, по-військовому.

— Я погоджуся з вашою думкою, друже майоре, — сказав Семен. — Але сам цього питання вирішити остаточно не можу. Про цю справу я негайно повідомлю провід. Гадаю, що це питання дуже важливе.

* * *

СМЕРТЬ АНДРІЯ

У Києві Семен відразу почав стверджувати адреси й посади комуністичних агентів, про яких дізнався від Наді. Час від часу виходив у місто, милувався старовинною українською столицею. Серце йому обливалося кров'ю, коли бачив ущент знищений Хрещатик. Довго простоював на Софійській площі, дивився на пам'ятник Богдану, і сумні думки огортали його. З Володимирської гори вдивлявся в широкі простори української землі. Котилися дніпрові хвили, набирали свинцевої фарби — осінь вступала вже у свої права, і від цього на душі ставало ще сумніше.

Провід надсилає пошту, гроші, але відповіді щодо творення на Київщині партизанки — не було. Це занепокоювало Семена.

Акція знищення молотарок пройшла взірцево. Нарід дізнався, хто став у його обороні. Тепер селяни молотили збіжжя ціпами й вальцями, мали велику змогу приховувати щось для себе.

Повернувшись одного разу з Василькова, Семен дістав організаційну пошту, серед якої з характеру письма пізнав лист від брата Петра. Коли відкрив пошту, дізнався про жахливу подію: Гестапо розстріляло Легенду...

Не хотілося вірити, що вже не живе цей великий революціонер, неперевершений організатор підпільної мережі. Семенові перед очима, як у тумані, пливли спогади про Легенду, вставало все минуле, що пов'язувало його з Легендою, виринала в пам'яті їхня остання зустріч...

Брат у листі повідомляв, що всі друзі з рідного села розвіялися — хто пішов до підпільної боротьби, хто потрапив до рук Гештапо. Петро писав, що літні селяни часто згадують молодь, яка тяжко бореться за їхню долю. Просив Семена бути обережним.

Тієї ночі Семен не спав. Переглядав організаційну пошту. Вдруге прочитав братів лист. Укладав пляни своєї праці на зиму. Якась внутрішня сила підказувала Семенові, що зима буде дуже тяжкою для підпільної роботи . . .

* * *

Після капітуляції 6-ї німецької армії під Сталінградом вже ніхто в Україні не вірив, що Гітлер виграє війну. Також ніхто не думав, що й Сталін вийде переможцем. Не думали так, бо не знали, що Рузвельт прикладає всіх зусиль, щоб допомогти своєму приятелеві — червоному диктаторові. А тим часом ЗДА постачали Червону армію літаками, танками, автами... В запіллі советського фронту чекісти із «Смершу» їздили американськими «джіпами», курили американські сигарети, гнали советських вояків уперед... Московська пропаганда, для того, щоб здобути собі прихильників серед населення країни, серед своїх західних союзників і серед усієї світової опінії, вдалася до різних обманних маневрів. Було відновлено церкву, поширювано вістки, що після закінчення війни будуть зліквідовани колгоспи. Москва навіть у своїй новій пропаганді визнавала, мовляв, «партія перед війною наробила багато помилок», які будуть «відразу виправлені, як тільки буде розбитий фашизм». Протягом цілої зими члени ОУН робили все можливе, щоб спростовувати перед народом нову комуністичну брехню, демаскували підступні

методи большевиків, спрямовані на обдурення українського народу. Так пройшла зима.

Прийшла весна. Зі сходу потяглися довгі валки втікачів — грузинів, вірменів, азербайджанців, інших кавказьких народів, татарів, калмиків, ко-заків. З'явилися валки українських утікачів з Донбасу, Слобожанщини, Катеринославщини, Таврії. Готовалися до втечі від большевиків українці Правобережжя... Весна й літо, що вже прийшло, завдали багато клопотів підпіллю. Гинули в нерівній боротьбі проти брунатних і червоних ворогів українські націоналісти-революціонери. Часто люди зникали, наче провалювалися крізь землю. Семен виряжав групами людей із Київщини на Волинь, де створювалися військові відділи ОУН. Він був невдоволений, що такі відділи не творяться тут, на Київщині. З радістю зустрічався зі своїм старим другом Євгеном, який тепер з доручення проводу організовував кавказьких утікачів. Він вів переговори з грузинами, азербайджанцями, калмиками, козаками, спрямовував їхніх представників на Житомирщину, де мала відбутися конференція поневолених народів.

Семен розшукав батьків Наташки, тієї дівчини, яку большевики вислали колись на Волинь і яка вже не працювала для советського підпілля. Наташка писала до батьків з Корнина, і Семен передав їй через них свої привіти.

Фронт посувався стало на захід. Семен знов, що, разом із зимиою, в Київську область прийде й Червона армія. Він підбирав надійних людей, робив запаси харчів. Семенові пляни перервало повідомлення проводу, в якому говорилося, що він мусить приїхати на важливу нараду, котра мала відбутися у відомому для нього місці коло Рівного.

Він вибирався в дорогу нерадо. Залізниці були переповнені військовими транспортами, що відкочувалися на захід. Змучені, знеохочені німецькі

вояки вже відкрито говорили: »Капут. Кріг ферльорен«.

Із Славути Семен пішов далі селами, бо зв'язкові йому сказали, що між Здолбуновим та Рівним на кожному кроці пантрують німецькі поліційні відділи. Виминувши Здолбунів, Ільпин і Сморжів, він польовими дорогами дістався на хутір коло Клеваня.

Побачивши Семена, Остап невимовно здивувався: почав його розпитувати, як йому вдалося прополіційні частини, гештапівських, есесівських і польової жандармерії на відтинку Здолбунів — Рівно. Семен розповів йому все докладно.

— Добре, що прибув, — сказав Остап. — Тут має відбутися дуже важлива відправа, на яку прибудуть представники Головного Проводу для обговорення напрямних дальшої праці. Але ми маємо повідомлення, що Гештапо, стягнувши всі свої сили, хоче накрити наш старий відомий пункт. Отже, ми стягли сюди свої сили і готові кожної хвилини зустріти ворога.

* * *

*

В ОБОРОНІ ПЕРЕД ГІТЛЕРІВЦЯМИ

Семена раненько розбудив Остап. Він схвилювано сказав, що вже усі селяни пішли в ліси. Гітлерівці кожної хвилини можуть розпочати наступ...

Коло клуні стояли зв'язкові із советськими рушницями. Семен узяв собі десятизарядку. Остап відіслав двох зв'язкових з якимись розпорядженнями, а одного лишив при собі.

Йшли мовчки, втрьох. Ранок був холодний, висіла мряка. На захід від них почали клекотати кулемети, десь на шосі Рівне — Луцьк ударили гармати. Набої зі свистом і шумом пронеслися над головою і вибухли десь недалеко. Так повторилося кілька разів. Семен оглянувся й побачив, як горіла хата, в якій він ночував...

Перед окопами повстанців був командний пункт курінного. Коли вони дібралися до нього, курінний зголосив Остапові, що курінь готовий до бою. Семен подав йому руку і заявив:

— Я йду в окопи до стрільців!

Остап хотів йому щось сказати, але не встиг — одним скоком Семен опинився в рівчаку серед стрільців.

Він привітався, заліг. По окопі передали команду: ворог пішов у наступ, стріляти тільки за наказом.

Лежачи, Семен пильно дивився вперед. Метрів двісті перед ним ішла ворожа розстрільня. Довкола окопів українських повстанців почали вибухати набої. Врешті долетіла команда:

— Шоломи на голову!

Семен зрозумів, що німці відкрили мінометний вогонь. Зліва вже кликали санітара. Коли вибухи припинилися. Семен побачив, що ворожа розстрільня наблизилася вже метрів на сто. Вороги йшли на повний зрист, і Семен подумав:

— Мабуть, їх добре перед боєм почастували горілкою.

Віддалъ до ворога зменшувалася. Вже виразно було видно на шоломах есесівців відзнаки — білі черепи. Пролунала команда: »Вогонь!« і нараз забили повстанські рушниці, автомати, кулемети.

Семен стріляв спокійно, прицільно, бачив, як скосив не одного гітлерівця. Он деякі вже лежали нерухомо, а один вовтузився на землі, рвучи руками пожовклю траву.

Крізь стрілянину почулися з правого флангу

вигуки »Слава!« Вони ставали дедалі потужнішими, організованішими, і Семен зрозумів, що другий курінь кинувся в атаку на ворога.

Вітер доніс до околів гіркий дим — це позаду повстанців палали хати волинських селян, горіло добро, нажите довголітньою мозолистою працею українського трудівника...

Коли пролунала команда »Вперед!« Семен, як і всі, зірвався на ноги й побіг. Він бачив, що зліва від нього біжить командир куреня Остап, — у бій одностайно пішли командири, провідники, стрільці.

Свистіли ворожі кулі. Семен бачив, якпадають друзі, щоб ніколи вже не встати...

За третім скоком Семен опинився коло забитого гітлерівського вояка, який лежав із розкритим ротом. Семен зізнав, що цього гітлерівця поклала його куля. Він оглянувся й побачив, як праворуч від нього тікав другий гітлерівець. Семен вистрілив, і він, пробігши ще кілька кроків, раптом упав. Семен, разом із лавою повстанців, побіг далі вперед.

Уже видно було шосу, на якій стояли німецькі авта з резервами й тяжкими кулеметами. Курінь, у лавах якого біг Семен, почав обходити збоку шосу, щоб ударити по гітлерівцях з флангу. Вже було видно, що маневр повстанців удався, і вони з криками »Слава!« кинулися до шоси.

Раптом зовсім близько загавкав ворожий кулемет. Семен, падаючи, почув, що його хтось штовхнув у груди. Він спробував піднести і не зміг...

Коли Остап побачив, що німці коло авт попіднімали руки, зразу ж почав шукати Семена.

Семен лежав на боці зі спокійним обличчям. Остапові здавалося, що його друг просто приліг, утомившись від бігу. Але піджак на грудях був роздертий кулями, закривавлений. І тоді Остапові

потьмарилось в очах: він, нарешті, збегнув, що Семен, щільно притулившишсь щокою до волинської землі, заснув навіки.

* * *

НА МІСЦЕ БРАТА

Петро не знав, що сталося з братом. Він думав, що Семен залишився по той бік червоного фронту, провадить там далі підпільну боротьбу і не може йому дати вістку про себе.

Час минав, події випереджували одна другу. Петра викликав на розмову член проводу Микола Арсенич. Йдучи на цю зустріч, Петро бачив на вулицях Львова метушню — місто готувалося до евакуації, його охопило пригноблене почуття. Він згадав про недавню трагедію дивізії «Галичина» під Бродами. Згадав також, як говорив молодим хлопцям перед тим: подивіться, мовляв, що роблять з нами гітлерівці — мордують українців, посадили до тюрем членів нашого Проводу, знищили наше Державне Правління, поділили Україну. За що йти воювати?..

Арсенич уже чекав на Петра. Коли той увійшов, він міцно потиснув йому руку й сказав:

— З превеликим жалем повідомляю вас, що ваш брат Семен загинув героїчною смертю в бою проти гітлерівців.

Петрові стиснулися груди, сперло в горлі повітря. Він дивився на Арсенича і не міг вимовити жадного слова.

— Повірте, його смерть — болюча втрата не тільки для вас, — продовжував Арсенич, — але й для всієї воюючої України... Він загинув восени, але ми не мали раніше нагоди повідомити вас про це.

Петро мовчав.

Арсенич вів далі:

— Крім того, я вас мушу повідомити, що ви призначені до складу тих членів Організації, які мусять виїхати на працю до західних країн.

— Чим керувався провід, коли виніс таке рішення щодо мене? — спитав тихо Петро.

— Вашою освітою, вашими знаннями чужоземних мов.

— Прошу вас постаратися, щоб цей наказ був скасований. Я хочу лишитися на Рідних Землях і провадити далі ту працю, на якій згинув мій брат Семен.

Арсенич запропонував Петрові присісти. Потім, після короткої надуми, сказав:

— Добре, я полагоджу цю справу на вашу й нашу користь. Ви залишитесь тут. Але ви не підете до відділів УПА чи бойки СБ. Там ми маємо досить персоналу. Тепер нам треба таких людей, які зможуть протиставити ворогові не своє вміння стріляти або кидати гранати, а свій розум, для того, щоб уміло розгадувати всі наміри ворога в його боротьбі проти нас, плянувати контрудари по ворогові в найслабші його місця, впроваджувати цим ворога в блуд.

Петро притакнув головою.

Арсенич говорив далі:

— Більшевицька окупація буде важкою, і невідомо, коли скінчиться. Вашим першим завданням є якнайкраще себе законспірувати, набути абсолютно довірених людей. Я дам вам адреси й клички членів проводу Львівського краю, зв'язок до бойки Твердого. В тій бойці є знамениті люди. Виберіть собі з-поміж них кількох найкращих

для зв'язку і для вашої охорони. Ви виконуватимете спеціальні завдання. Перше, що треба буде зробити з приходом червоних, це зразу ж усталити їхню тактику, вмурувати до їхньої сексотської сітки наших людей. Звіти про всі розгадані й нерозгадані штуки будете надсилати мені, а колії тих звітів — провідникам краю, бо всі мусимо бути в курсі справ. Також вам треба буде вивчати всі наші слабкі місця, всі недотягнення, щоб ми могли їх виправлюти. Ми маємо створений велетенський підпільний апарат, але нашим людям часто бракує знань, досвіду, бракує виробленого старшинського складу. Все це зрозуміле: нам ніхто не давав тих знань і досвіду, все мусимо самі набувати, вчитися на кожній найдрібнішій помилці, щоб її не повторювати. Головну увагу зверніть на вивчення психології московського апарату. Читайте їхню літературу, вивчайте ворога досконало в усіх сферах його діяльності. Провідника краю я повідомлю, що у вашій праці ви підлягаєте безпосередньо мені. Але про вас і вашу працю буде знати Головний штаб УПА — і сам генерал Чупринка. Коли б зо мною щось сталося, то через зв'язок, який ви тепер отримаєте від мене, пошта потраплятиме до генерала Чупринки.

По деякій павзі Арсенич знову почав говорити:

— Знаєте, Петре, машину можна обчислити, вивчити досконало до найменшої дрібниці. Але тяжко збагнути людську душу. Вивчаючи людей, ніколи не думайте, що ви їх уже знаєте досконало. Часто й сильна духом людина може заломитися, тому треба бути приготованим на все гірше, щоб потім не розчаровуватися, коли зустрінеться біда. Тінь бульбівського Андрія, на жаль, ще не зникла з нашого краєвиду, кожне психічне потрясення міняє людину. Вам доведеться не раз вирішувати долю людини... При цьому ніколи не покладайтесь на ваші особисті почуття, керуйтесь добром

справи, зважуйте факти, все перевіряйте, бо помилка може тяжко відбитися на нашій роботі. Ми мусимо бути чесні й справедливі...

Петро уважно слухав Арсенича, — а коли той закінчив, сказав:

— Я вас добре зрозумів. Постараюся прикладти всії свої зусилля й знання, щоб якнайкраще впоратися з дорученнями, які на мене кладе провід.

— Де ви думаете робити місця постою, зв'язкові пункти? — спитав Арсенич. — Маєте щось на приміті?

— Від Бродів до Жовкви муши переглянути всі села й ліси. Зв'язок — лише через мертві пункти. Маю в Куликові знайомих, стареньких людей, вони ніколи не були під підозрою, і я думаю, що й большевики не звернуть уваги на старе подружжя.

Арсенич устав:

— Бувайте, Петре! Може скоро зустрінемося.

— Слава Україні!

— Героям слава!

* * *

Петро підготував собі криївки і хати в певних людях, відбув розмови з провідником краю, організаційним референтом і чоловіком, відповідальним за безпеку. Потім устійнив зв'язки — живі й через мертві пункти, випрацював систему запасних зв'язків і уклав умовні знаки. Керівник бойки Твердий був незадоволений, що Петро відібрал від нього чотирьох членів бойки для себе. Він запитав кожного, як звався його дід і дав їм ті імена, як нові псевда. Старі псевда наказав забути. Тепер це були Пилип, Гнат, Борис і Михайло. Для внутрішнього зв'язку дав їм нумерацію: перший

другий, третій, четвертий. Не встиг він переговорити тільки з командирами УПА, бо вже вступили частини советської армії, і відділи УПА та бойовики Служби Безпеки мали наказ ховатися.

Ті члени ОУН, які перебували на легальному становищі, пильно стежили за розвитком подій, за пересуванням советчиків. За частинами діючої советської армії прибули відділи «Смерш», цивільна адміністрація і партійні комітети. Смершівці почали розшуки «бандьоровців».

Петро цілий час пересилав звіти до Арсенича через своїх зв'язкових. Він писав, що перша лінія советської армії складається з новомобілізованих молодих людей, які не мають військового вишколу. Їх женуть наперед під вогонь, і вони гинуть, як мухи. Совети таким способом досягають дві цілі: нищать українців, які ненавидять комуністів, і все ж, за їхній рахунок, посuvают фронт на захід. На новозайнятих територіях совети почали мобілізацію молодих до армії. Українці тікають до лісу й приєднуються до відділів УПА. Петро у своїх звітах попереджав, що коли провадити масове прийняття всіх тих утікачів до лав УПА, то потім з ними буде багато клопоту, бо це різно-родна маса: втікають від большевиків не всі ті, які надаються для дій у тяжких і суворих умовах підпілля.

Борис приніс Петрові повідомлення про успіх першого наступу УПА на всі районні центри. Було зліквідовано всю большевицьку адміністрацію і районові відділи МГБ. Петро почав студіювати захоплені советські документи. Починалась тяжка і небезпечна боротьба...

* * *

*

ЧЕРВОНІ ОРДИ

У лісі, під охороною відділів УПА, відбулася нарада, на яку зібралися командири УПА, провідники сітки ОУН, керівники Служби Безпеки.

Говорив Петро:

— Не повинен повторитися випадок, який мав місце в одному районі: там чекісти завербували українця до праці сексотом. Наша бойка його знищила. А треба було цей випадок належно пропагандувати. Більшевики роблять усілякі спроби вбити клин між підпіллям та населенням. Зразу після знищення того сексота вони в чотирьох селах, які мають для нас велике значення, арештували по одному українцеві, мордували їх, а потім примусили підписати згоду працювати сексотами й звільнили. Через провокаторів чекісти самі поширили чутку, що ті чотири чоловіки стали на сексотську службу. Вони зробили це з розрахунком, що наша бойка знищить тих чотирьох і, таким чином, викличе вороже наставлення до нас не тільки з боку родин знищених, а й з боку багатьох селян. Обстеження показало, що ті чотири чоловіки походять з найкращих родин, які не тільки допомагають нам, але й мають своїх рідних у наших лавах. Уявляєте собі, яку репутацію ми здобули б, якщо б знищили тих чотирьох? Отже, тут треба придумувати якийсь вихід з положення. Рафінованими методами користується майор прикордонної служби Корольов. Він з різної голоти створив групи, які під командою чекістів роблять рейди по прикордонних селах, вдаючи із себе

повстанців. Селяни часто вірять, що то повстанці, починають їм допомагати, висловлюють відкрито ненависть до советської влади. Відділи Корольова відходять, установивши точні списки тих антисоветсько настроєних селян, а після приїздить МГБ і починає депортувати їх на Сибір. По дорозі між Львовом і Золочевом наш відділ, зробивши засідку, розбив групу партійних працівників і здобув багато важливих документів. В одному такому документі говориться, що на західних землях треба притягати до праці в советських адміністративних органах місцевих людей, не зважаючи на їхнє соціальне походження й політичні переконання. Робиться це зі слідуючих большевицьких міркувань: ОУН мусіла б їх нищити, як співпрацівників советської влади, а з огляду на те, мовляв, місцеве населення знає, що ті люди притягнені до праці в советських органах силком і що вони, в дійсності, не є советськими патріотами, це населення гостро засудило б нашу практику. Отже, знову — клин між нами й населенням. Із другого боку, треба рахуватися з тим, що МГБ й саме буде нишком нищити тих людей, а провину скидати на нас, щоб знову таки відхилити від нас симпатії місцевого населення. Отже, ми мусимо уважно студіювати кожний окремий факт, щоб встановити, кого большевики силою й погрозами притягли до праці в своїх органах, а хто сам добровільно пішов на таку працю. Тих, які потрапили на працю до большевиків під загрозами, треба усвідомити, що вони мають працювати для свого народу, використовуючи свої посади в советській адміністрації. Що ж торкається тих, які добровільно пішли служити ворогові проти власного народу, то з ними розмова мусить бути короткою. До речі, майор Корольов засуджений нашим судом на кару смерті. Треба постаратися про виконання присуду.

Петро у своєму виступі розкривав присутнім усе нові й нові методи, якими користуються боль-

шевики для знищення спротиву українського народу. Коли він скінчив, зверхники подякували йому за інформації і цінні поради.

Після Петра виступив організаційний референт краю »Буг« — так за новою схемою було названо в ОУН Львівську область. Він говорив про третє з черги звернення групи московських наймитів, що називають себе »урядом УССР«, звернення до ОУН і УПА припинити спротив советській владі. Він сказав, що на перше подібне звернення у вересні, і на друге ніхто з націоналістів не піддався. Зголосилися до большевиків подекуди тільки ті нестійкі елементи, які не йшли боротися проти комуністів, а просто тікали від мобілізації в советську армію. Але московська пропаганда поширює всюди вістки, що це добровільно піддаються члени УПА, яким советський уряд дає амністію.

Останнім говорив коротко, по-військовому, командир відділу УПА »Перемога«. Він повідомив, що в його засягу створено 95 засідок на енкаведистів, проведено 15 важливих боїв проти військ МГБ, у п'ятьох містах знищено всю большевицьку адміністрацію та партійний апарат. На місце знищених прибули нові комуністи з охоронними гарнізонами, поробили собі справжні фортеці в мурованих домах і церквах, роблять насоки на довколишні села, відбирають від селян продукти, готуються зимувати. Із задоволенням »Перемога« заявив, що вояки його відділу почивають себе морально дуже добре, набувають бойової практики.

* * *

У лісі, де Петро влаштував свою криївку, ворог організував облаву на відділ УПА, який там опинився. Про те, що в цьому лісі є Петрова криївка,

ніхто, крім Петрових людей, не знав, навіть і командир того відділу УПА. Петро вислав Бориса з поштою до проводу, а сам лишився з Гнатом, Пилипом і Михайлом. Він думав, що криївку треба залишити, прилучитися до відділу УПА і намагатися вирватися з оточення. Тому він раненько вислав Пилипа й Михайла до командира відділу, а сам сидів коло радіоприймача і слухав західно-європейські звідомлення про те, як народи цілого світу радіють закінченню війни. Світ був вдячний західній коаліції з Москвою і хвалив Сталіна за розгром фашизму... Петро думав про те, що не ввесь світ знає, що в нас війна ще не скінчена, а в Україні ллеться кров борців за волю свого народу і палають села, що Сталін спрямував кілька своїх армій для зламання спротиву українського народу, що чекісти тисячами вимордовують людей, сотнями тисяч депортують на холод, голод і смерть у Сибір. Щоб приховати боротьбу України проти Сталіна, Москва офіційно ввела її до складу Об'єднаних Націй. «Чому світ не подивиться краще», думав Петро, «не розбереться, де правда, де неправда, і на чийому вони боці?..»

Повернулися Пилип із Михайлом і розповіли, що ворог знайшов криївку, зараз »прочісую« ліс, робить докладні розшуки. Командир відділу УПА звів учора тяжкий бій з ворогом, а сьогодні форсованим маршем переходить на південний бік лісу, де має надію вирватися з оточення, бо там ворог утримує тільки рідкий ланцюг своїх стеж, а головними силами до лісу ще не вступив. Далі командир відділу УПА повідомляв, що вчора між полковником армії та майором МГБ стався конфлікт: полковник заявив, що армія розбила ворога на фронтах і не її справа воювати проти місцевого населення, хай внутрішніми »ворогами« займається МГБ. Серед солдатів армійської частини емгебісти

познаходили летючки ОУН і УПА. Армійську частину стягнено назад. Приїхав якийсь маршал розглядати справу. Позавчора, коли армійських вояків гнали в наступ проти УПА, вони стріляли в повітря й кричали: «Бий золотопогонників!», маючи на увазі чекістів і комісарів, які гонили їх до бою.

Петро вирішив залишити криївку й добитися до відділу УПА, щоб узяти участь у прориві. Але перше, ніж відійти з криївки, він з друзями стаєнно замаскував її.

Вони добралися до відділу УПА, коли той уже заліг на узлісся. Командир відділу поінформував Петра, що ворог перебуває метрів за 500 і готовиться до наступу на ліс. Перед тим тут були ворожі стежкі, але упістів не помітили. Потім він дав наказ четам Зруба й Сороки, устійнивши їхні дії.

Петро та його друзі залягли між стрільцями відділу. Здаля вже чулися ворожі голоси, але самого ворога ще не було видно. Аж, нарешті, Петро побачив і наступаючих емгебістів. Вони йшли розстрільнею на повний зріст, уважно дивлячись на всі боки, тримаючи поперед себе »папашки«. Підходили все ближче і ближче. Серце Петрові забилося швидше. Він тепер думав, щоб хтось не вистрілив перше, ніж треба, бо зіпсує всю справу: ворог заляже, займе оборону, отримає підкріплення, і тоді відділові УПА вже не вирватися з оточення. Він знов, що тепер усе залежить від залізної волі й витривалості кожного повстанця.

А ворог — дедалі ближче і ближче. Уже добре чути голоси солдатів, їхню лайку, пересипану матюками...

Відділ відкрив вогонь по ворогові, коли той наблизився метрів на тридцять, раптово. Больше-вики цього не чекали, і перша їхня розстрільня була майже повністю знищена прицільним вогнем повстанців. Але на зміну першій виринула друга

ворожа розстрільня й з криками »Ура!« кинулася в бій. Перед заляглими повстанцями вибухли сотні гранат, кинутих большевиками. У відповідь полетіли гранати повстанців, і друга советська розстрільня захлинулася в крові, відкотилася назад.

Над полем бою плив дим від вибухлих гранат і їх повстанцям очі. Петро доліз до командира відділу. Той був блідий, але спокійний. Побачивши Петра сказав:

— Перші большевицькі атаки відбили. До вечора, може, доведеться відбити ще кілька нових ворожих атак, а з наступом темряви будемо прориватися.

Ще кілька разів, як і передбачив командир повстанського відділу, советчики ходили в атаку й кожного разу їхні атаки не мали успіху. Подивувідну стійкість виказував на полі бою невеликий загін УПА, боронячись від ворога, що мав чисельній перевагу над ним...

Коли стемніло, в атаку пішли повстанці. Могутній клич »Слава!« залунав над просторами. Але ворог не чинив надто великого спротиву. З наступом темряви він відійшов — большевики завжди боялися української ночі...

Коли вороже оточення було проломане, Петро зі своїми друзями підійшов до командира відділу й спитав:

— Скільки втрат із нашого боку?

— Тридцять забитих. Ворог же зазнав утрат, маєть, у десять разів більших. Дивіться: йдемо, і весь час доводиться переступати через ворожі трупи, знімати з них зброю...

Вони тепло порощалися, ѿ кожний пішов свою невідомою дорогою.

* * *

Минали дні, тижні, місяці в нерівній боротьбі проти ворога. Великі відділи УПА перетворилися в менші, більше оперативні, рухоміші. Тепер Петро залишився тільки з Гнатом і Пилипом. Борис разом з Арсеничем загинули, як герої. Михайло пішов з поштою закордон, поніс провідниківі Бандері звіти. Петро писав, що боротися проти большевиків буде до кінця. Він часто дивився на себе в дзеркальце і помічав, що його волосся стає дедалі більше і більше сивим... Тяжко було на душі. Згинули Арсенич, Борис, Перемога, Стяг і сотні провідних керівників, тисячі стрільців.

Проте, на їхнє місце прийшли інші, які продовжують боротьбу. Мільйони українців були вивезені на великі страждання в Сибір, а Україна й далі не кориться ворогові. Йому здавалося, що ця підпільна боротьба провадиться не кілька років, а вже точиться століттями. Ще не так давно гітлерівські кати скаженіли, що від куль українських повстанців загинув шеф СА Віктор Лютце, а тепер сталінські кати скаженіють, що від тих самих повстанських куль упав советський маршал Ватутін, загинули сотні і тисячі чекістів, старшин. Не допомагає ворогові й договір трьох держав для спільногоп поборювання УПА.

Петро глянув на Пилипа й запитав, перериваючи свої думки:

— Про що, Пилипе, ви зараз думали?

— Я згадав два великі приклади з історії нашої боротьби. Знаєте, колись бойка, до якої я належав, розбила гітлерівський відділ і багатьох німців полонила. Між ними виявився і один українець з походження, котрий із себе зробив фольксдойчера, але в полоні видавав себе за німця. На допиті було встановлено, що це не німець. Тоді він почав говорити, що ніякої шкоди своєму народові не зробив. Але серед членів нашої бойки був один, який зізнав його ще з дому. Він підійшов до нього

Й пригадав йому, як той колись виступав на зборах і плюгавив усе українське.

— Бачиш, — сказав йому бойовик, — ти зрікся своїх батьків, утік від своєї національності, але від своєї тіні зрадника ніколи не втечеш. Такій людині, як ти, нема місця ані серед своїх, ані серед чужих, яким ти запродався... Це — один приклад.

— Не розумію, до чого ви ведете, — перебив Петро.

— А ось, до чого, — почав знову Пилип. — Два тижні тому ми переслухували одного полоненого з відділу майора Корольова. І виявилося, що той чоловік так само був українського походження, але відрікся від усього свого, навіть говорив з українцями російською мовою. Я йому розповів про випадок із фальшивим фольксдойчером. Бачите, що діється? Ото наша біда, що багато ще є таких, які зрікаються свого роду і примазуються до чужих, до ворогів, до тих, що нищать їхній же народ. Візьмімо тих наших, які сидять у Києві й називають себе комуністами. Хіба це комуністи з переконання? Ні, вони лише слухняні служки Москви. Якби були самі собою, якби дивилися на речі тверезими очима й думали про добро свого народу, може, все нині виглядало б інакше.

— Так, Пилипе, — сказав Петро. — Москва ламає хребти непокірним, а ставить собі на службу духових калік. Ворог настільки жорстокий, що навіть умерти не дає полоненому просто — перше хоче, щоб той відрікся від усього свого, оплюгавив усе своє рідне, минуле, своїх друзів, свою ідею, за яку він умирає. Такої жорстокості світ ще не бачив. А все це робить ворог для того, щоб позбавити нас права на майбутність.

Прийшов Гнат і привів із собою нового молоденького зв'язкового.

— Скільки вам років? — спитав Петро.

— Сімнадцять.

Петро згадав, що йому було лише одинадцять років, коли він уже почав працювати для підпілля. Довго мовчав, потім сказав:

— Дорогі друзі! Завтра я з вами попрощаюся, може ми ніколи вже не побачимось. Вашим зверхником тепер буде Сурмач. Я ніколи не забуду тих тяжких років, коли ми спільно ділили горе й щастя у завзятій боротьбі проти ворога.

Він побачив, що Гнат і Пилип витерли очі — їм навернулися слізози. Він і сам, не витримавши, змахнув долонею власну слізозу.

* * *

НОВІ МЕТОДИ БОРОТЬБИ

Петро зупинився недалеко села в кущах, які саме збиралися розцвісти. Місяць вийшов із-за хмари, і в його блідій позолоті кущі здавалися срібними. Вдивляючись у місячний диск, Петро чекав, щоб хмара знову заступила його. Саме тепер, коли треба було пройти ще невеличку віддалю до рідного села, місяць, як на злість, не квапився заходити за хмару. Він привітно посміхався, наче хотів порадити Петрові: »Добре розглянь своє рідне село та подивися, чи не сидять енкаведисти в заставі.«

Якась туга огорнула Петра. Приходили спогади колишнього безжурного дитинства, виринали обличчя друзів, спільні ігри з ними й щасливі дитячі витівки. Сутінки пригасили срібло кущів, місяць зайшов за хмару, і Петро, сильніше притискаючи до себе »папашку«, обережно пішов далі. Він ішов насторожено, чуйно, цілим єством пере-

мінений у слух і зір, тому здалека почув тихе дзюрчання струмочка, що протікав попри село. Присівши, зачерпнув води, щоб напитися. І знову пригадав, як він брів малим хлопчиком у цьому потічку, ловив кошиком в'юнів... Від спогаду про одного ровесника, що став на службу ворогові, Петро здригнувся і приспішено пішов далі.

Під самою церквою Петро побачив розкопану могилу. Колись сільська молодь возила й носила землю на ней, поставила на могилі дубовий хрест із написом: «Борцям за волю України». Отець Іван правив Службу Божу, співав хор, а тисячі людей, що сходилися з довколишніх сіл, палко молилися за цю волю й душі своїх найкращих дітей. Петро сам не зінав, чому він прийшов по-прощатися саме з цим місцем, замість піти востаннє подивитися на рідну хату. Могила була розрита, без хреста, мабуть, і хата була без людей, без життя. Петро прикляк над могилою, взяв жменьку землі і шепотом промовив, немов молитву: «Ми ще висиплемо могилу, але своїм ворогам, та будемо святкувати свято волі!»

Коли він вийшов за село, ще раз оглянувся і зідхнув.

* * *

Увійшовши в простору землянку, Петро побачив, що всі вже чекали на нього. Він звернувся до зверхника, зголосив свій прихід. Зверхник, вітаючись із ним, подав руку і сказав упівголос:

— Ви завжди були точні, тому сьогодні я вже почав турбуватися вашим незначним опізненням...

Нарада, яку звичайно називали відправою, мала сьогодні особливий характер. Зверхник офіційно повідомив про зміну тактики боротьби ОУН і УПА.

Рішучим і твердим голосом він коротко згадав історію Організації, всі етапи її боротьби, і довше зупинився над рішенням її керівних чинників змінити форми цієї боротьби. У підпільній мережі тепер залишилися тільки одиниці, решта повинні були перейти в інші області, навіть на чужі землі, щоб там злегалізуватися і провадити доручену їй працю.

При цих словах голос зверхника помітно задріжав. Очевидно, йому було важко розставатися з друзями, з якими пережив не одне, спільно радів успіхами і спільно зазнавав горя.

Петро обвів присутніх швидким поглядом. Це були випробувані підпільнники, старі члени, командири відділів, які мали за собою роки тяжкої підпільної діяльності і збройної боротьби. Ось Сурмач, один із найстарших в організаційній праці. Він жив у підпіллі від самого початку гітлерівської окупації. Вісім років довгої боротьби з большевицькою навалою лишили свої сліди на його обличчі. Петро згадав, як Сурмач приїжджав до його брата ще тоді, коли він сам жив безжурним життям юнака-школяра.

Наприкінці відправи зверхник викликав кожного до себе і кожному давав спеціальні накази. Дійшла черга й до Петра. Уже перші слова збентежили його, бо він був певний, що для дальншої праці залишиться у своїй області. Але рівний і тихий голос зверхника призначив йому майбутнє життя далеко від батьківщини, серед чужих людей, на чужій землі.

Петрове минуле мало відійти кудись у забуття, сковатися глибоко в найтемнішому куточкові душі. Тепер він стане людиною із села над Бугом, яке гітлерівці під час свого відступу спалили. Живих людей з того села може не лишилося, тож немає ніяких списків населення з тих околиць. Він, син «Петра», живим утік з рук гітлерівців, зголосився

до большевицької військової стежі, яка відпроводила його до штабу. Після слідства та його розповіді про знищання гітлерівців Петра призначено до військової автоколони, і він підвозив на фронт набої та різні військові матеріали.

Побачивши невиразну гримасу на обличчі Петра, зверхник весело усміхнувся:

— На все це є потрібні посвідки, друже, — заспокоїв він Петра. — Опісля ви, »Іване Петровичу«, працювали на лісопильному заводі в тому повіті, звідкіля поляки переселяють українців на схід, до УССР. Ви переїхали, як репатріант, маєте потрібні документи і хочете жити та працювати на сході, тому й виїздите аж до міста Челябінська.

Зверхник передав Петрові цілу пачку документів.

— Усі дані в цих документах правдиві й перевірені, — сказав він широко. — Не бійтесь ніякої перевірки з боку НКВД чи МГБ-істів. Мусите, однакче, завчити добре їх напам'ять, щоб не впійматися під час розмови.

Згідно з дорученням зверхника, Петро повинен був залишитися ще п'ять днів у криївці, вивчати своє нове «минуле» і чекати дальших наказів.

* * *

З НОВИМИ ЗАВДАННЯМИ

Уже третій день сидить Петро у просторій землянці. Крім нього, живуть тут ще три підпільники. Петро задоволений, бо за час своєї праці в підпіллі такої розкішної землянки ще не бачив. Крім запасу свічок і лою, »про всякий випадок«, підземну криївку освітлює електричне світло. Струм

доставляють невеличкі акумулятори, що ще недавно обслуговували советські танки. Увечорі вентилятори відсвіжують важке повітря землянки. Кожної ночі двоє друзів-підпільників виходять на кілька годин і знову повертаються, приносячи нові вістки та большевицьку пресу..

У районі був спокій, до того ж один із співмешканців землянки, подаючи Петрові газету, кожного ранку говорив:

— Усе гаразд, друже. Якщо хочете, перегляньте цю советську брехню.

Петро не міг зорієнтуватися, котрий із підпільників старший рангою, бо всі вони жили дружньо, як справжні брати. Вони не цікавилися Петром, а коли йому доводилося розкладати на підлозі велику карту СССР чи »генеральної губернії«, щоб вивчати, згідно свого нового »життєпису«, шлях військової автоколони, вони відсувалися в куток і навіть не дивилися на Петра та його метушню довкола карти.

Вже на четвертий день Петро докладно вивчив завдану йому лекцію, пам'ятав прізвища всіх мешканців »його« села, розташованого недалеко містечка Володави, знав шлях автоколони, з якою »їздив« від Володимира Волинського через Любленін і Krakів аж до Катовець. Були йому відомі прізвища большевицьких вояків з автоколони разом із прізвищами советських офіцерів. А вже капітан »Смерш«-у, який перевіряв свого часу його надійність — так той просто вирізьблювався в його уяві, як живий. Лекція була цікава, бо Петро познайомився з історією таких випадків, що їх у большевицькій армії називали »скандалчиками«. Серед тих »скандалчиків« була загадка й про те, що »смершівці« біля Любленіна так нікчемно поводилися з польками, що аж відома польська комуністка й письменниця Ванда Василевська заспокоювала своїх земляків. У Краснику вибухнув

»скандалчик« за продаж горілки, олії та бензину дольським селянам, грабунок населення і т. п.

Спершу важко було Петрові звикнути до свого нового імені »Іван Петрович«, і він часто, розмовляючи в душі сам із собою, плутався. Але згодом невідомий »Іван Петрович«, папери якого лежали в кишені Петра, непомітно ввійшов у пам'ять і душу молодого підпільника.

Четвертої ночі до землянки прибув зв'язковий, приніс Петрові три тисячі советських карбованців та залізничний квиток. Побачивши на ньому напис »Москва«, Петро відчув якусь огиду, і йому стало моторошно. У записці, яку передав зверхник, було вказано, що кінцеве Петрове призначення Челябінськ, і доожної станції в напрямку цього міста Петро може купити квиток в Москві. Він коротко згадував ще про завдання на новому місці і підкреслював, що дальша доля й успіхи залежатимуть від здібності та щастя самого Петра.

Останній день перебування в крійвці Петро провів у підготовці до подорожі в невідоме. Був спокійний і рішений на все.

Зв'язковий залишився, щоб відпочити й щойно вночі повести Петра на призначене місце. Петро написав зверхникові довгого листа, в якому прощався з ним і дякував за важливі поради, опіку, за те, чого навчився під його досвідченою рукою. Потім ще раз переглянув свої документи, поклав їх у новий большевицький »бумажник«, а всі свої записи знищив. Пригадавши, що на деяких посвідках мусить бути власоручні підписи власника, Петро дбайливо виписав: »Іван Петрович Максимчук«.

Один із підпільників видав йому три пари білизни, чоботи, двоє штанів і так звану фуфайку. Петро згорнув речі у невеличкий клуночок. Був уже готовий в дорогу.

Час ішов помалу. Зв'язковий почав розповідати жарти. Це був веселий хлопець, що працював у колгоспі й сьогодні мав »виходний день«. Петро слухав веселі жарти і підсвідомо розписував на сторінці »Радянської України« своє нове ім'я та прізвище. Робив це для засвоєння і призвичаення.

О 9-й годині вечора друзі в землянці повечеряли. Один з підпільників підвівся й звернувся до Петра:

— Пора нам, друже, сказав він, і його сухорляве обличчя на мент злагідніло.

Спільними зусиллями друзі відкрили отвір землянки, який був замаскований невеликим кущем, що ріс у дерев'яній скриньці. Вийшовши в супроводі підпільників і зв'язкового із землянки, Петро опинився серед густих кущів. Переконавшися, що повітря »чисте«, друзі вирушили в дорогу. Попереду йшов один підпільник, за ним зв'язковий і Петро, похід замикав другий підпільник.

Закінчилася гущавина кущів. Перед друзьями виринули високі старі сосни. Ніч була спокійна, зоряна.

Петро, залишивши в землянці свою невідступну »папашку«, йшов з пістолем »Токарева«, воєнним трофеєм від майора військ МГБ Рябініна, готовий зустріти усяку небезпеку. Але скрізь довкола панувалатиша, і тільки легке шарудіння лісових тварин та деколи квіління заспаної пташини давали знати, що ліс живе.

Після півторагодинного маршу підпільники вийшли на вузьку лісову дорогу й зупинилися.

— Щасливої дороги, друже! — попрощався з Петром старший віком підпільник із землянки. — Ми повертаємося, а вам треба йти в інший бік.

— Та поспішаймо, — відізвався зв'язковий, бо о першій годині ночі на нас чекатиме авто на шосе.

Ваш потяг з Підзамча віходить о третій годині вночі.

Петро попрощався з друзями, які зразу потонули в лісовій темряві. І знову щось боляче защеміло коло його серця. »Щасливі«, подумав він про підпільників, »вони на рідній землі, серед своїх.«

Скінчився ліс, почалися сіножаті. Петро із зв'язковим пірнули у верболіз. Через деякий час до них долинуло гудіння — це бриніли телефонні дроти на шосе. Зв'язковий присів у рові, прислушуючись. Ось здалека забли мало світло, наблизилась тінь вантажного авта. Заскрипли гальми, й авто зупинилося. Шофер вистрибнув з воза, почав щось майструвати, нишпорячи коло мотору. Згасло одне світло.

— Це наш! — шепнув Петрові зв'язковий. — Заждіть хвилину. Він побіг до авта й незабаром повернувся,

— Все в порядку, ходімо!

Біля авта зв'язковий сказав до Петра:

— Прошу передати мені речі, які тепер вам не будуть потрібні.

Петро гірко усміхнувся й сягнув рукою до кишені. Так, тепер йому ці »речі« непотрібні. Він уже не Петро, не вояк підпільної армії, а »Іван Петрович Максимчук«, який мирно іде в невідомі далекі краї. Він передав зв'язковому дві ґранати й пістоль, що був йому вірним другом протягом років. Непомітно для інших, Петро погладив темне дуло пістоля, немов прощався з ним. »Тепер буду боротися іншою зброєю, друже«, подумав він.

Шофер урухомив мотор і ждав на свого пасажира із зацікавленням, мабуть, намагаючися здогадатися, кого повезе його колгоспна тритонка. Зв'язковий подав руку Петрові, а другою показав на кабіну авта:

— Щасливо, друже!

Деякий час їхали мовчки. Потім мовчанку по-

рушив шофер, подавши Петрові плящину самогону.

— Якщо не п'єте, то, бодай помажте самогоном губи та плесніть трохи самогону на одежду, — сказав він. — Під час якоїнебудь МГБ-івської перевірки запах самогону заступає перепустку. Почувши його, вже й не питатимуть.

Петро ковтнув трохи смердячої рідини, йому аж дух заперло. Спересердя він чимало самогону вилляв на двері кабіни й собі на груди.

— Спасибі, — подякував він шоферові. — Ну, й погань!

Шофер засміявся.

— Вона ще пригодиться в дорозі.

На небі з'явилася легка заграва, а коли авто вийшло на горбок, у далечині замиготіли брудно-жовті світельця.

— Місто Львів знаєте? — запитав шофер.

— Навіть добре, — відповів Петро. — В ньому я вчився ще за польської окупації, бував і за німецьких часів.

— То й гаразд. Я скину вас коло станції Підзамче, бо поспішаю, а ви вже самі промишляйте далі.

Дорогою їх минали авта, селянські вози, колгоспні валки. Коли переганяли подібну до їхньої тритонку, Петро намагався приглянутись до її пасажирів. »Невже і в ній є такі «командировані», як я?« майнуло в його голові.

Авто проминуло Жовківську рогачку, звернуло в бічнувулицю й зупинилося.

— Щасливо, друже! — сказав шофер. — Ось, там станція.

— Дякую! Всього кращого й вам, друже.

Хвилинку Петро постояв на хіднику, проводжаючи очима незнайомого, але близького друга, що, як і він сам, виконував обов'язки, накладені на нього великою ідеєю.

На закруті вулиці з'явилися три гарні авта, наповнені військовиками в сірих шинелях і з бліскучими золотими погонами. Петро мимоволі сягнув рукою до кишені. Він додгадався, хто поїхав цими автами. »Ех, якщо б ви знали, що перед вами стоїть той, за яким ви так довго полювали«, подумав він з прихованою радістю, »не їхали б так безпечно. Адже ж ваші товарищи, переодягнені за звичайних агрономів, які вешталися по селах, щоб скопити мене, вже давно міряють землю, але не на її поверхні, а під нею!«

* * *

ПОТЯГ ВІДХОДИТЬ НА СХІД

У станційному будинку на Петра війнуло подихом казарми: люди товпилися покірно біля віконця каси, виконуючи всі накази міліціонера, який тими наказами робив більше метушні, ніж порядку. По кутах, на своїх злиденних клуночках, а то просто на брудній долівці куняли потомлені людські постаті. Всюди багато сміття, паперу, плювків, плякатів, що рябіли різними фарбами, розхвалюючи найгидкішу брехню про »щасливе життя під сонцем сталінської конституції«. Повітря було сповнене димом махорки, людського поту, самогону... Петрові здавалося, що його раптом замкнули в тісних в'язничних мурах, де немає повітря. Протискаючись крізь натовп, він попрямував до виходу на перон.

При вході стояли міліціонер і залізничник. Останній знуджено подивився на Петра квиток та пляцкартку й показав рукою напрям. Вийшовши на перон, тепер вільніше відіхнув. Львів, а особ-

ливо Підзамче, були для нього небезпечними, бо кожної хвилини міг з'явитися хтось із знайомих, що знов його справжнє прізвище.

Підійшов замурзаний сажею залізничник, якого Петро запитав про потяг на Київ. Залізничник показав на гурт людей, що вже стояли біля рейок. Потім підійшли два залізничні чекісти, пильно розглядаючись довкола. Петро відчув, як по спині полізли мурашки. Не було йому страшно, тільки він не звик ходити без зброї, і це напружуvalо нерви. Чекіст підійшов просто до Петра. »Спокійно, друже, папери ваші докладні, все інше залежить від вас самих!«, пригадалися йому слова зверхника. Петро спокійно глянув на чекіста. Але той тільки махнув рукою, заганяючи і Петра і натовп у куток, щоб дати пасажирам вільний хід.

Свист паротяга сквилював натовп, і він кинувся до потягу. При вході до вагону стояла жінка в залізничній формі. Вона глянула на Петра, на його квиток і крикнула по-російськи:

— Прахаді!

Петро прожогом метнувся до вагону, радий, що не придушили його в натовпі. Умостився на лавці коло вікна.

З почекальні вийшов гурт гладких офіцерів, до яких зразу підійшов чекіст, виструнчився і, поговоривши хвилину, улесливо пішов уперед, ведучи їх за собою.

Раптовий поштовх вагону кинув Петра на сусіда, що сидів напроти нього. Це був військовик.

— Вибачте, — сказав Петро.

— Не турбуйтесь, це завжди так напочатку, — відізвався весело сусід. — Згодом звикнемо.

Петро бачив, що сусід говіркий, і хотів був звести з ним розмову. Але потім передумав, вирішив, що з такими речами квапитися не годиться. Почав дивитись у вікно, розглядаючи краєвиди. Сонце саме сходило, і в його промінні ясніли первоцвітом сади. А серце в'ялила туга за рідними краями, за

друзями. Непевність майбутнього бентежила його.

»Однаке, не пропаду!«, шепнуло щось у душі, і Петро відчув, як нова сила й колишня впертість знову повертаються до нього. Відчуття цієї сили заспокоїло його. Адже ще ніколи не обманув його підсвідомий, сторожкий інстинкт, почуття, зроджене серед важких і небезпечних днів у боротьбі й підпільному житті.

Петрові пригадалося одне оточення, з якого, здавалося, не було ніякого порятунку. Сім довгих днів облягали їх відділи МІБ-істів, по кілька разів денно наступаючи на них, а все таки доля пощадила його. Знову ж, тоді, коли тічка ворогів застукала його в селянській хаті, інстинкт підказав йому, що він врятується. Крізь вікна хати влітали кулі із скорострілів, вогонь охопив уже кімнату, а Петро спокійно відстрілювався, бо знову ще його вояцька година ще не пробила.

Непомітно серед спогадів Петра огорнула втома. Він не зчувається, як заснув, сперши голову на виступ вікна.

Уві сні далі марилось йому колишнє життя серед друзів, боротьба й насоки ворога. Збудився від дотику руки й почув голос сусіда:

— Провірка.

Сон зразу зник, усе тіло напружилося, немов перед важким змаганням. Петро насторожено підвів голову, готовий зустріти всякого ворога.

Контроль виявився звичайною перевіркою за лізничих квитків. Але напруження не зникло, і сон відлетів від Петра.

Крізь вікно було видно бідненькі хатинки без господарських будов, без веселих садків.

Потяг мчав по багатій українській землі, виснажений довголітнім комуністичним пануванням.

Незабаром показалися передмістя Києва, засвітилися в сонці бані церков, веж. Петрове серце забилося сильніше: здійснювалася його давня мрія

— побачити це місто краси, колиску давньої слави й могутності. Але й тепер не довелося. Потяг на Москву від'їздив через кільканадцять хвилин, і треба було поспішати, щоб не втратити місця.

Станція вирувала людьми. Їхній пригноблений сумний вигляд вразив Петра. »Радісні, щасливі«, — слова на якомусь плякаті, що висів у почекальні, приневолили його гірко посміхнутися. Здавивши в душі гнів, швидко попрямував до свого потягу, але, згадавши, що в нього немає харчів, зупинився. Біля дверей почекальні стояло двое малих хлопців.

— Де тут можна купити хліба? — звернувся до них Петро.

— Хліба? А он, спітайте в тьоті...

Петро поглянув у тому напрямі, куди вказувала рука хлопчика, й побачив декілька жінок із клуночками. Жінки неспокійними очима зорили на всі боки.

»Напевно, спекулянтки«, подумав Петро, підходячи до них.

— Скільки коштує у вас буханка хліба? — запитав він, не цікавлячися, чи взагалі вони мають хліб на продаж.

Одна з жінок швидким поглядом кинула на нього й відповіла:

— По сім і дев'ять.

— Дайте за дев'ять, — сказав Петро, подаючи їй десять рублів.

Заховавши хлібину під своїм клуночком, він подався до московського потягу. »Проводниця« в дверях вагону перевірила його квиток і пляцкарту й пропустила досередини.

Умостившись на своєму місці, Петро, не звертаючи уваги на довколишніх пасажирів, добув хлібину та пляшку горілки, яку йому подарував шофер колгоспного авта, що віз його на станцію, і зібрався снідати.

— На здоров'я! — не витримав сусід, що ласо поглядав на пляшку.

Петро здивовано подивився на нього, бо й не думав пити самогону.

Сусід саме розгорнув свій сніданок --- шматок хліба та смажену рибину. Його усміхнене, приємне обличчя й очі з іскорками справжнього гумору припали до вподоби Петрові. Він весело засміявся й простягнув пляшку сусідові:

— Призволяйтесь! Мені не смакує, — сказав він жартівливо.

— А ви спробуйте моєї рибки, — віддячився сусід. — Славна рибка — мій племінник мастак її ловити...

Почувши Петрову вимову слів, сусід аж нахилився до нього, забуваючи потягнути з приманливої плящини:

— Ви звідкіля? — запитав він Петра. — Із »Западної«? А що у вас там робиться?

Притишений голос сусіда і його раптова таємнича зміна зразу насторожили Петра.

— Усе гаразд, — махнув він рукою, не бажаючи встравати в довшу розмову. — Випийте, прошу. Хоч саморобка, але добра.

Сусід мовчки кивнув головою, притуляючи пляшку до уст.

* * *

*

ДОРОГА

У вагоні було накурено й душно, у кутку хтось півголосом розмовляв, і ця розмова ще більше навіала втому. Петро глянув у вікно й побачив, що вже іде чужою, московською землею. З'явився ліс, але Петрові здавалося, що він похмурий, чужий для нього, без пташок і веселого гаміру. З-за лісу раптом виринуло село з дерев'яними хатами, брудними, побудованими в один ряд, як вояки на муштрі. Брудні, неохайні селяни, що стояли гуртом, покурюючи, видавалися Петрові просто дикунами: неголені обличчя, якісь дранки на тілі, постоли з лика на ногах — знамениті »руські лапті«... І знову сосновий ліс, де-не-де берізки... »Ех, ви, сосни мої, азіяtskyй край...« — пригадалися Петрові давно читані слова.

Він глибше засунувся у свій куток, намагаючись не думати про те, що бачив. Думки тягли його до рідного села. Бажання повернутися в Україну, до своїх, виринуло так раптово, що він просто відчув це фізично, наче біль. Щоб заспокоїти себе, почав молитися. Молитва видалася йому єдиною можливістю взяти себе в руки, повернути рівновагу душі. В уяві він бачив рідну хату, де на чистих біленьких стінах висіли образи: ось над ліжком — ікона святого Миколи. Його очі стежать за кожним кроком малого Петра — (теперішнього Івана), — а піднесені для благословення три пальці, здається, погрожують збиточникові. Біля нього — архангел Михаїл, Христове розп'яття, Мати Божа...

Образи рідної хати помалу перейшли в церковну стіну, оповиту димами свічок і кадила. Почувся

спів благальної молитви: »От повітря, глада, огня і війни...«

У своєму марінні Петро посміхнувся. Ні, він ніколи, навіть малим хлопцем, не співав того слова »і війни«, завжди пропускав його, не просив Бога про захист від неї, бож вона була його вірою: саме війна, мовляв, принесе крацу зміну. Не зважаючи на всі жахи війни, — без неї, без війни, не можна вибороти України. Так думали й інші його друзі — молоді люди...

* * *

З протяжним свистом потяг дійшов до Київської, колись Брянської станції.

Приголомшений гамором чужої, незвичної для вуха мови, колишній Петро, а теперішній Іван довго блукав різними переходами та почекальними, із зацікавленням оглядаючи нове оточення. Вразило його те, що станційні ресторани були поділені аж на три кляси: першу, другу й третю.

»Еге ж, і тепер с пані та прості люди, чорноробочі, яким не дозволено сідати біля столу разом з партійними вельможами«, злісно посміхнувся до себе Іван. »Доведеться і собі йти туди, де сідають істи »мужики« чи »робітники.«

Він подався у простору почекальню-ресторан, шукаючи очима вільного місця, де б можна було спокійно попоїсти. Його погляд зупинився на двох літніх чоловіках, що то нахилялись один до одного, то відхилялись головами, зайняті розмовою. В одного з них сиваві вуса звисали вниз, а густа борода здивовано підводилася вгору, немов кощлатий хвостик маленького звірятка. Чоловік розводив руками, киваючи при тому головою.

»То напевно свої, українці«, ствердив у думці

Іван. »Ось цей рух рукою, немов би з неї сипалося зерно в ріллю, питомий тільки нам...«

Іван підійшов ближче до незнайомих.

— Каже мені син: в Україну хочу... Тут чужина, важко... А я йому: терпи, сину, Бог ласкавий...

Іван довго слухав, схвильований, розповіді старого українського селянина, що повертається з Омська і, напевно, ще раз розповідав своєму супутникові переживання і зустріч із засланим на чужину сином. Потім він устряг у розмову й собі. Старий пильно поглянув на нього і запитав:

— Куди ти, синку, вибрався? Аж у Челябінськ? Так тут тобі нічого робити на цьому вокзалі. Сідай у потяг метрополітену й через двадцять хвилин будеш на Казанському вокзалі. Там знайдеш свій потяг. Із того вокзалу йдуть різні потяги: на Челябінськ, до Омська, навіть на Владивосток...

Іван не помітив, як коло них раптом з'явився якийсь маленький чоловічок із хитрим і рухливим, схожим на лисячу мордочку, обличчям, із руденьким заростом, який пильно почав прислухатися до розмови. А старий селянин пояснював далі:

— Та бери, синку, квиток на швидкий потяг, якщо в тебе багато грошей, а то звичайним, як то зветься, поштовим потягом, їхатимеш довго та так натомишся, що й гірко стане. Ось мені забракло декілька карбованців на швидкий, і ми з Панасом Григоровичем були змушені добиватися з Омська аж сюди, до Москви, звичайним »самоваром«, як кажуть... І не приведи Господи, як притомилися!.. Ось так зійди в метро, воно зразу тут, біля вокзалу, а там запитай, кудою на Казанський вокзал...

Іван подякував тепло старому за добре слова й подався до дверей ресторану. За ним, ніби тінь, тихою ходою пішов і рудобородий. Він обігнав Івана і зник на хвилину в бічному проході будин-

ку. Але незабаром з'явився знову, на цей раз не сам, а з чоловіком, убраним в уніформу залізничного чекіста. Чекіст підійшов до Івана, що саме стояв на розі вулиці, роздивляючись, як краче йому перейти її, щоб попасті на станцію метро.

— Гражданін, ей, гражданін! — окликнув його чекіст. — Мінutoчку!

Іван обернувся. Був спокійний, але відчув, що поза спиною пробігли дрижаки. Давня звичка з підпільного життя підказувала йому сягнути до кишені по пістоль, яким він не раз відповідав подібним гончакам большевицького НКВД, коли вони його зупиняли. Але схаменувся, пригадавши, що пістоля в нього давно вже немає. Свідомість цього спонукала його посміхнутися, й ця посмішка збентежила чекіста. Він теж скривив уста, немов би хотів засміятися, і з його обличчя зникла бундючна самовпевненість.

— Документи! — попросив чимно чекіст.

Іван витягнув з кишені пашпорт і подав чекістові. Був цікавий, як пройде перша проба з контролем його документів. «Усе залежить від вашої проворності, друже, папери в найкращому порядку» — пригадалися Іванові слова зверхника, який виряджав Івана в далеку дорогу.

Чекіст довго розглядав пашпорт. Іван дивився на обличчя чекіста й намагався розгадати його думки.

— Ммм-да, — сказав чекіст, ховаючи Іванів пашпорт до своєї кишені. — Пайдьом со мной, гражданін!

Усмішка зникла з уст Івана. Серце тривожно стиснулося, передчуваючи, що прийшов час куди поважнішої, ніж досі, спроби. Але силою волі примусив себе до спокою, простуючи коло чекіста на станцію.

* * *

*

У МОСКВІ

Вагон підземної залізниці, що віз Івана на Казанську станцію, м'яко котився рейками, заспокоюючи напружені нерви.

— Ну, хай йому всячина! — сердився в душі Іван, стираючи з чола малесенькі краплиники поту, що лише тепер набігали після пережитої пригоди. — Таки найвся страху. Найгірше з тим чеканням: сиди й чекай, коли товариш начальник зволять покликати до себе. Непевність найбільше стомлює. До того ж, пики чекістів, що вешталися по станції, мишкуючі очі, нахабність могли пошарпати нерви й людині з правдивими паперами. Але, слава Богу, все пройшло гладко. А помогла московська мова. Слухаючи її, начальник ласково кивав головою, хоч не втерпів, щоб не віскварити відповідного повчання: їдьте, мовляв, і трудіться на благо великої соціалістичної вітчизни! «Будь певний, карапуро, трудитимуся так, що тобі аж гаряче стане», подумав Іван.

Казанська станція Москви з її великим рухом пасажирів, прохідними мостами для пішоходів і постійним свистом великої кількості льокомотивів справила на Івана велике враження. Йому здавалося, що він раптом опинився у великій фабриці, серед стукоту й гамору, загублений між людьми, зданий сам на себе. Тому не розглядався довго, а кинувся віднайти касу, де продавали залізничні квитки.

Урядовець привітно запитав, чи Іван іде службово і чи має »путьовку«.

— Іду на працю, — пояснив Іван, — Думаю,

отже, що моя поїздка службова. На жаль, не маю путьовки . . .

— Яким поїздом бажаєте їхати?

— Ну, звичайно, швидким, бож сподіваюся, що Челябінськ не близько, — відповів весело Іван. — Шкода витрачати час, потрібний на працю.

Урядовець ствердно кивнув головою, ховаючи під вусом насмішку.

— Певно, певно, громадянине, але біда в тому, що всі квитки на швидкий поїзд уже випродані. Залишилися тільки звичайні.

Іван завагався в нерішучості, не знав, що робити.

— От тобі й на! — забурмотів він під ніс собі.

— Звичайним потягом напевно доведеться тягтися коло двох тижнів. Але й порядочки, нічого собі, всього не вистачає, навіть квитків на потяг.

Урядовець підійшов тим часом до якогось чоловіка, що писав біля столу, й пошепки почав з ним говорити. При цьому вони кілька разів глянули на Івана. З улесливою усмішкою він сказав:

— Ну, як же з квитками?

Чоловік, який писав, звівся з-за столу й підійшов до Івана.

— Не раджу вам, громадянине, купувати квиток до Челябінська на звичайний поїзд. Доведеться витратити чимало часу й, звичайно, подорож не належатиме до приємностей. Я маю випадково квиток та пляцкартку на завтрашній швидкий поїзд, яким хотів їхати мій приятель, однаке, важливі справи примусили його залишитися в Москві ще на кілька днів . . . Якщо бажаєте, можу вам теж . . . зробити дружню послугу, тільки, самі знаєте, треба б маленьку добавочку . . .

Іван зразу притакнув:

— Ясно, товариш, за добавочкою діло не стане!

Він лукаво підморгнув до чоловіка, що пропонував йому квиток:

— Вам скільки, кажете, триста рублів? Будь ласка, ось ще й кілька на цигарки за вигоду.

Взявши з рук незнайомого квиток і пляцкарту, Іван і не помітив, як чолов'яга раптом кудись зник.

»Але чи не обманув ти мене, кацапський добро-дію?«, стурбувався в душі Іван. »Чи цей квиток такий же добрий, як і мої папери?«

Він рішуче підішов до віконця каси, крізь яке насторожено дивився касир, що перед тим пропонував Іванові квитки на звичайний потяг.

— Скажіть, а цей квиток добрий? На нього можна їхати? — запитав Іван.

Урядовець зітхнув з полегшенням.

— Чесне слово, що квиток у найкращому порядку. І пляцкарта забезпечує вам місце у вагоні...

Вдоволений Іван кивнув йому на прощання головою.

»Мабуть, цей звичай у них ще з царських часів — спекулювати всім, що трапиться«, думав він. »Я певний, що того »приятеля«, який ніби мав їхати до Челябінська, і на світі немає, але кацапня хоче трохи поживитися, тому й видумує різні історійки. Пізнали в мені чужу людину, якій не легко збегнути зразу всі московські трюки й шахрайства, тож і не бояться, що я їх викажу. Та біда їх бери! Добре, що маю квиток«.

— Не інакше, як спекуляція! — почув Іван обурений голос, коли ввійшов до станційного буфету, щоб закусити.

Біля столика стояла група людей з сердитими й зажуреними обличчями. Один з них про щось оповідав підвищеним голосом.

— Звичайно, що спекуляція, Матвію Зосимовичу, — доводив він сусідові, який слухав його, заперечливо киваючи головою, немов би не погоджувався. — Де ж це видно, щоб пість днів чекати на квиток до Владивостоку й завжди чути: немає, випродані. Спекулюють квитками, чортові сини,

ось що! Чув я, що експедиція інженерів-геодезистів, яких було вислано службово й наказано негайно вийхати на Урал, дев'ять днів чекає на квитки...

— Ну, не вірю, Іване Хомичу, — перечив сусід, — не вірю, щоб наші урядовці спекулювали квитками. Просто маленькі неполадки і все. Народу багато іде, всім не вистачить... Ось, я сказати, теж службово, хоч гинь, мушу бути вчасно на місці призначення, а квитка купити не можу. Натякав мені касир, що можна купити квиток на швидкий поїзд оказійно — хтось не іде й продає свій, але де такого знайти!.. А спекуляції, на мою думку...

Прислухаючись до розмови стурбованих подорожніх, що не мали квитків, Іван задоволено затиснув у руці своє дорогое надбання.

»Інтерес удався!«, сказав він до себе. »Бачу, що спекуляція таки справді процвітає в царстві »ізобілія!..«

Після їжі Іван, щоб не нудьгувати, почав роздивлятися по станції. У буфеті першої кляси його здивували розкішно приbrane столи, квіти на них і білі обруси. Люди, що сиділи за столами, були або закордонні туристи, або видатні большевицькі службовці, партійні тузи: добре відживлені, пузаті, з мінами панів. У буфеті другої кляси розгостилася большевицька порода людей теж »другої категорії« — партійні вислужники, які тільки й дбали про те, щоб чим швидше проскочити в »першу клясу«, тому й вислуговувалися з усієї сили перед вищими божками.

У буфеті третьої кляси Іван зустрів »простий« народ — подорожніх, яких злидні чи бажання роздобути потрібні товари або знайти кращі умови життя гнали з одного місця на друге. Іван забезпечив себе харчами, купив кілька газет та книжок і подався до почекальні, не маючи охоти шукати

іншої ночівлі. Сівши на свій клуночок, він сперся плечима об стіну й почав дрімати.

— Прощай, білокамінна! — сказав один із пасажирів, що сидів біля Івана. Потяг помалу виїздив із станції, і перед вікнами пробігали білі мури московських будинків.

Іван уважніше приглядався до пасажирів. Два з них, мабуть, партійці чималої ранги, були добре одягнені, вдоволені собою, з пихатими обличчями. Третій видався Іванові засохлим канцелярійним урядовцем, який поза своєю працею й цифрами статистик та зіставлень нічим іншим не цікавився. Четвертий був схожий на вірменина, який у Львові мав ремонтний варстат гальош. Верткий, немов дзига, »вірменин« не сидів спокійно на місці, а постійно крутився, заглядав крізь вікно, пробував завести з пасажирами розмову.

Потяг проходив пустирями, де не було майже ніяких рослин, а земля руділа брудною глиною. Це були замосковські землі.

За Сухиничами та Пензою земля знову ожила, зазеленіла, розцвіла красою. Це вже були саратівські терени. Перед Куйбишевим, що колись звався Самарою, потяг пішов помаліше, обережно проходячи довгий міст через Волгу і впадаючу в неї річку Самару. Його охороняли сильні залізничні відділи війська МВД. Іван здивувався, що міст цілий і його не зруйнували німецькі бомбовики. Але потім пригадав, що під час війни в Куйбишеві був осідок советського уряду і Центрального Комітету компартії, сюди були евакуйовані з Москви всі міністерства та інші найвищі державні установи. Тож не диво, що міст зацілів — його обороняли наймогутніші советські авіаційні з'єднання та сила силенна зенітних дивізіонів.

Довга дорога втомила Івана. Він, знуджений постійним огляданням різних краєвидів, часто засинав. Коли одного разу прокинувся, то помітив,

що потяг іде помалу, вигинаючись гадюкою на рейках, прокладених між горами. Невеликі ліси вкривали узбіччя, а понад ними густо стирчали вгору стрімкі скелясті шпилі. Це була межа поміж Європою та Азією, гори Уральського хребта, про які Іван знав досі тільки з читання.

На одному шпилі Іван побачив викуту в камені цифру »1861«. Ця цифра повторювалася в інших місцях, і за третім разом він устиг прочитати напис біля неї, який говорив, що під час прокладання уральської залізниці, працював каторжник, прізвище якого кінчалося на »енко«.

»Всюди наші кості«, подумав Іван. »Над холодною Невою, у фінських лісах, в Уральських горах. І все на славу Москви гинули тисячі »енків«, покинувши під примусом свою соняшну Україну.«

Після того, як промінула станція Курган, потяг, не доїжджуючи сорок кілометрів до Челябінська, раптом зупинився. Довкола не було ні станції ані полустанку.

— Прощайтесь з Європою! — кілька разів прокричав залізничник, пробігаючи вздовж вагону.

Люди кинулися до вікон, і Іван побачив, що потяг стоїть коло стовпа, на якому з обидвох боків видніли, таблички: на одній було написано »Європа«, на другій — »Азія«. Це був кордон між географічними частинами світу.

Потяг помалу рушив, набираючи розгону. Якийсь незнайомий подорожній почав розповідати пасажирам, що всі потяги, коли під'їздять до цього стовпа, що устійнє кордон між Європою та Азією, зупиняються на дві хвилини.

— Зупиняються всі потяги — і пасажирські, і товарові і, — притихшеним голосом сказав він, — навіть потяги з арештантами. Це традиція ще від самого початку збудування залізниці, з царських часів.

Іван мимоволі подумав: »Дуже велике полегшення мали й царські каторжники, і советські від того, що потяг, який безповоротно везе їх на загибель у Сибір, зупиняється задля прощання з Європою на дві хвилини. А коли людей арештують, то й хвилини не дають попрощатися з рідними.«

Думки Івана збив чужий голос.

— Ваш паспорт, гражданін, — промовив сержант-чекіст залізничної служби.

Іван подав йому пашпорт.

— А путьовка у вас є? — запитав чекіст.

Іван пояснив, що він переселенець із »демократичної Польщі«, і має жити й працювати в якій завгодно частині СССР. При цьому він показав репатріаційну картку.

Чекіст подивився на документи й кивнув головою.

— В порядкі. І дело не в »путьовкі«. Гораздо лучше, якщо наші молоді люди добровільно їдуть на роботу в Сібір — ето сознательні люди. В порядкі!

* * *

Потяг летів уперед. Іванові снувалися різні думки. Нарешті пасажири загомоніли, бо потяг зближався до станції, яка була тепер для Івана місцем його майбутнього.

— Челябінськ!

Серце Івана стиснулося, коли він, роздивляючись по великій вузловій станції, уяснив собі, що це місто — новий і, може, найважливіший етап у

його житті, в його революційній боротьбі проти московського загарбника України.

Він вийшов на перон, зупинився й дивився, як присмерк покриває чуже йому місто. Гострий азійський вітер обвіяв його обличчя. Азійські простори, на які Москва засилає мільйони нескорених борців! І ця Азія має стати разом з усіми поневоленими країнами до боротьби з Москвою.

Іван глибоко втягнув у груди повітря і рішучим кроком пішов назустріч невідомій долі.

Кінець

ЗМІСТ

	Стор.
ВІД ВИДАВНИЦТВА	5
РОЗПАД ПОЛЬЩІ	7
ПРИЇЗД НОВИХ «ВІЗВОЛИТЕЛІВ»	16
РОСТУТЬ НАРОДНІ СИЛИ	31
ВІЗВОЛИТЕЛІ ГОСПОДАРЮЮТЬ	37
ВОРОГ НАСТУПАЄ	53
ПІДПІЛЛЯ	64
У КРАКОВІ	86
ГРАБІЖ	88
ВОЛИНЬ	94
ЗНОЕУ ЧЕРЕЗ КОРДОН	102
ЗРАДНИКОВІ КАРА	109
БІЙ З НКВД	113
В ОХОРОНІ ПРОВІДНИКА	117
СУТИЧКА У ЛЬВОВІ	126
ЗИМОВІ ПРИГОТОВУВАННЯ	133
КІНЕЦЬ ЧЕКІСТА	140
ВІЙНА	151
ЗАМІСТЬ ЧЕРВОНИХ — БРУНАТНІ	168
КИЇВ	178
СЕРЕД НОВИХ ДРУЗІВ	186
ВОРОТЬБА В ТЕМРЯВІ	190

На віньєті — дереворит виконаний мистцем і вояком УПА
Нілем Хасевичем »Ми стали волі на сторожі«,
із серії »Волинь у боротьбі«, 1948 р.